

**НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

КРАМАР Олександр Сергійович

На правах рукопису

УДК 94 (477)"19":327:329

**МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ
(20-ТІ – ПОЧАТОК 30-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ)**

Спеціальність

07. 00. 01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:
доктор історичних наук
професор Журба М.А.

КИЇВ – 2009

ЗМІСТ

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1	
ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА.....	10
РОЗДІЛ 2	
МІЖНАРОДНІ АСПЕКТИ ДІЯЛЬНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ ТА ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА.....	33
РОЗДІЛ 3	
ГРОМАДСЬКІ ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ У ПОЛІТИЦІ КОМУНІСТІВ ЩОДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СПОРТИВНОГО ТА ЕСПЕРАНТО РУХІВ.....	73
РОЗДІЛ 4	
ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ МІЖНАРОДНИХ ЗВ'ЯЗКІВ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ.....	112
РОЗДІЛ 5	
ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ У КОНТЕКСТІ ІММІГРАЦІЙНОГО РУХУ ДО УКРАЇНИ.....	140
ВИСНОВКИ.....	179
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	187

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ВККІ – Виконавчий комітет Комуністичного інтернаціоналу
- ВТКЗ – Всесоюзне товариство культурного зв'язку із закордоном
- Вукоопспілка – Всеукраїнська спілка споживчої кооперації
- ВУТКЗ – Всеукраїнське товариство культурного зв'язку із закордоном
- Коопукра – об'єднане представництво кооперативних центрів України в Лондоні
- КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України
- КПЗУ – Комуністична партія Західної України
- КТДРУ – Комітет технічної допомоги Радянській Україні в Канаді
- ЛСІ – Люцернський спортивний інтернаціонал
- МКА – Міжнародний кооперативний Альянс
- МКЧХ – Міжнародний комітет Червоного Хреста
- МОДР – Міжнародна організація допомоги революціонерам
- ОРЕСО – Об'єднання російських емігрантських студентських організацій
- ОЦУКО – Об'єднання центральних українських кооперативних організацій (закордоном)
- СЕРР (СЕРК) – Спілка есперантистів радянських республік (країн)
- СТЧХЧП – Спілка товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця СРСР
- ТТДРР – Товариство технічної допомоги Радянській Росії
- ТТД СРСР – Товариство технічної допомоги СРСР
- Укркооп – постійне представництво української кооперації в Берліні
- УЧХ – Український Червоний Хрест
- ЦБ Пролетстуд – Центральне бюро пролетарського студентства при Всеукраїнській раді професійних спілок
- ЦЕСУС – Центральна спілка українського студентства (за межами УСРР)
- ЧСІ – Червоний спортивний інтернаціонал
- СІЕ – Міжнародна студентська конференція
- SAT – Наднаціональна есперанто асоціація
- UEA – Універсальна есперанто асоціація

ВСТУП

Актуальність дослідження. Останнім часом дослідники усе активніше звертаються до проблем транскордонної активності недержавних, громадських організацій. Означена тенденція є закономірним результатом міцніючих поглядів, що об'єднання громадськості можуть і мають виступати самостійними суб'єктами взаємин між народами. Уже сьогодні їх зарубіжні зв'язки стали важливою складовою формування системи міждержавних відносин, каталізатором їхнього розвитку. Зі зміцненням громадянського суспільства в Україні роль таких контактів має лише зростати. Тим більше, що в умовах динамічного політичного процесу, коли на зміну одним правлячим партіям приходять інші, усвідомлений вибір її геополітичної парадигми у визначальній мірі залежатиме саме від активної позиції організованої громадськості. Необхідною умовою для цього є подолання стереотипів масової свідомості у сприйнятті зарубіжного світу, які цілеспрямовано формувались у тоталітарну добу, коли комуністичний режим використовував потенціал міжнародних контактів підконтрольних йому псевдогромадських об'єднань з метою вирішення комплексу зовнішньо- та внутрішньополітичних завдань. У зв'язку з цим, об'єктивне дослідження взаємин української громадськості із іноземними партнерами як безпосередньо, так і у рамках міжнародних організацій, виявлення їх конструктивних та деструктивних аспектів є важливим завданням сучасної історичної науки. Адже без ґрунтовного критичного аналізу та переосмислення у відповідності сучасному концептуальному баченню означеної складової суспільного досвіду, формування цілісного сприйняття історії ХХ століття є неможливим. Особливий інтерес, у цьому контексті, становить вивчення міжнародних зв'язків української громадськості у період тоталітарної трансформації більшовицької імперії, яка була підсумована остаточним згортанням громадської ініціативи, зокрема в царині зарубіжних контактів, в умовах сталінізму. Натомість, як свідчать новітні профільні історіографічні дослідження, спеціальні праці, присвячені міжнародній діяльності громадських об'єднань України міжвоєнної доби, усе ще відсутні.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження пов'язане із науково-дослідною темою "Дослідження проблем гуманітарних наук", розробка якої проводиться в Інституті історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 30 жовтня 2008 року, протокол № 2.

Мета дослідження: проаналізувати історичний досвід міжнародної діяльності громадських організацій підрадянської України у 20-х – на початку 30-х років ХХ століття.

Відповідно до мети були визначені наступні **завдання дослідження:**

- з'ясувати стан наукової розробки та джерельної бази дослідження;
- проаналізувати особливості міжнародної діяльності української кооперації та виявити ключові проблеми у її здійсненні;
- відобразити специфіку зовнішніх контактів Українського Червоного Хреста після встановлення більшовицького режиму в Україні;
- дослідити участь української громадськості у реалізації політики компартійного керівництва у міжнародному спортивному русі, з'ясувати роль есперанто-листування у процесі формування стереотипів суспільної свідомості в Україні та за її межами;
- на прикладі діяльності Всеукраїнського товариства культурних зв'язків із закордоном та Центрального бюро пролетарського студентства окреслити ключові проблеми налагодження зовнішніх контактів української інтелігенції в умовах становлення тоталітарного режиму;
- висвітлити реальні мотиви та проблеми залучення більшовиками потенціалу громадських організацій до процесу соціально-економічної та політичної імміграції в УСРР;
- узагальнити досвід та проблеми міжнародної діяльності громадських об'єднань підрадянської України 20-х – початку 30-х років ХХ століття;

– виробити практичні рекомендації щодо використання отриманих результатів у процесі інтеграції української держави та громадських інституцій до європейських та міжнародних структур.

Об'єктом дослідження є міжнародна діяльність громадських об'єднань України протягом 20-х – початку 30-х років ХХ століття.

Предметом дослідження є форми, методи та напрямки використання потенціалу громадських об'єднань України у контексті зовнішньополітичного курсу більшовицького режиму, а також специфічні особливості взаємин української та зарубіжної громадськості за посередництва окремих організацій.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 20-ті – початок 30-х років ХХ століття. Нижня межа пов'язана із активізацією (або початком) діяльності міжнародних громадських центрів у зв'язку із завершенням Першої світової війни, а також встановленням на території України комуністичного режиму, який прагнув використовувати потенціал транскордонних контактів громадськості для досягнення власних зовнішньополітичних завдань: "експорту революції" та ствердження в громадській думці зарубіжного світу власної легітимності. Верхня межа зумовлена кардинальною зміною обставин у світі в умовах загострення міжнародних відносин на початку 30-х років минулого століття, а також посиленням тоталітаризму у СРСР. Ці процеси супроводжувалися зміною підходів керівництва ВКП(б) до міжнародних громадських організацій: усі неконтрольовані Комінтерном структури стали розглядатись як ворожі, а будь-яка співпраця з ними як політично шкідлива. Усе це, а також масові репресії проти активістів громадських об'єднань України зумовили згортання їх зовнішніх контактів.

Територіальні межі охоплюють УСРР у кордонах на відповідний час.

Методологічні засади. Теоретико-методологічну основу дисертації становлять принципи історизму, об'єктивності та багатофакторності. Праця має комплексний міждисциплінарний характер. Її концептуальні підвалини ґрунтуються на основах таких наук, як історія України, всесвітня історія, історія міжнародних відносин, політологія, соціологія. Досліджуючи міжнародні зв'язки громадських об'єднань України, автор послуговувався проблемно-хронологічним та аналітико-

типологічним методами. Вони дали змогу згрупувати емпіричний матеріал, простежити зміни, які відбулися у змісті та формах взаємодії громадських об'єднань підрадянської України із зарубіжним світом, з'ясувати особливості утилізації потенціалу різних об'єднань української громадськості компартійним режимом. Порівняльно-історичний та аналітико-синтетичний методи були застосовані для співставлення окремих аспектів транскордонної діяльності громадських об'єднань України з метою виявлення її загальних рис та специфічних особливостей. Метод історичної ідеографії використовувався для опису поодиноких фактів у міжнародній діяльності окремих громадських об'єднань та їх сукупності у співвідношенні із загальною концептуальною парадигмою залучення громадськості підрадянської України до реалізації зовнішньополітичного курсу компартійного режиму.

Наукова новизна результатів дисертаційної роботи.

На основі сучасних методологічних засад інтерпретації фактологічних даних висунуто та обґрунтовано авторську концепцію міжнародних зв'язків громадських об'єднань України 20-х – початку 30-х років минулого століття. Вони розглядаються як інструмент реалізації комплексу зовнішньо- та внутрішньополітичних завдань більшовицького режиму. Визначено етапи та концептуальні особливості вивчення попередниками міжнародної діяльності громадських об'єднань України досліджуваного у дисертації періоду. Введено до наукового обігу значну кількість архівних та опублікованих матеріалів. Критично переглянуто стереотипи щодо реального змісту та спрямованості взаємин організованої громадськості УСРР із зарубіжним світом, визначено чинники, які гальмували їх розвиток. На конкретно-історичному матеріалі доведено залежність зовнішніх контактів громадських об'єднань України від партійно-державних структур, їх підрядність пріоритетам світового комунізму. Вперше в українській історіографії простежено участь громадських організацій у формуванні громадської думки в Україні та за її межами у потрібному більшовицькому режимові ключі. Зафіксовано негативний вплив компартійно-державного втручання у міжнародні зв'язки окремих громадських об'єднань, а саме: кооперативних, червонохресних, спортивних, есперантистських, студентських організацій.

З'ясовано, що проблеми налагодження зовнішніх контактів Всеукраїнського товариства культурних зв'язків із закордоном були обумовлені загостреною недовірою загальносоюзного керівництва до представників української інтелігенції. Критично переосмислено діяльність громадських об'єднань щодо соціально-економічної та політичної імміграції до радянської України. Показано, що важливе місце у ній відводилось мінімізації небезпечних для комуністичного режиму наслідків розчарування іммігрантів радянською дійсністю. На основі системного осмислення та узагальнення фактологічного матеріалу сформульовані практичні рекомендації, реалізація яких сприятиме подоланню сформованого у тоталітарну добу стереотипного сприйняття зарубіжного світу, активізації ролі громадянського суспільства та його інститутів у процесі інтеграції України до європейських та міжнародних структур.

Практичне значення дисертаційної роботи полягає у можливості використання фактичного матеріалу та отриманих результатів дослідження при вивченні суспільно-політичних процесів в Україні у ХХ столітті, взаємин нашої держави та суспільства із навколишнім світом. Систематизований та критично проаналізований у дисертації конкретно-історичний матеріал може прислужитися вітчизняним і зарубіжним дослідникам під час написання підручників, монографій, статей пов'язаних з історією українських громадських організацій, розробці нормативних та спеціальних курсів з історії України, теорії та практики міжнародних відносин, узагальнюючих українознавчих праць для студентів вищих навчальних закладів. Сформульовані висновки сприятимуть подоланню стереотипів масової свідомості, які були сформовані у тоталітарну добу, активізації процесу інтеграції нашої держави у світове співтовариство.

Врахування практики зарубіжних зв'язків громадських об'єднань 20-х – початку 30-х років минулого століття сприятиме успішному розгортанню транскордонної діяльності неурядових організацій сучасної України, налагодженню ними ефективної співпраці з національними асоціаціями зарубіжжя. Проаналізований у дисертації матеріал та обґрунтовані висновки можуть бути використані для удосконалення державної концепції взаємодії з громадськістю,

зокрема у галузі міжнародних контактів її інститутів, уникнення негативного досвіду минулого у відповідній царині та сприяння загальному процесу розбудови громадянського суспільства в Україні.

Апробація результатів дисертаційної роботи. Результати, одержані у ході дисертаційного дослідження, були оприлюднені на 10 наукових конференціях: Всеукраїнській науковій конференції "Другі Всеукраїнські Драгоманівські читання молодих істориків: актуальні проблеми вітчизняної та світової історії" (Київ, 2008); Шостій міжнародній науково-практичній конференції молодих учених "Шевченківська весна" (Київ, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції молодих учених "День науки історичного факультету" (Київ, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції "Україна в етнокультурному вимірі (XVIII – XXI ст.)" (Київ, 2008); Всеукраїнській конференції "Громадський рух та становлення громадянського суспільства в Україні" Сімферополь, 2008); Четвертій міжвузівській науковій конференції "Молодая наука Крыма – 2008" (Сімферополь, 2008); Міжвузівській науково-практичній конференції "Українознавство в системі освітніх закладів гуманітарного спрямування" (Київ, 2008); Другій міжвузівській науково-теоретичній конференції "Социально-политические и культурные проблемы современности" (Сімферополь, 2009); Міжвузівській науково-практичній конференції "Роль международной информации в международных отношениях" (Сімферополь, 2009); Третій Міжнародній науково-теоретичній конференції "Социально-политические и культурные проблемы современности" (Сімферополь, 2010).

Публікації. Основні положення дисертації викладені у 8 статтях у фахових наукових виданнях, визначених переліком ВАК України. Усі вони виконані здобувачем особисто.

РОЗДІЛ 1

Історіографія та джерельна база дослідження

Міжнародні зв'язки громадських об'єднань України 1920-1930-х років не були предметом спеціального історичного дослідження. Лише окремі аспекти цієї проблеми знайшли відображення у літературі. Перші праці із зазначеної тематики з'явилися у 20-30-х роках. Оскільки у більшості своїй вони створювались не професійними істориками, а партійними функціонерами, то мали низку особливостей. Їх автори, активні учасники міжнародного робітничого руху, ставили собі на меті популяризацію серед радянського суспільства ідей "пролетарського інтернаціоналізму" та підтримки революційного руху. Внаслідок цього означеним працям була притаманна низка характерних недоліків, які були обумовлені обмеженою джерельною базою, тенденційністю в підборі, особливо в оцінці фактичного матеріалу. Водночас, сучасники подій мали відчутну перевагу над пізнішими дослідниками, адже могли користуватись поточними матеріалами, які не завжди потрапляли до архівосховищ. Їх роботи дають можливість відчувати особливості ментально-психологічного сприйняття подій сучасниками, що сприяє врівноваженню пізніших нашірвань, зроблених професійними істориками, перетворює ці праці у своєрідний різновид джерел з історії міжнародної діяльності громадських об'єднань [169, 173, 176, 179, 185, 226, 249, 284, 306, 311, 319, 367].

Через загальновідомі особливості радянського буття у другій половині 30-х – на початку 50-х років досліджень, у яких розкривалися б міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань, уже не існувало. В цей час виходили лише пропагандистські праці з історії та поточної роботи окремих організацій, які мали на меті посилення політичної обробки населення.

Новий етап вивчення громадських проблеми був пов'язаний із відносною лібералізацією суспільного життя на межі 50-х – 60-х років минулого століття, наслідком чого стала поява публікацій, у яких пропагандистська складова поступалася науковому аналізу [253, 262, 352, 356, 371, 382]. На межу 1960-х – 1970-х років припала низка річниць "пам'ятних дат": півстоліття жовтневого

перевороту, створення Комінтерну та його псевдогромадських сателітів – Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР), Міжнародної робітничої допомоги (Міжробдоп), "червоних" Профінтерну, Спортінтерну тощо. Об'єктами підвищеної уваги науковців стали Міжробдоп та МОДР. В умовах комуністичної експансії часів "холодної війни", яка часто здійснювалась за активного використання міфологеми про "захист жертв реакції і терору", вивченню такого "цінного" досвіду, як діяльність МОДР або Міжробдопу у 20-30-х роках, компартійний режим надавав важливого значення. Автори численних публікацій розглядали насамперед такі аспекти їх діяльності: шефство над іноземними прокомуністичними організаціями, політичними в'язнями та їх сім'ями, міжнародне листування, взаємний обмін делегаціями, участь у кампаніях міжнародної солідарності, діяльність іммігрантських комун у контексті колективізації в Україні[241, 243, 250, 252, 256, 257, 258, 268, 273, 314, 356 та ін.]. Досліджувались і контакти громадськості України із партнерами в окремих країнах міжвоєнної Європи[248, 304, 313 та ін.].

Вплив річниць комуністичних організацій та їх псевдогромадських сателітів на посилення інтересу вчених до теми констатували більшість тогочасних дослідників. Значною мірою підштовхувала роботу радянської історичної науки у цьому напрямку діяльність західних радянологів, активізована в умовах 50-річчя Комінтерну. За визнанням відомих українських фахівців з історії міжнародних зв'язків громадськості України міжвоєнного періоду увага радянських дослідників до історичного досвіду боротьби за "пролетарський інтернаціоналізм" у визначальній мірі була обумовлена необхідністю "викриття спроб буржуазних ідеологів і політиків дискредитувати його основоположні принципи". Як наслідок, головними напрямками, за якими йшло вивчення проблеми, були наступні: вияв ролі компартії в розвитку міжнародного робітничого руху та розширенні зв'язків радянської громадськості; вивчення досвіду її участі та масштабів внеску у становлення й розвиток таких міжнародних об'єднань як МОДР, Червоний Профінтерн, Комуністичний інтернаціонал молоді; з'ясування форм та методів "інтернаціонального виховання радянських людей" та привнесення

інтернаціоналістської свідомості в середовище зарубіжних робітників і спеціалістів, які брали участь у соціалістичному експерименті в СРСР. В історіографічних оглядах того часу регулярно відзначався недостатній рівень вивчення впливу пропаганди "успіхів соціалістичного будівництва" на стан громадської думки у західних країнах, динаміки росту товариств "Друзів СРСР" упродовж міжвоєнних років [300, с.88-89].

Важливе значення для активізації досліджень мала необхідність чіткого визначення та розмежування функцій таких організацій як МОДР, Міжробдоп та Профінтерн. Ця потреба стала нагальною після низки закидів дослідників історії Профінтерну та Міжробдопу щодо спроб перебільшення ролі МОДРу та недооцінки ролі вище названих організацій в організації допомоги "світовому пролетаріату та решті прогресивного людства". У зв'язку з цим виникла потреба в написанні кількох праць, спеціально присвячених механізмам взаємодії та розмежуванню функцій вищеозначених організацій, і в першу чергу МОДРу й Міжробдопу [242, 243, 244, 354]. Проте реальна історія діяльності цих структур нашоувувала дослідників на неминучі проблеми, адже дублювання в їх роботі було незаперечним. Особливо це стосувалося гучних кампаній солідарності, у першу чергу під час потужних масових страйків у Західній Європі.

Загострення ідеологічної боротьби радянської та західної історіографій відіграло не останню роль у догматичності праць 70-х – середини 80-х років минулого століття. У другій половині 80-х років двоє визначних дослідників проблеми В.В.Іваненко та О.І.Голуб констатували, що "звернення до історичного досвіду боротьби за пролетарський інтернаціоналізм" було зумовлене "необхідністю викриття спроб буржуазних ідеологів та політиків дискредитувати його основоположні принципи". Саме цим фактором вони і пояснювали появу "значної кількості літератури" [300, с.88]. Принагідно відзначимо, що у зарубіжній історіографії цього періоду спеціальної уваги проблемам міжнародної діяльності громадських об'єднань України не приділялось. Лише окремі сюжети, пов'язані із політикою Комінтерну щодо Міжнародного кооперативного Альянсу та МОДР, знайшли своє відображення у працях В.Уоткінса[403], Д.Райлі[401] та інших

західних дослідників. Проте в СРСР загострене ідеологічне протистояння знайшло свій вияв у низці праць, присвячених безпосередньо критиці західної історіографії. У них "буржуазні фальсифікатори" зазнавали нищівної критики за те, що нібито "замовчували величезну і значну діяльність" прокомуністичних організацій, справедливо викривали їх у виконанні ролі "корисного засобу комінтернівської агітації та пропаганди" [401, р.44]. Суть конфлікту двох історіографій була очевидною. Західна історіографія, хоч і не без ідеологічних завдань, здійснювала критичний аналіз міжнародної активності прокомуністичних псевдогромадських організацій на основі дослідження їх реальної діяльності. Провідні її представники небезпідставно заперечували самотійність прокомуністичних організацій, зокрема МОДР (у зарубіжній історіографічній традиції – "Міжнародна Червона Допомога", МЧД). Натомість радянська історична наука, опираючись на вибірково використані, переважно декларативні, виміри їх діяльності активно доводила самотійність і "безпартійність" відповідних псевдогромадських об'єднань.

Щоправда уже в 1970-х роках вийшла низка праць радянських науковців, призначених для "внутрішнього вжитку", де окремі дослідники вирішили-таки використати багатий матеріал, який підтверджував "керівну та спрямовуючу" роль партії більшовиків в їх діяльності. Водночас у таких працях можна простежити прагнення радянської історіографії довести, ніби існувала значна відмінність між, наприклад, радянською МОДР, яка "підлягала керівній і спрямовуючій" ролі РКП(б), та МЧД, як "корисним інструментом" Комінтерну та цієї ж РКП(б) за кордоном, на чому наполягали західні дослідники. Окремі радянські дослідники уже наприкінці 70-х років зробили спробу обережно відступити і пояснити, чому МОДР, причому не лише в радянському, а й міжнародному масштабі, не могла бути повністю незалежною від РКП(б). Це пов'язувалось з тим, що внаслідок величезних труднощів з якими організація зіштовхнулася в момент свого заснування, вона була змушена звернутись до РКП(б) за допомогою, адже компартії зарубіжних країн, на підтримку яких вона нібито розраховувала опертися спочатку, були малочисельними або перебували в підпіллі та самі потребували допомоги [406, с. 18-27]. Не могли приховати радянські дослідники не лише повної фінансової

залежності МЧД світового масштабу від МОДР СРСР, в свою чергу, залежного від РКП(б). У своїх працях вони виявляють і підтверджують також політико-ідеологічну залежність організації від Комінтерну. *"МОДР був важливим знаряддям в боротьбі за перемогу праці над капіталом, одним із напрямів діяльності Комінтерну,"* – стверджує О.І.Аврус [241, с.134, 125]. *Комінтерн вимагав від закордонних компартій "різносторонньої всілякої підтримки МОДР", "участі всіх членів [компартій – О.К.] в модрівській роботі"* [241, с.129].

Варто відзначити, що радянська література, присвячена діяльності Міжнародної організації допомоги революціонерам, посідала центральне місце у загальному пласті радянської історіографії 70-х – 80-х років із проблем міжнародних контактів громадських об'єднань міжвоєнної доби. Проте притаманні радянській історіографії особливості зводили дослідження проблеми до формалізму та односторонності, вкрай недостатньо були проаналізовані питання добровільно-примусової участі населення в організації. Не критично сприймалося зростання чисельності її членів. Наприклад, стверджувалося що скорочення кінця 1920-х було тимчасовим і було подолане й перевищене в 30-х роках. Не враховувалося в яких умовах і яким шляхом відбувалося це "зростання", а відповідно, ігнорувалися ті тенденції посилення тоталітаризму, які з'явилися наприкінці 1920-х років. Обходячи гострі кути історії організації, радянська історіографія водночас досить інтенсивно досліджувала "технічну" сторону діяльності МОДРу, передусім участь в антифашистській кампаніях [258, 295, 297, 393], ідеологічне виховання трудящих, допомогу політемігрантам, фінансову роботу МОДРу. В рамках традиційних ідеологічних побудов досліджувалося використання МОДРу з метою реалізації зовнішньополітичних цілей в Бессарабії, Західній Україні, Західній Білорусії [389].

Розвиток українських досліджень з проблем міжнародної діяльності громадських об'єднань України міжвоєнної доби впродовж 60-х – 80-х років минулого століття відбувався у загальному концептуальному ключі притаманному радянській історіографії. Об'єкти уваги вітчизняних дослідників також тісно коригувалися із пріоритетами інших наукових центрів СРСР. Наприклад, дослідники з Дніпропетровська В.Іваненко та Б.Кравченко приділяли увагу,

насамперед, історії розвитку української секції МОДР. У низці статей і монографій намагалися прослідкувати її участь в акціях міжнародної солідарності [294-295, 297-303, 320 та ін.]. У монографії О.М.Швидака було досліджено діяльність МОДРу Західної України та Польщі, спрямовану на залучення населення Західної України до участі у спільних акціях із секцією МОДР УСРР [397]. У ґрунтовній праці В.А.Нерода викладено історію взаємодії громадських організацій України та Польщі за умов світової економічної кризи (1929-1933). Основна увага теж концентрувалась на контактах по лінії Міжнародної організації допомоги революціонерам, а також профспілок. Окрім цього, у ній було відображено діяльність інших громадських організацій, участь політемігрантів з Польщі у соціалістичному експерименті в УСРР [359].

На прикладі міжнародної діяльності українських організацій МОДР та Червоного Хреста проілюстрував механізми використання більшовицьким режимом цих громадських об'єднань з метою реалізації власних політичних завдань у Західній Україні В.Ю.Твердохліб. З огляду на те, що на той час не було жодного монографічного дослідження, присвяченого участі Червоного Хреста УСРР у "великій допомозі, яку надавали робітники і селяни Радянської України західноукраїнським трудящим", дослідження В.Твердохліба стало вагомим внеском у заповненні цієї прогалини з фактологічної точки зору [389]. Безперечна цінність названої праці полягає в тому, що було введено до наукового обігу та проаналізовано, хоч і у відповідності до ідеологічних догм правлячої на той час комуністичної партії, значний джерельний матеріал центральних та регіональних архівів і преси, який розкриває контакти громадськості Радянської та Західної України по лінії аналізованих у монографії організацій.

В.П.Бондар значну увагу приділив участі громадськості України в акціях солідарності та наданні допомоги страйкарям Руру у 1923 році та Англії у 1926 році, а також міжнародному робітничому листуванню, яке дослідник оцінював як засіб "підвищення революційної активності" робітників Західної Європи. Окрема увага приділялась участі місцевих українських профорганізацій у "революційному змаганні" із європейськими робітниками, а також обміні делегаціями [256]. На

особливостях діяльності громадських організацій України в зв'язку із допомогою страйкарям Англії зосереджували свою увагу також Ш.Кіперман [313], А.Осетров [364] та інші дослідники. Увага концентрувалася на кампаніях 1926-1927 років, пов'язаних із великим страйком британських шахтарів. Праці С.В.Кушинської стосувались участі громадськості України в кампаніях солідарності 30-х років. У статті "Солідарність трудящих Радянської України з антифашистською боротьбою пролетаріату Іспанії (1934-1935)" дослідниця зосередила увагу на підтримці МОДР України учасників інспірованого комуністами повстання 1934 року в Іспанії, навела узагальнені цифри, які визначають параметри цієї допомоги. Було проілюстровано різні форми залучення української громадськості до міжнародних акцій: збір матеріальної допомоги, допомога сім'ям політв'язнів, пропагандистське листування, проведення мітингів солідарності. В іншій статті, присвяченій участі громадськості України в боротьбі проти посилення "фашистської" реакції в Німеччині, С.В.Кушинська зупинилася на взаємодії українських громадських організацій з "Червоною Допомогою Німеччини" (секція МОДР), їх участі у діяльності міжнародних організацій прокомуністичного спрямування [333, 334, 336].

У монографіях М.Д.Дихана та В.В.Павленко з'ясовувалися форми підтримки українськими псевдогромадськими об'єднаннями комуністичного руху в Болгарії, було розкрито їх внесок у забезпечення процесу політичної еміграції болгарських партійних функціонерів до України після поразки вересневого повстання 1923 року, у якому взяли активну участь місцеві відділи МОДР і насамперед Відділ у справах політеміграції при ЦК МОДР УСРР у Харкові. Окрема увага приділена створенню клубів і секцій політемігрантами, їх діяльності тощо. Окремі розділи у названих працях були присвячені залученню емігрантів до здійснення соціалістичних перетворень серед болгарської меншини [275, 365]. Варто зазначити, що пізніше В.Павленко у спеціальній монографії переглянула власні погляди (див. нижче).

У працях Є.Ф.Безродного було зроблено спробу синтетичного аналізу участі громадськості України у діяльності міжнародних організацій (МОДР, Міжнародний Червоний Хрест, Селінтерн)[405]. Вперше в українській історіографії висвітлювались окремі аспекти міжнародної активності українських спортивних

об'єднань, зв'язки українського студентства за посередництва Центрального бюро пролетарського студентства при Всеукраїнській Раді профспілок (Пролетстуд) із Діловим об'єднанням прогресивного студентства Західної України та еміграції (ДОПС) у Празі, організаціями прокомуністичного студентства Франції, США та інших країн [251, 252]. Водночас його праці не виходили за межі традиційних радянських ідеологічних постулатів. Серед завдань досліджень ключова роль відводилась доведенню ідеологізованого твердження, ніби діяльність зазначених організацій була спрямована на поширення правдивої інформації про досягнення комуністів у розбудові усіх галузей життя в підрадянській Україні, спростуванню "безпідставності вигадок буржуазних ідеологів" [405, с.13-15].

"По суті поза полем зору дослідників залишається роль українських профспілок в роботі Профінтерну", – констатував у 1989 році один із провідних фахівців з історії міжнародних зв'язків громадських організацій України міжвоєнної доби В.В.Іваненко [299]. Радянська історіографія, присвячена цій проблемі, дійсно, була побудована майже виключно на загальносоюзному матеріалі. Значний інтерес серед літератури радянської доби, присвяченої міжнародній діяльності радянських профспілок, займала монографія А.Я.Панкратова, видана в 1972 році. В ній він подав компартійну схему періодизації відповідної діяльності, виділивши три етапи. Так, на першому етапі (до 1928 року) вбачав головним завдання радянських профспілок створення альтернативного Амстердамському, Червоного Профінтерну та опанування в ньому провідних позиції, як визначальної передумови забезпечення впливу діяльність світового професійного руху. На другому етапі, 1929-1933 роки, головну особливість А.Панкратов вбачав у боротьбі ВЦРПС "за згуртування міжнародних революційних сил", що в дійсності логічно призвело до поглиблення розколу і наростання конфронтації в робітничому русі Європи в цілому. Третій етап він розпочинав з повороту у політиці Комінтерну, здійсненого унаслідок усвідомлення згубності розколу в антифашистському таборі, а відтак виокремлює серед основних напрямів міжнародної діяльності радянських профспілок боротьбу за "подолання елементів сектантства" в червоному профрусі, породженого самим же Комінтерном у попередній час, та намагання створити і зміцнити широкий

антифашистський фронт. Дослідник саме цим пояснював вимушеність "шукати шляхи порозуміння і налагодження контактів з усіма зарубіжними профспілками, в тому числі і реформістськими" [368, с.6-7, 21].

Серед інших праць, присвячених участі радянських профспілок та діяльності Профінтерну в цілому, еволюції тактичної та стратегічної лінії комуністів стосовно профруху на різних етапах міжвоєнного розвитку слід виокремити праці Г.М.Адибекова та Б.А.Карпачева, що вийшли друком в 1980-х роках [245, 310]. Пізніше ці дослідники переглянули свої погляди. В Україні міжнародним зв'язкам моряків торгового флоту була присвячена стаття О.Г.Щеленка, у якій увага зосереджувалася на діяльності Міжнародних комітетів пропаганди і дій (МКПД), створених за рекомендацією Першого конгресу Комінтерну, а також портових українських профорганізацій, що була спрямована на прийом іноземних моряцьких та робітничих делегацій. Висвітлювалась ним також робота портових "інтерклубів", їх участь у різноманітних заходах МКПД. Традиційно для радянської історіографії у розвідці гостро критикується діяльність Амстердамського професійного інтернаціоналу, який звинувачувався у тому, що нібито "перешкоджав згуртуванню лав міжнародного пролетаріату" [399].

Таким чином, до другої половини 80-х років минулого століття радянська історіографія залишала невисвітленими більшість аспектів міжнародної діяльності українських профспілок, а спеціальні праці, присвячені цій проблемі, були взагалі відсутні. Найменш дослідженими залишалися участь українських спілок в діяльності Профінтерну, міжнародних змаганнях та пропагандистському листуванні, підтримці політемігрантів, роботі з іноземними робітниками, які працювали в УРСР. А дослідження питань їх міжнародної взаємодії здійснювалось лише фрагментарно у більш загальних роботах, присвячених або історії профспілок у цілому, або ж в роботах, присвячених міжнародним зв'язкам громадськості України загалом [265]. У зв'язку з таким станом розробки проблеми вагомим внеском у її дослідження стала кандидатська дисертація А.І.Голуба, захищена ним в 1987 році. У ній автор намагався дослідити форми участі професійних організацій України в міжнародній діяльності ВЦРПС та всесоюзних галузевих спілок, виявити їх внесок у розвиток

процесу дезінформування західної громадськості щодо реального стану справ за умов сталінської індустріалізації, шляхом використання міжнародного листування та прийому іноземних делегацій. Хоч робота і була написана на основі марксистської ідеології, проте вона має неабияку фактологічну цінність, оскільки при її підготовці автор використав велику кількість різноманітних архівних матеріалів [408].

Слід зазначити, що праць, присвячених іншим громадським організаціям, у радянській історіографії було ще менше, зокрема малодослідженою залишалася діяльність Всеукраїнського товариства культурного зв'язку із закордоном (ВТКЗ, рос. – "ВОКС"). Цій проблемі в Україні була присвячена лише одна розвідка О.П.Моргаєнко, у якій було зібрано матеріал про утворення і початок діяльності товариства. Відзначаючи, що "товариство поклало початок широкій організації участі УРСР у міжнародних наукових і культурних зв'язках", автор ні словом не згадує про ту долю, яка спіткала цю "участь" у 1930-х роках [357].

На фоні масштабного пласта радянської історіографії значний інтерес викликають ті праці, які були написані уже в "перебудовчі" часи. Серед них особливе місце посідає комплексне дослідження "Джерело народної дипломатії" знаних дослідників проблеми у радянський час – В.В.Іваненка та А.І.Голуба. Серед завдань праці було визначено і намір "на основі нових підходів дослідити процес становлення й розвитку інтернаціональних зв'язків", і прагнення "критично переосмислити застарілі стереотипи та догмати" [296, с.2-3]. Проте її аналіз дає підстави твердити, що справжня мета розходилась із задекларованою і полягала у спробі реабілітації інтернаціоналізму. Окремі радянські ідеологічні установки автори не захотіли або ж не змогли викреслити. Вже в передмові, яка була максимально "осучаснена" (як і післямова), твердилось, що почуття інтернаціоналізму було "буденною реальністю" та "фундаментальною цінністю" [296, с.4, 8, 11].

Значна увага у монографії приділяється діяльності МОДР. Автори відзначали, що виникнення організації дало можливість помітно збільшити розміри підтримки "революціонерів країн капіталу", особливо в другій половині 20-х років минулого

століття. Особливого значення вони надавали шефській допомозі МОДР політв'язням та їх сім'ям. Акцентується увага на тому, що український ЦК МОДР надавав особливого значення опіці над в'язнями Західної України та Польщі, зокрема звертався до ЦК МОДР СРСР з проханням оминати його при переказі коштів підшефним на відповідних територіях. Значне місце відводилось у праці допомозі політемігрантам, які в Україні були переважно вихідцями із Польщі та Болгарії. Автори пов'язували це з наявністю в Україні значних відповідних національних меншин. Зупиняючись на акціях допомоги громадськості Західної Європи голодуючій Росії, вони зосереджують увагу на діяльності українського представництва Міжробдопу у Харкові, яке мало свої відділення у Катеринославі, Одесі, Миколаєві, Запоріжжі та Донецьку [296, с.29]. Окреме місце відведене аналізу діяльності "Товариства технічної допомоги Росії", яке спрямовувало свою активність і на територію України, а також "Товариства технічної допомоги Україні", утвореного українською еміграцією в Канаді. Як ми побачимо нижче, ідея його створення так і не знайшла підтримки у компартійного керівництва, а українцям довелось обмежуватись Комітетом у складі Товариства технічної допомоги спочатку Росії, а потім СРСР.

Глибина переосмислення авторів була обмежена з огляду на те, що протягом десятиліть вони змушені були поширювати й удосконалювати нав'язвану партійною пропагандою догматичну інтерпретацію пролетарського інтернаціоналізму, "розвінчувати буржуазні фальсифікації", які у значній мірі відбивали справжній зміст цього явища. Мабуть, тому спроби переосмислення не могли йти далі критики сталінізму і його негативного впливу на "пролетарський інтернаціоналізм". Дослідники, які не одне десятиліття наукового життя присвятили популяризації нав'язуваних офіційною пропагандою фантомів, не готові були сприймати той факт, що "майже століття "одурманені" Леніним та більшовиками народи йшли нібито "не туди", займалися "не тим", а тому опинилися "не там", де належить їм бути". Такий підхід вони оцінювали як "махрову вульгаризацію історії", що не має "нічого спільного... з професіоналізмом та... принципами об'єктивності та історизму" [296, с.135].

На нашу думку, у такий спосіб автори намагалися чинити опір руйнації ціннісних горизонтів та ідеалів, нав'язуваних компартійною пропагандою впродовж семидесятирічного періоду. Вони навіть спробували заперечити "сприйняття інтернаціоналізму крізь призму комуністичної ідеології". Натомість намагались ототожнити його з сучасними глобалістичними тенденціями та необхідністю "об'єднання зусиль різних народів задля ефективного розв'язання проблем планетарного характеру" [296, с.8]. Проте у такому разі виникають проблеми з предметом дослідження, адже усі досліджувані організації не можуть сприйматись не крізь призму комуністичної ідеології. Тож, на нашу думку, основною перешкодою справжньому переосмисленню досвіду міжнародних зв'язків українських громадських організацій міжвоєнної доби стала саме позиція авторів, спрямована на захист ідеї "пролетарського інтернаціоналізму" з викриттям виключно "сталінських викривлень". Будь-яке критичне ставлення до "проблем інтернаціоналізму, міжнародної солідарності людей праці" апріорно оцінювалось як "зневажливе", а такі дослідники звинувачувались у тому, що їх цікавлять не "досягнення і результати інтернаціоналістської діяльності трудящих", а виключно втрати і прорахунки [296, с.135]. При цьому автори ігнорували той факт, що "досягненням і здобуткам" на початок 90-х років минулого століття, зокрема й завдяки їх зусиллям, було присвячено сотні праць, а досить значні "прорахунки" взагалі ігнорувались.

З розпадом СРСР та появою можливості переосмислення історії міжнародних зв'язків громадськості України з'явилися праці, у яких більш критично висвітлювались мета, завдання та форми роботи Комінтерну та керованих ним представництв громадських організацій, у тому числі й українських, у світових робітничому та селянському рухах міжвоєнної доби. У такий спосіб було закладено підґрунтя для проведення цілісного переосмислення історичної ролі та змісту діяльності контрольованих більшовиками об'єднань громадськості на міжнародній арені. Серед новітніх праць, присвячених проблемі, написаних українськими дослідниками, варто відзначити науковий доробок В.В. Павленко [366], М.А.Журби [286; 287] та С.М.Свистовича [380]. Окремі розділи монографій та низка статей цих

дослідників присвячені міжнародним аспектам діяльності громадських об'єднань України міжвоєнного періоду. У них було зроблено важливі кроки у напрямку викриття справжніх мотивів, які зумовлювали зацікавленість комуністичного режиму до міжнародної активності української громадськості, з'ясовано механізми перетворення "добровільних" об'єднань на інструменти реалізації зовнішньополітичних завдань більшовиків.

Спробу переосмислення історичного досвіду взаємодії громадських об'єднань України та Болгарії здійснила В.В. Павленко, яка у спеціальній монографії, присвченій українсько-болгарським контактам у міжвоєнний час, два окремих розділи присвятила зв'язкам громадськості. У них прослідковуються зв'язки по лінії МОДР, Профспілок (через Бюро міжнародного зв'язку при ВУРПС), привертається увага до тієї ролі, яку відводили підтримці революціонерів Болгарії зазначені організації. Окрему увагу дослідниця зосередила на допомозі болгарської громадськості під час голоду 1921-1923 років. При цьому відзначила, що від значної допомоги, яка проходила через Україну в напрямку російського Поволжя, у постраждалі українські південні райони потрапляли крихти. Розглянула вона також діяльність "Спілки повернення на батьківщину" та взаємодію по лінії Червоного Хреста, завдяки яким на початку 1920-х років вдалося репатріювати близько 12 тисяч солдатів і козаків колишніх "білих" армій. У розділі, присвяченому болгарській політеміграції в Україні, окремий параграф В.Павленко відвела ставленню радянських владних структур до емігрантів. Відзначаючи, що "кремлівські господарі" не залишили без підтримки своїх зарубіжних прихильників, формально громадську організацію – Міжнародну організацію допомоги революціонерам – вона оцінює як головний інструмент її надання. Водночас звертає увагу на те, що зусилля керівництва більшовицької партії були спрямовані на підготовку нових виступів, для чого до Болгарії знову переправлялась зброя, а громадські організації мали щораз більше допомагати не "жертвам" революційної боротьби, а її поживленню [366].

Фокусує увагу у своїх дослідженнях на особливостях міжнародних контактів селянських громадських об'єднань, М.А.Журба дійшов висновку, що їх

параметри жорстко визначала монополія партійно-державної верхівки щодо зв'язків із зарубіжним світом. Дослідник аргументовано довів, що згідно з курсом на ланцюгову реакцію європейських революцій, класова боротьба у країнах Заходу вимагала постійних матеріальних ін'єкцій, фонди яких у значній мірі поповнювалися силами української громадськості. У цьому контексті селяни України, об'єднані в радянських громадських організаціях, стали заручниками, а відтак і несвідомими учасниками кампаній міжнародної класової солідарності, які застосовувались більшовицьким режимом з камуфлюючою метою. Адже шляхом, з одного боку, протиставлення уявних досягнень соціалістичного будівництва і радянського способу життя та нав'язування твердження про бідкування робітників і селян капіталістичного зарубіжжя, з іншого боку, робилася спроба відвернення уваги світової і української громадськості від порушення загальнолюдських норм на території СРСР, який проголошувався офіційною пропагандою "батьківщиною усіх трудящих" [286, с.298]. Водночас видається до певної міри інерційним твердження М.А. Журби щодо прагнення селянства підрадянської України до спільних дій із зарубіжною громадськістю, яке, на його думку, лише переплелось із добровільно-примусовими методами "викачування" засобів із українського села на потреби світової революції. Як аргумент дослідник наводить той факт, що підтримка селянською громадськістю республіки революціонерів допомагала зберегти їм життя та сприяла консолідації "прогресивних" сил проти "реакції" [286, с.429]. Проте, на нашу думку, з огляду на завчасне моделювання "громадської активності" населення підрадянської України партійно-державними структурами та відсутність можливостей для дійсно незалежної ініціативи громадян, таке "прагнення" лімітувалось виключно політичною доцільністю і у жодному разі не генерувалось громадськістю самостійно.

Звертаючись до міжнародної складової діяльності Українського Червоного Хреста у спеціальній монографії, М.А. Журба доводить, що компартійний режим намагався скерувати діяльність цієї філантропічної організації у площину здійснення класової інтернаціональної підтримки. У якості яскравого прикладу такого використання він наводить допомогу постраждалому від низки повеней у

другій половині 20-х років населенню Галичини. Дослідник звертає увагу на те, що формально громадські акції українського товариства завчасно планувалися компартійною верхівкою, чітко регламентувались обсяги допомоги. Водночас М.А.Журба акцентує увагу на тому, що політизація гуманітарної діяльності Українхреста перешкоджала успішній її реалізації з огляду на цілком прогнозовану протидію польського уряду. В результаті населення Галичини було позбавлене можливості отримати необхідну допомогу [287, с.80-84].

Спробу переосмислення та узагальнення досвіду міжнародних зв'язків громадських об'єднань України зробив С.М. Свистович. На його думку, використання псевдогромадських організацій підрадянської України у контексті підготовки "світової революції" давало змогу камуфлювати комуністичну ідеологічну експансію, водночас створюючи міф про громадську ініціативу як основу міжнародної діяльності таких організацій. Дослідник доводить, що сама ця діяльність жорстко регламентувалася, контролювалася і координувалася Комінтерном, ВКП(б) й КП(б)У, українськими секціями міжнародних організацій та місцевими організаціями, побудованими за аналогією до всесоюзних [380, с.408-409, 485-486]. С.М. Свистович дійшов висновку, що низка поразок-спроб "революційного штурму" в Угорщині, Польщі, Німеччині підвела більшість у керівництві Комінтерну до усвідомлення марноти сподівань на можливість масштабних революційних змін у країнах Європи найближчим часом. За цих умов було вирішено відмовитися від необґрунтованого авантюризму та зосередитися на здобутті симпатій більшості робітників, зміцненню комуністичного впливу в їхньому середовищі. Важливим завданням у цьому контексті було зміцнення позицій (з перспективою опанування) у міжнародних громадських центрах. Дослідник наголошує, що відповідно до цієї мети і будувалися взаємини українських і радянських громадських організацій із зарубіжними міжнародними та національними об'єднаннями [380, с. 500].

У своїй праці С.М. Свистович проаналізував міжнародну діяльність різнопланових об'єднань української громадськості. Дослідник зупиняється на зв'язках із зарубіжним світом низки українських галузевих профспілок (моряків

торгового флоту, металургів, працівників освіти тощо), класових селянських спілок, кооперативних організацій, української секції Міжнародної організації допомоги революціонерам. Вперше в новітній українській історіографії він зробив спробу висвітлення міжнародних зв'язків української громадськості у рамках таких організацій, як Всеукраїнське товариство культурних зв'язків із закордоном та Спілка есперантистів радянських республік. Окрема увага присвячена висвітленню міжнародних контактів громадських об'єднань національних меншин України (євреїв, менонітів), а також діяльності громадських організацій серед іноземних робітників, залучених до здійснення форсованої індустріалізації в Україні. Водночас, обмежений обсяг розділу роботи С.М. Свистовича, присвяченого міжнародних зв'язкам діяльності об'єднань української громадськості, зумовив неповне та схематичне розкриття цієї сторінки вітчизняної історії, невисвітленим залишилась низка аспектів зовнішньої активності останніх.

Аби завершити огляд новітньої української історіографії проблеми міжнародних зв'язків громадських об'єднань України міжвоєнної доби, варто відзначити, що окремі її аспекти висвітлювались у працях О.Лещенка, В.В.Павленко, Т.Марусика та О.Ковальчука, О.Дудніка, Р.Ковалюка, Г.Саган, І.Євсеєнко, Г.Калінічевої, В.Даниленка, Е.Петровського, О.Єрмака та інших дослідників. Так О.Лещенко[339], Т.Марусик та О.Ковальчук[316] у своїх працях відобразили деякі сюжети, пов'язані з діяльністю Товариств технічної допомоги, реєміграцією і діяльністю американських комун в Україні. О.Дуднік[278, 279, 404] та Р.Ковалюк[317] присвятили свої праці українському студентському рухові у Західній Україні та еміграції, що полегшує дослідження проблеми взаємодії студентських організації УСРР із зарубіжними. І.Євсеєнко[411], І.Муляр[416], Г.Калінічева[412], С.Кротюк[414], Г.Саган[417], В.Ткаченко[390], досліджуючи міжнародні наукові та освітні контакти підрадянської України та європейських країн, побіжно зверталися до досвіду функціонування Всеукраїнського товариства культурних зв'язків із закордоном (ВУТКЗ). В.Васильчук[258] та Г.Кондратюк[413] торкалися транскордонної взаємодії громадськості України у контексті вивчення проблем етнічних меншин та національної політики радянської держави.

Напрацювання В.Павленко[366], О.Єрмака[283], В.Даниленка, Е.Петровського[370] та Л.Маринич[348] полегшують вивчення проблем діяльності громадських об'єднань серед політичної еміграції, містять важливі відомості щодо державної політики у відповідній царині, а також долі іноземців в умовах репресій 30-х років ХХ століття. Проте спеціальної уваги міжнародній діяльності громадських об'єднань названі дослідники не приділяли.

Сучасна зарубіжна історіографія, у якій висвітлюються окремі сюжети, що стосуються міжнародної діяльності громадських об'єднань України аналізованого нами періоду, репрезентована працями О.Авруса та О.Васильєва[240], О.Краснікова[330], Д.Александрова[247], Ю.Гриднева[409], М.Манукян[415], А.Єлпатьєвського[281, 282], В.Хаустова[394], Д.Бланке[225], У.Лінца[340], Р.Родес[402] та інших. У них, переважно на загальносоюзному та російському матеріалі, простежувалась історія взаємодії радянських та зарубіжних кооперативних, спортивних, есперантистських організацій, товариств культурного зв'язку, а також отримала своє відображення політика більшовицького режиму щодо політичних емігрантів, зроблена спроба з'ясування місця та ролі громадських об'єднань у її реалізації.

Зокрема з огляду на вкрай фрагментарне висвітлення в українській історіографії міжнародних аспектів діяльності українських спортивних об'єднань та політики комуністів у робітничому спортивному русі, доцільно звернутися до досягнень сучасної російської історичної науки. Праця саратовських дослідників О.Авруса та О.Васильєва "Протистояння та співпраця: міжнародні зв'язки радянських спортсменів у 20-х роках ХХ століття" написана з сучасних концептуальних підходів. У ній зроблено спробу переосмислення історичного досвіду взаємин радянських та зарубіжних прокомуністичних спортивних організацій, об'єднаних Червоним Спортінтерном, та Люцернського спортивного інтернаціоналу, який об'єднував більшість робітників-спортсменів у Європі. Попри те, що праця написана на основі архівних документів Червоного Спортінтерну, у ній відбиті окремі зовнішні контакти українського радянського спорту [240].

Для вивчення загальних проблем розвитку есперантистського руху, розуміння історичної долі радянських та європейських есперантистських організацій важливе значення має перекладена на російську мову книга знаного німецького (східнонімецького) дослідника Детлева Бланке "Історія робітничого есперанто-руху", яка вийшла друком 2008 року. У ній автор узагальнив власні нароби 70-80-х років, при цьому не ставив перед собою завдання переосмислення написаного в комуністичну епоху. Д.Бланке коротко зупиняється на проблемах створення та діяльності Наднаціональної всесвітньої асоціації (SAT), аналізує політичне протистояння в організації, яке особливо загострилося у процесі наростання конфронтації між комуністами та соціал-демократами в умовах утвердження сталінізму в СРСР. В центрі його уваги Інтернаціонал пролетарських есперантистів (ШЕ) – ініційована комуністами, базована на потенціалі радянського СЕРР організація, яка була повністю зорієнтована на виконання рішень Комінтерну. Варто відзначити й значну увагу автора до проблеми використання есперанто у якості політичного інструменту, масових репресій щодо есперантистів у нацистській Німеччині та комуністичному СРСР, паралелях між ними [255, с.116-206].

Російський дослідник О.Красніков у праці "Історія Спілки Есперантистів радянських республік" зробив спробу узагальнити матеріали В'ятського губернського комітету СЕРР, а також матеріали архівної періодики. Структура матеріалів (насамперед В'ятського комітету, а також інструктивні матеріали ЦК СЕРР, листування В'ятського комітету із іншими російськими комітетами Новосибірська, Уралу, Смоленська) зумовили географічну специфіку роботи. У ній можна знайти цікаві висновки щодо загальних тенденцій розвитку есперантського руху в Радянському Союзі, принципів, на яких будувалися взаємини СЕРР із міжнародними організаціями есперантистів, таких як SAT та UEA. Натомість автор обходить увагою не лише проблеми розвитку есперанто-організацій в окремих республіках, зокрема й Україні, але й ігнорує безпосередні форми зовнішньої активності учасників руху, основною з яких було листування [330].

Таким чином, загальний аналіз історичної літератури з проблем використання громадських організацій України міжвоєнного періоду в міжнародній політиці

більшовиків засвідчує існування значної фактологічної бази, створеної як вітчизняними, так і західними дослідниками. Проте ідеологічна та політична заангажованість, перевантаження жорсткого класового підходу негативно позначились на працях радянської доби. Сучасна література відзначається новим концептуальним осмисленням історичної ролі прокомуністичних громадських організацій. У них критично аналізується діяльність громадських інституцій УСРР на міжнародній арені, звертається увага на вплив процесів одержавлення на згортання зовнішніх контактів громадських об'єднань. Водночас залишаються невисвітленими низка аспектів міжнародних контактів громадських організацій міжвоєнної України.

Документальну базу дослідження склали різноманітні за походженням, видовими ознаками та змістом друквані і неопубліковані джерела. У процесі їх опрацювання автор намагався встановити ступінь достовірності і репрезентативності вміщеної в них інформації. З огляду на неможливість охоплення усієї сукупності документальних матеріалів, вони розглядалася як типологічна вибірка з генеральної сукупності джерел. Доказом репрезентативності цієї вибірки є, по-перше, системний характер джерельної бази дослідження і, по-друге, системний характер самої гіпотези, що дозволяє використати документи, які стосуються, на перший погляд, тільки до одного аспекту проблеми для вивчення інших її сторін. Репрезентативність джерельної бази підтверджується також соціальними функціями джерел, які відносилися переважно до ділової та службової документації. Вона створювалася уповноваженими органами радянської влади для з'ясування об'єктивної картини подій, що відбувалися у сфері міжнародних зв'язків за участі громадських об'єднань.

Основою джерельної бази дисертації стали архівні документи. Всього було опрацьовано 127 одиниць зберігання у 26 фондах 7 центральних та місцевих архівосховищ України та Російської Федерації.

Попри значну неповноту, документальна база архівосховищ України має високу цінність з точки зору вирішення поставлених у дисертаційному дослідженні завдань. У Центральному державному архіві вищих органів влади (ЦДАВО) України

містяться фонди Ради народних комісарів (ф.2.), Народного комісаріату земельних справ (ф.27), Об'єднаного закордонного представництва української кооперації у Лондоні (ф. 807), Всеукраїнського товариства культурних зв'язків із закордоном (ВУТКЗ, ф.5110). У Центральному державному архіві громадських об'єднань (ЦДАГО) України інтерес становлять матеріали політбюро, оргбюро, секретаріату та відділів Центрального комітету ЦК КП(б)У (ф.1, оп. 6, 7, 20), а також Центрального комітету Комуністичної партії Західної України (ф. 6). У документах зазначених фондів знаходиться інформація про специфіку взаємодії українських об'єднань із міжнародними центрами та окремими зарубіжними організаціями. Вона дає можливість прослідкувати процес, визначити форми та методи впливу більшовицького режиму на відповідні громадські інститути. Для більш об'єктивного та різнобічного висвітлення міжнародної діяльності кооперативних та студентських об'єднань важливе значення мають матеріали української діаспори, зібрані у Колекції документів "Український музей в Празі" (ф. 269).

Значну частину інформації щодо міжнародних аспектів діяльності об'єднань української громадськості, причому як у регіональному розрізі, так і в цілому по УСРР, було отримано у фондах обласних архівів України (Вінницької, Київської та Чернігівської областей). Вони містять матеріали губернських та окружних громадських, державних та партійних організацій, які не лише дозволяють конкретизувати регіональні особливості здійснення міжнародної діяльності окремими об'єднаннями громадськості, але й зберігають копії матеріалів (протоколи, звіти, огляди) їх центральних органів, спеціальні фонди яких у центральних архівосховищах до нашого часу не збереглися (МОДР, Червоний Хрест) або містять суттєві прогалини.

У фондах Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) містяться матеріали Всесоюзного товариства культурного зв'язку із закордоном (ф. 5283) та Центрального комітету радянської секції Міжнародної організації допомоги революціонерам (ЦК МОДР СРСР, ф. 8265). У Російському державному архіві соціально-політичної історії (РДАСПІ) зберігаються документи фондів Кооперативної секції Виконавчого комітету Комуністичного інтернаціоналу (ф.

506), Червоного спортивного інтернаціоналу (ф. 537), Міжнародної організації допомоги революціонерам (ф.539). Означені фонди містять інформацію у вигляді матеріалів міжнародних конференцій, витягів із протоколів, листування між радянськими та міжнародними громадськими організаціями тощо. Вони дають можливість скласти загальне уявлення про мотиви створення та напрямки діяльності зазначених організацій в СРСР. У них розкриваються механізми впливу партійних структур на процес ухвалення рішень відповідними псевдогромадськими організаціями, їх детермінація зовнішньо та внутрішньополітичними пріоритетами комуністичного режиму. Водночас, з огляду на відсутність в українських архівах окремого фонду МОДР та надзвичайну обмеженість фонду ВУТКЗ (єдина справа присвячена діяльності організації до початку Другої світової війни), значущими є також відомості, що містяться у звітах та інформаційних зведеннях про діяльність республіканських товариств.

Більшість збірок опублікованих документів про міжнародну діяльність громадських об'єднань міжвоєнної України, які виходили окремими виданнями, готувалися відповідно до пануючих в СРСР ідеологічних імперативів, відібрані у них документи мали вписуватись в офіційну схему перебігу історичних подій. Матеріали, які стосуються аналізованих у дисертації організацій та зовнішніх аспектів їх діяльності, у них становлять рідкість, оскільки укладачі таких збірок фокусувались переважно на міжнародній діяльності професійних спілок та участі української громадськості у масових акціях "пролетарської солідарності". У зв'язку з цим більший інтерес становлять спеціальні публікації окремих документів, які слугували додатками до археографічних розвідок у спеціалізованих періодичних виданнях, а також документи, опубліковані в офіційних друкованих органах, досліджуваних у дисертації громадських об'єднань.

Важливе значення має періодика 20-х – 30-х років минулого століття, яка у низці випадків, через прогалини у фондах архівосховищ, є єдиним джерелом інформації для відтворення картини міжнародної діяльності окремих громадських об'єднань. Це видання кооперативної секції ВККІ "Международная кооперация", органи українських кооперативних центрів "Українська кооперация", "Бюлетень

Вукоопспілки", "Сільський господар", друковані видання спортивних, есперантистських, студентських, червонохресних об'єднань та Міжнародної організації допомоги революціонерам: "Вестник физической культуры", "Вісник фізкультури", "Красный спорт", "Советский есперантист", "Известия ЦК Союза эсперантистов Советских стран", "Международный язык", "Студент революции", "Новий шлях", "Бюлетень Головної управи Українського Червоного Хреста", "Червоний Хрест", "Червоний клич" тощо. У них сконцентровано великий обсяг інформації, яка, втім, вимагає особливо критичного підходу. Це і авторські статті, і матеріали поточних хронік, і публіковані документи, листівки, звернення керівних органів аналізованих у дисертаційному дослідженні громадських організацій.

Підсумовуючи, відзначимо, що аналіз історичної літератури з проблем використання громадських організацій України міжвоєнного періоду у міжнародній політиці більшовиків засвідчує існування значної фактологічної бази, створеної як вітчизняними, так і західними дослідниками. Проте ідеологічна та політична заангажованість, перевантаження жорсткого класового підходу з самого початку негативно позначились на працях радянської доби, у яких не ставилось завданням дотримуватись принципів об'єктивності та історизму, внаслідок чого вони набували агітаційно-публіцистичного забарвлення. Перші праці, присвячені різноплановій участі громадськості України у зовнішньополітичних акціях комуністичного режиму, з'явилися ще у 1920-х роках минулого століття. У міжвоєнний період вони видавалися з метою популяризації інтернаціоналізму та міжнародної солідарності, залучення громадськості до відповідних громадських організацій, насамперед таких, як Міжнародна організація допомоги революціонерам (МОДР), Червоний Хрест, Спілка есперантистів, а також популяризації більшовицького бачення ролі профспілкового та кооперативного руху у контексті переходу до безкласового суспільства. Жорстка ідеологічна цензура зумовила вульгаризоване подання історії організацій та їх міжнародної діяльності зокрема.

Висвітлення історії міжнародних зв'язків громадських організацій у радянській історіографії не могло бути об'єктивним внаслідок низки факторів, причому як об'єктивних, так і суб'єктивних. По-перше, література носила

пропагандистське та ідеологічне забарвлення за визначенням, адже метою низки досліджень того часу було саме виховання радянської людини в дусі інтернаціоналізму, а зовсім не критичний розгляд проблеми. По-друге, дослідники народилися, вирости та сформувалися в суспільстві, в якому надмірна централізація, регламентація, формалізм, всеохоплюючий тоталітарний контроль з боку партії та держави стали нормою та закономірністю буття, хоч і продовжували формально заперечуватись. Тому зрозумілою була неможливість для дослідників критично висвітлювати окремі особливості діяльності організацій, як-от: справжні мотиви масової участі населення, зловживання з використанням коштів, зібраних осередками організації, вияви більшовицького терору щодо їх членів. Іншою важливою рисою історіографії 60-80-х років минулого століття було те, що більшість праць, присвячених міжнародним аспектам діяльності прокомуністичних псевдогромадських організацій, була написана саме в період 70-х – першої половини 80-х років, коли ідеологічний тиск тоталітарного режиму був особливо значним.

Сучасна література відзначається новим концептуальним осмисленням історичної ролі прокомуністичних громадських організацій. У них критично аналізується діяльність громадських інституцій УСРР на міжнародній арені, звертається увага на вплив процесів одержавлення на згорання зовнішніх контактів громадських об'єднань. Водночас залишаються невисвітленими низка аспектів міжнародних контактів громадських організацій міжвоєнної України. Актуальним залишається створення комплексного спеціального дослідження, присвяченого проблемі. Така можливість існує з огляду на наявність багатого матеріалом різнопланової джерельної бази репрезентованої, насамперед, документами українських та російських архівних фондів, періодикою 20-х – початку 30-х років ХХ століття тощо.

РОЗДІЛ 2

Міжнародні аспекти діяльності української кооперації та Червоного Хреста

Напередодні окупації території України більшовиками найбільш чисельною та впливовою формою самоорганізації української громадськості був кооперативний рух. Поява незалежної української держави у 1917-1918 роках, її вихід на міжнародну арену сприяли налагодженню зовнішніх контактів національними кооперативними центрами. Після втрати Україною незалежності та розподілу її території між більшовицькою імперією та Польщею на міжнародній арені українську кооперацію продовжували репрезентувати її представники на еміграції. Так, у 1921 році у швейцарському місті Базель на першому післявоєнному конгресі Міжнародного кооперативного Альянсу (МКА) Україну репрезентувала делегація закордонного центру української кооперації – ОЦУКО. Його представник А.Сербиненко на конгресі був обраний членом Центрального комітету Альянсу [42, арк.3]. Як свідчать доступні нам документи, останній був серед ініціаторів інституційного оформлення закордонного представництва трьох центрів кооперативного руху, які існували до окупації території України. 1919 року на установчих зборах у Женеві представники української споживчої ("Дніпроспілка"), сільськогосподарської (т. зв. "Централя") та кредитної ("Українбанк") кооперації, репрезентовані, відповідно, А.Сербиненком, А.Головком та П.Пилиповичем, ухвалили Тимчасове положення про Об'єднання центральних українських кооперативних організацій (ОЦУКО) [58, арк.5].

Головними напрямками діяльності ОЦУКО в 1919–1920 роках були такі напрямки: пошук товарних кредитів (зокрема було укладено угоду з віденською фірмою "Інтаг" про доставку товарів до кордону з Україною для подальшого обміну з українською кооперацією на сировину); управління іноземним майном української кооперації; її популяризація та встановлення зв'язків із закордонними кооперативними центрами тощо [58, арк. 7-8]. На розвиток відповідної програми тимчасовий керівник ОЦУКО А.Сербиненко відвідав Італію, де взяв участь у засіданні Ради італійської кооперативної Ліги. Завдяки його зусиллям у Відні були

видані дві брошури (німецькою та французькою мовами) про українську кооперацію [58, арк. 6].

Попри відсутність зв'язку із охопленою громадянською війною Україною, закордонне представництво українських кооперативних спілок здійснювало активну міжнародну діяльність, головною метою якої було ознайомлення європейської та світової громадськості із існуванням держави Україна та її розвинутого кооперативного руху. 13-15 квітня 1920 року А.Сербиненко на чолі делегації взяв участь у засіданні Центрального комітету Міжнародного кооперативного Альянсу у Женеві, у 1921 році – у національних конгресах англійської та французької кооперації, у 1922 році – у черговому конгресі останньої у Марселі та спеціальній нараді з організації Міжнародного кооперативного банку у Парижі. Представники ОЦУКО проводили активні консультації із учасниками французької делегації до радянських республік з приводу їх спеціального відвідання України. Було налагоджено відносини із кооперативами Бельгії, Англії, Італії, а в 1921 році проведено українську кооперативну виставку в Празі. Як уже зазначалося, 3 вересня 1921 року на конгресі МКА в Базелі А.Сербиненко був обраний постійним представником української кооперації в Центральному комітеті Альянсу [58, арк.20].

Негативним чином на діяльності зарубіжного представництва української кооперації позначились часті зміни в його структурі та особистому складі. Якщо в 1919 році до складу правління ОЦУКО від "Централі" входив А.Головко, "Українбанку" – А.Перепелиця, "Дніпроспілки" П.Пилипович, то на початку 1920 року представники "Українбанку" та "Центроспілки" змінилися на Х. Барановського та І.Ганницького відповідно. Після цього було ухвалено новий Статут (замість Тимчасового 1919 року) та переобрано голову правління. Ним став представник "Українбанку" Х.Барановський. До початку 1921 року посилювався конфлікт між А.Сербиненком та Х.Барановським з приводу визначення пріоритетів діяльності представництва в умовах, коли відновлення зв'язків із кооперативним рухом на окупованій сусідніми державами території України видавалось малоімовірним. Новий очільник ОЦУКО наполягав на економізації його діяльності та перетворенні на акціонерне товариство. За таких обставин, на початку березня 1921 року

відбулись чергові пертурбації. ОЦУКО було перереєстроване як акціонерне товариство "Українське ОЦУКО Лімітед" в центрі світового кооперативного руху – Лондоні. До його дирекції увійшли, окрім Х.Барановського та А.Сербиненка, українські дипломати С.Сидоренко та В.Тимошенко [58, арк.7-8,11-12]. Після цього А.Сербиненко, який репрезентував український кооперативний рух у Центральному комітеті Міжнародного кооперативного Альянсу, дистанціювався від участі в управлінні представництвом.

Спроби дирекції ОЦУКО на чолі з Х.Барановським налагодити торгівельні контакти із кооперативними центрами радянської України наптовхнулась на об'єктивні перепони, породжені самою природою взаємин держави та кооперації в СРСР. Адже, після встановлення комуністичного режиму в Україні, підпорядкування найчисельнішої форми самоорганізації української громадськості було віднесене до його пріоритетів. Хоча декрет Ради народних комісарів та Всеукраїнського центрального виконавчого комітету від 18 жовтня 1921 року і санкціонував діяльність кооперативних організацій, проте це не свідчило про визнання права на існування дійсно громадського руху. Наприклад, спроба створення на основі старих кооперативних центрів – "Дніпроспілки", "Централу", "Українбанку" та "Книгоспілки" – Всеукраїнської центральної спілки, з огляду на її незалежну від правлячої партії позицію, наптовхнулась на заборону ЦК КП(б)У. Натомість до Другого з'їзду уповноважених кооперативних спілок і товариств підрадянської України, який пройшов 26-29 жовтня 1922 року більшовикам вдалося встановити контроль над кооперацією країни та добитися розриву її нового керівництва із традиціями незалежного кооперативного руху [285, с.28-29].

Парадигма міжнародної активності залежного від комуністичного режиму кооперативного руху радянських республік, включно з Україною, визначалась в річищі політики Комінтерну на підштовхування "світової революції". У цьому контексті значущість зовнішніх контактів української кооперації розглядалась, насамперед, з точки зору можливого посилення позицій комуністів у Міжнародному кооперативному Альянсі. Відтак уже в травні 1922 року на засідання Кооперативної секції Комуністичного інтернаціоналу було ухвалене рішення запропонувати усім кооперативним центрам радянських республік активніше звертатися до

Секретаріату МКА, вимагаючи невідкладного вирішення питання про їх представництво в організації. Метою було якнайшвидше отримання кооперативними центрами України, Грузії, Азербайджану та Вірменії додаткових місць у Центральному комітеті Альянсу [73, арк.44-45]. Задля з'ясування підстав прийняття контрольованих більшовиками кооперативних центрів України до Міжнародного кооперативного Альянсу комісія останнього у складі генерального секретаря Г.Мея, членів виконавчого комітету Ж.Пуасона та Д.Алена у 1922 році відвідала Україну. Її учасники дійшли висновку, що "кооперативний рух в Радянській державі розвивається в напрямку узгодженості з кооперативним рухом інших країн" і запропонували прийняти кооперативні центри радянської України та інших республік до МКА. Варто погодитись з думкою українських дослідників, які вбачають причину такого кроку у сподіванні лідерів Альянсу отримати можливості впливу на курс розвитку радянського кооперативного руху у напрямку його подальшої демократизації [285, с.92]. Проте ці сподівання, як ми побачимо далі, виявились марними

У лютому 1923 року на черговому засіданні Центрального комітету МКА в Генті до цієї міжнародної організації було прийнято центр споживчої кооперації УСРР – "Вукоопспілку". Пізніше до МКА увійшов радянський "Українбанк", в березні 1924 року – новий центр сільськогосподарської кооперації – "Сільський Господар", а у вересні того ж року – "Коопстрах" і "Книгоспілка" [42, арк. 3-4]. Попри твердження радянської історіографії, А.Сербиненко, як представник незалежного українського кооперативного руху в Центральному комітеті Альянсу, не чинив перешкод представництву контрольованих комуністами кооперативних центрів. У своєму звіті, датованому 1922 роком, він відзначав: "...з моменту, коли на Україні почалося відроджуватись кооперативне життя, я вважав неможливим представляти далі українську кооперацію за кордоном без зв'язку з кооперацією на Україні, входив в ОЦУКО з пропозицією припинити виступати від імені української кооперації і вийти зі складу Альянсу. Як член Центрального комітету Альянсу, я також подав заяву, що з призначенням відродженою українською кооперацією нового представника до Альянсу я складаю з себе обов'язки члена ЦК Альянсу" [58, арк.21]. Підтвердження цього знаходимо і у листі генерального секретаря МКА

Г.Мея до правління "Вукоопспілки", у якому він посилався на "письмове подання від імені трьох українських організацій, що вже три роки входили до Альянсу, в якому пан Сербиненко відмовився від своїх власних повноважень і визнав "Вукоопспілку" за центральну організацію українських товариств". Показово, що Г.Мей розглядав саме цей фактор як визначальний для того, що ЦК Альянсу "одноголосно не знайшов жодних перешкод" для прийому до МКА "Вукоопспілки"[145, с.134].

У вересні 1924 року делегація українських радянських кооперативних центрів вперше взяла участь у конгресі Міжнародного кооперативного Альянсу, що проходив у бельгійському місті Гент. Завдяки чисельності своїх членів у перебраному Центральному комітеті Альянсу українська кооперація здобула міцні позиції. Її 7 членів ЦК позитивно виділялися на фоні 4 представників Росії, та по одному від закавказьких республік СРСР – Вірменії, Грузії та Азербайджану [206, с.67]. Зокрема було обрано М.Бляхера, А.Гетлера, П.Любченка, М.Ветошкіна, О.Нурінова та інших [42, арк.3]. Як бачимо, українська радянська кооперація була широко репрезентована в центральних органах МКА. Проте якщо РСФСР мала в ЦК Альянсу сталий склад, то представництво України зазнавало постійних змін. Це дискредитувало українську кооперацію. А той факт, що колишній голова правління "Вукоопспілки" М.Ветошкін неочікувано був переведений на роботу в іншу республіку СРСР ще більше ставило під сумнів самостійність української кооперації [42, арк. 3-4]. До того ж зв'язки української кооперації з Міжнародним кооперативним Альянсом постійно узгоджувались із кооперативною секцією ВККІ за посередництва представника російського "Центросоюзу" Л.Хінчука. Це не лише гальмувало оперативність у роботі, а й створювало серйозні виклики для українського представництва у організації. Зокрема у доповідній записці, керівництво закордонного представництва українських кооперативних центрів ("Коопукра") у Лондоні відзначало, що з огляду на активізацію кампанії з позбавлення окремих центрів кооперації республік СРСР самостійного членства в МКА, заяви згаданого вище представника "Вукоопспілки" М.Ветошкіна на кшталт "кореспонденцію йому відправляти через Центросоюз" – лише погіршували справу [42, арк.4-5].

Зовнішньоекономічна діяльність української кооперації жорстко контролювалась і регламентувалась державними органами СРСР. Це суттєво обмежувало можливості її здійснення. Наприклад, у своєму звіті акціонерам емігрантського "Українського ОЦУКО Лімітед" від 18 вересня 1922 року згаданий нами вище Х.Барановський наводить показовий інцидент. Уклавши угоду із "Амексімою" (Анонімне Амстердамське експортне та імпортерне акціонерне товариство), ОЦУКО передбачала постачання закуплених товарів "Сільському Господареві". На відповідну пропозицію, телеграмою від 16 травня 1922 року, останній підтвердив готовність до закупівлі товару. 19 травня телеграма була підтверджена листом, який був перехоплений радянськими спецслужбами, ОЦУКО його не отримав. Натомість 2 червня 1922 року "Сільський Господар" надіслав новий лист, яким повідомив, що скасовує свій лист від 19 травня і відзначив, що доки ОЦУКО є організацією УНР, "Сільський Господар" не може вести з ним жодних операцій [58, арк.27зв.].

Показовою, з точки зору негативного впливу партійно-державного втручання у міжнародну діяльність української кооперації, була й історія безпосереднього виходу на зовнішній ринок українських кооперативних центрів. Ще у вересні 1922 року останні отримали таке право від Української економічної ради. 29 січня "Вукоопспілкою" та "Українбанком" було утворене перше представництво українських кооперативних спілок у Берліні, зареєстроване на правах німецького товариства з обмеженою відповідальністю "Українішер кооператіон" ("Укркооп"). Втім, процес його організаційного становлення та налагодження ділових контактів із зарубіжними партнерами був заблокований державними органами новоствореного Радянського Союзу. У червні 1923 року, коли наркоматом зовнішньої торгівлі СРСР формувався перелік радянських інституцій, які мали право виходу на зовнішній ринок, українські кооперативні центри до нього не потрапили. За таких обставин свою діяльність "Укркооп" змушений був продовжувати на напівлегальному становищі, а можливою вона була лише завдяки сприянню торгівельного представництва УСРР в Берліні. Проте після того, як у серпні 1923 року усі самостійні представництва НКЗС України були ліквідовані та включені до загальносоюзних, перед "Укркоопом" була поставлена вимога

згорнути свою діяльність. Лише особисте втручання голови Ради народних комісарів УСРР дало можливість призупинити процес його ліквідації до остаточного вирішення вищим партійним та державним керівництвом СРСР [86, арк.377-378].

За цих обставин українська кооперація фактично була позбавлена права на здійснення будь-якої самостійної зовнішньоекономічної діяльності. "Укркоопу" заборонялось укладати угоди та вести переговори із іноземними партнерами. Усі операції мали проводитись через апарат торговельних представництв СРСР, які вимагали значну (до 4%) комісію [86, арк.389]. У листі від 12 листопада 1923 року до правління "Вукоопспілки" ситуація описувалась наступним чином: "Ігноруючи нас, як нелегальну організацію, Торгпредство позбавляє нас права розпоряджатися нашим же товаром. Ми стримуємо частково цей тиск за допомогою нашого українського [торговельного – автор] представництва, яке в усіх справах стає на наш бік. Проте воно не має повноцінних повноважень, працює через загальний апарат і може в окремих випадках виявитись безсилим" [21, арк.26-26зв.]. У наступному листі, від 13 листопада того ж року, наголошувалось, що "при стані справ, що склалися, ми остерігаємося, що торгпред не дасть згоди на укладення нами угоди про фінансування тієї чи іншої операції, і ми займатимемося безплідними переговорами, що лише підірве здобуту нами довіру". У зв'язку із таким станом справ керівництво "Укркоопу" констатувало, що "при нашому безправному становищі, реалізація експортних товарів особливо ускладнена... можливо доцільніше було б вдатися по допомогу до [загальносоюзної – автор] Центроспілки" [21, арк.32-33].

На нашу думку, саме такого кроку від кооперативних центрів української кооперації і чекали ініціатори обмеження її зовнішньоекономічної діяльності. Це добре розуміли і у керівництві "Вукоопспілки", і у партійно-державному керівництві УСРР. Взагалі аналіз тогочасних документів наводить на думку, що посередництво загальносоюзних кооперативних структур сприймалось в середовищі українських кооператорів не кращою альтернативою. Наприклад, на початку 1924 року представник "Вукоопспілки" в Лондоні М.Меєрович у листі до правління спілки писав: "Нам треба бути готовими, щоб наша кооперація могла спочатку використати кредити для себе, доки інші організації та установи (мались на увазі очевидно

російські "Центроспілка" та "Сільськоспілка") ще не вичерпали всього кредиту радянським республікам. (Очевидно згодом доведеться добиватись у цьому питанні розподілу якоюсь спеціальною міжсоюзною конференцією в Москві)" [15, арк.7].

Вагомою підставою для збереження самостійного представництва української кооперації за кордоном була і його висока економічна ефективність. З цього приводу у звіті за 1924 рік керівництво "Укркоопу" звертало увагу на те, що "немає більш дешево працюючої радянської організації, аніж представництво української кооперації за кордоном" [86, арк.401]. Цей факт опосередковано підтверджувався й змістом взаємин "Укркоопу" та радянського торгівельного представництва в Берліні. Так, у низці випадків, не маючи змоги отримати самостійно кредит, керівництво останнього часто залучало до переговорів представників "Укркоопу", яким це зробити вдавалося [86, арк.389]. Ймовірно саме з цих мотивів партійно-державне керівництво УСРР стало на позиції відстоювання окремого представництва інтересів кооперативних центрів республіки за кордоном. 15 грудня 1923 року політбюро ЦК КП(б)У доручило секретарю ЦК КП(б)У П.Любченку відстоювати відповідне право у спеціальній комісії ЦК РКП(б) [286, с. 332]. В результаті 15 лютого Рада праці та оборони СРСР таки санкціонувала діяльність закордонних представництв української кооперації та дозволила вихід на зовнішній ринок українських кооперативних центрів [86, арк.378].

З огляду на те, що роль "столиці" світового кооперативного руху, центру світової кооперативної торгівлі та штаб-квартири Міжнародного кооперативного Альянсу у 20-х роках ХХ століття відігравав Лондон, нове Об'єднане закордонне представництво української кооперації – "Коопукра Лімітед" було зареєстроване в лютому 1924 року на правах акціонерної компанії саме у Великій Британії. Акціонерами-засновниками стали Всеукраїнська кооперативна спілка споживчої кооперації – "Вукоопспілка", центр сільськогосподарської кооперації – "Сільський Господар" та кредитної – "Українбанк". Безпосередню діяльність "Коопукра" розпочала з квітня 1924 року і вже протягом першого року досягла значних результатів у відстоюванні економічних інтересів української кооперації. За перші вісім місяців роботи було закуплено товарів на суму 88 тис. фунтів та реалізовано на 94 тис. фунтів. Вкрай важливим в умовах гострого дефіциту валютно-фінансових

ресурсів українських кооперативних центрів було те, що усі без винятку імпортові товари вдалося придбати в кредит на вигідних умовах [14, 225]. Натомість звіт керівника "Коопукри" голові правління "Вукоопспілки" М.Ветошкіну за 1924 рік чітко фіксував обмежені можливості міжнародної економічної діяльності української кооперації: "Як здійснюється робота наших закордонних представництв в Берліні та Лондоні? Впродовж року жодних угод із закордонними фірмами не укладали. Весь продаж сировини і сільськогосподарських продуктів в Німеччині та Лондоні були щоразу здійсненні з санкції відповідних торгпредств або через них. Щоразу торгпредство затверджувало ціну і фірму, якій ми продавали. Придбання імпортованих товарів здійснювалось із санкції торгпредств в основному через їх апарат. Наша робота проводиться з максимальним дотриманням принципів зовнішньої торгівлі. Один із директорів Лімітеда в Лондоні є член Торгової Делегації СРСР І.Новаковський, що забезпечує повністю вищесказане" [15, арк.12].

Очікування відкриття значних кредитів для СРСР, після його визнання, посилювало занепокоєність керівництва "Коопукри" щодо можливої загрози для українських кооперативних центрів бути "залишеними на останньому місці" серед організацій СРСР. А підстави для побоювання були. Так, у звіті "Коопукри" відзначалось, що "хоч Українбанк є досить великим пайовиком Моснарбанку – центру кредитної кооперації СРСР, але досі не вдалось отримати відповідного впливу на його справи". Натомість правління МНБ фактично було сформоване із представників російського "Центросоюзу", "Сільськосоюзу" та "Всекопбанку". Лише формально до нього входив представник "Українбанку" М.Бляхер, який постійно перебував у Харкові [11, арк.191]. Тому "Коопукра" пропонувала попередити подібну загрозу та подати протягом місяця в лондонське представництво проекти кооперативних центрів України, під які могли б бути залучені довгострокові англійські кредити [15, арк.33-35]. Завдяки активним зусиллям та високопрофесійній діяльності Об'єднаного представництва української кооперації у Лондоні вдавалось досягати високого результату. 27 листопада 1924 року у листі до "Укрзовнішторгу" керівництво "Коопукри" повідомляло: "...ми зустрічаємо підтримку англійських фірм, з якими ми працюємо на кредитній основі, серед яких ми завоювали міцний авторитет і довіру чітким та своєчасним

виконанням наших зобов'язань. Англійське Товариство оптових закупівель надало нам солідний кредит" [14, арк.214].

Проте через політичні мотиви українська кооперація часто зазнавала значних збитків. Так, 7 березня 1924 року після отримання шифрограми від торговельного представництва СРСР у Стокгольмі "про існування бойкоту" було анульовано договір на поставку міндобрив зі Швеції до України. Подібне політичне рішення намагались замаскувати під "невстигання поставки до посіву" [14, арк.58-59]. У підсумку, політичний демарш завершився внесенням значної суми відступних та неотриманням Україною необхідних їй добрив для відродження зруйнованого економічною політикою більшовиків сільського господарства. У зверненні до Торгпредства СРСР у Лондоні керівництво "Коопукри" просила позичити необхідні 300 фунтів для сплати штрафу, посилаючись на те, що "ануляція цього договору відбулася не з нашої волі, а внаслідок несподіваного наказу Торгпредства, через непередбачувані нами причини" [14, арк.61]. За постійної оглядки на політичну ситуацію змушена була проходити і участь української кооперації у міжнародній виставці у Генті в 1924 році. На виставці були присутні делеговані на Гентський конгрес 10 представників української кооперації, серед яких М.Ветошкін, В.Целаріус, М.Бляхер, А.Гетлер, А.Шліхтер [166, с.34-35]. Підготовка кооперативних центрів усіх радянських республік до участі у заході здійснювалась під керівництвом Закордонного уповноваженого Всеросійського кооперативного комітету з підготовки до Гентської виставки С.Тейгельбаума [15, арк.29].

Українській кооперації було відведено частину радянського павільйону площею 358 м². Серед 6 кооперативних центрів УСРР найбільш повно були репрезентовані "Вукоопспілка" та "Сільський Господар". Окрім цього, були продемонстровані результати розвитку "Українбанку", "Книгоспілки", "Коопстраху" та "Укркустарспілки" [166, с.34-35]. На виставці були присутні яскраві ілюстративні матеріали з діаграмами про обсяги обігу товарів, чисельність членів, великомасштабна карта УСРР із мережею губспілок, первинних товариств, моделі фабрик і промислових підприємств, фото- і кінематографічні стрічки про діяльність кооперації в підрадянській Україні. Все це мало супроводжуватись зразками товарів (насамперед експортних та кращих зразків на внутрішній ринок) [15, арк.29]. Проте

з огляду на різке загострення відносин СРСР та Франції і Бельгії у зв'язку із введенням військ цих держав до Руру в 1923 році та небажанням Москви компенсувати втрати франко-бельгійських інвесторів в Росії, українська кооперація у будь-який момент могла наразитись на санкції з боку урядів цих країн. В інструкції від 15 травня 1924 року радянське постійне представництво в Лондоні вимагало від співробітників "Коопукри" "взяти до уваги... продавати наші товари з тим, щоб здача їх відбувалася не на території цих країн, [щоб] гарантувати себе від ризику накладення арешту на наші товари" [14, арк.85-86].

За посередництва "Коопукри", зареєстрованої на правах британського акціонерного товариства, українська кооперація розраховувала вийти на важливий для неї ринок Канади. Це мало посприяти уникненню тих перешкод, з якими неодмінно зіткнулася б українська радянська кооперація в країні, яка все ще не визнавала "де-юре" Радянського Союзу [11, арк.225]. Відкриття відділу "Коопукри" в Монреалі планувалось використати і для активної пропаганди досягнень соціалістичного будівництва в цілому та радянської кооперації в Україні зокрема. Для цього у вересні 1924 року представник "Коопукри" в Канаді І.Кулик отримав 6 різновидів брошур про окремі галузі української кооперації ("Українбанк", "Вукоопспілку", "Сільський Господар", "Коптах", "Вунко" тощо), які мав використати для розміщення статей у місцевій пресі [11, арк.320]. Уже в жовтні 1924 році І.Кулик інформував "Коопукру" про нові можливості комуністичної пропаганди, що відкривались у зв'язку із встановленням ним зв'язку із кількома дрібними українськими робітничими кооперативами, крамницями, рестораном у Торонто. Він акцентував на тому, що з'явилися ознаки поширення та згуртування цього руху. Серед пропозицій Кулика було й використання посередництва "Українбанку" для здійснення переказів українських заробітчан у СРСР, що за його даними сягали 7 млн. доларів на рік [11, арк.338-339].

Діяльність Об'єднаного закордонного представництва української кооперації в Лондоні від моменту створення наштовхувалась на перешкоди з боку загальносоюзних установ, які висловлювали сумніви в доцільності існування окремого представництва української кооперації. Це викликало відверте та досить емоційне невдоволення керівництва українських кооперативних центрів, які у своїй

переписці часто згадувало про появу все нових і нових "офіційних гальм із Москви" [15, арк.2]. Проте не лише загальносоюзний центр давав сигнали для обмеження можливостей зовнішніх контактів української кооперації, спостерігались відповідні спроби і в середовищі місцевих функціонерів УСРР. Так, попри успішну діяльність "Коопукри", в грудні 1924 року колегія Наркомату робітничо-селянської інспекції поставила питання про доцільність подальшого самостійного виступу центрів української кооперації за кордоном. Аби зберегти самостійне представництво, доводилось шукати все нові й нові аргументи. В доповідній записці "Коопукри" до НК РСІ від 21 листопада 1924 році визначалися наступні мотиви для збереження самостійного представництва української кооперації за кордоном. По-перше, організаційно українська кооперація мала перевагу над російською, адже якщо інтереси "Центросоюзу" та "Селсоюзу" за кордоном репрезентували окремі представництва, то у випадку України ці функції концентрувала одна "Коопукра". По-друге, за умови відсутності самостійного представництва української кооперації за кордоном, неодмінно з'явилися б серйозні проблеми із отриманням кредитів, які були критично необхідними для успішної зовнішньоекономічної діяльності української кооперації. Відтак позбавлення права української кооперації на самостійний вихід на закордонні ринки завдало б їй великих збитків, змусило б купувати товари у Держторгів, з великою надбавкою, а також втратити безпосередній доступ до валютних кредитів [11, арк.158-160].

На відповідному етапі зазначені аргументи виявились достатніми для відмови від ідеї ліквідації представництва. Більше того, склад акціонерів "Коопукри" поступово розширювався за рахунок інших українських кооперативних центрів. Станом на 1925 рік до їх числа належали "Українбанк", "Вукоопспілка", "Книгоспілка", "Сільський Господар", "Кооптах" [12, арк.298]. Окрім відстоювання економічних інтересів останніх, "Коопукра" стала виступати посередником у їхніх взаєминах із керівними органами Міжнародного кооперативного Альянсу та зарубіжними кооперативними центрами. Наприклад, 21 липня 1925 року у листі до Об'єданого представництва українських кооперативних центрів генеральний секретар Альянсу Г.Мей жалівся на затягування "Вукоопспілки" та "Сільського Господаря" із наданням інформації щодо результатів їх роботи у 1923-1924 роках,

яка була необхідна для формування порівняльної статистики у Бюлетені МКА. Що подібне явище було тенденцією, свідчить попередження Г.Мея, що у разі, коли необхідна інформація *знову* не надійде вчасно, українська кооперація не буде репрезентована на сторінках видання [13, арк.94]. Лише внаслідок активного втручання "Коопукри" ситуацію все ж вдалося виправити, інформація була надана вчасно [13, арк.95-96]. Проте і в подальшому керівництво представництва змушене було звертатись до центральних структур української кооперації та її представництва у Берліні щодо отримання найсвіжіших інформаційних даних про результати зовнішньої торгівлі української кооперації, акцентуючи увагу на необхідності того, аби до звітів, які щорічно готувались Міжнародним кооперативним Альянсом, регулярно потрапляли вичерпні дані про розвиток українського кооперативного руху [13, арк.517, 526]. Проте керівні органи українських центрів, і насамперед "Вукооспілки", і надалі дозволяли собі ігнорувати відповідний напрям міжнародної активності, не надаючи або невчасно надсилаючи необхідну інформацію [13, арк.528, 579].

Іншою проблемою, яку Об'єднаному представництву української кооперації у Лондоні доводилось залагоджувати, була перманентна несплата членських внесків до Альянсу. Уже 15 травня 1924 року М.Меєрович звернувся до правління "Сільського Господаря" із попередженням, що подальше затягування зі сплатою внесків у МКА перешкоджає успішній зовнішній економічній діяльності української кооперації за кордоном. Це пояснювалось тим, що "Коопукрі" доводилось постійно посилатись на участь кооперативних центрів України в Альянсі і неакуратність останніх у фінансових відносинах із секретаріатом цієї впливової міжнародної організації шкодила авторитету української кооперації, ставила під сумнів їх подальшу співпрацю [14, арк.11-11зв.]. Боржником була також "Вукооспілка", яка близько року затримувала членські внески до МКА [12, арк.336]. З огляду на загрозу подальшим взаєминам із Альянсом 21 листопада 1924 року для з'ясування заборгованості української кооперації по членських внесках в МКА, для подальшого розподілу між кооперативними центрами України, до "Коопукри" звернувся "Українбанк" [12, арк.335]. Хоч 14 лютого наступного, 1925 року, й було ухвалене, погоджене рішення про розподіл внеску в Альянс на 1925 рік у розмірі 700

фунтів стерлінгів, з яких "Вукоопспілка" мала сплатити 300 фунтів, "Сільський Господар" – 200, "Українбанк" – 100, "Книгоспілка" – 50, "Кооптах" – 50 [12, арк.298].

Проте вирішення проблеми виявилось тимчасовим. Протягом травня – червня 1925 року від "Коопукри" йшли нові звернення до правління "Сільського Господаря" з вимогою сплатити членський внесок до МКА, з акцентуванням на тому, що затягування зі сплатою продовжувало компрометувало українську кооперацію [12, арк.291-292]. Ситуація не поліпшилась і у подальшому. Зокрема 22 грудня 1927 року секретар Альянсу Г.Мей черговий раз розкритикував безвідповідальне ставлення "Вукоопспілки" до внесення членських внесків. Вона не лише здійснила проплату за 1927 рік із запізненням на 1 рік, але ще й в сумі у 2,5 рази меншій від необхідної (200 та 500 фунтів відповідно) [13, арк.269]. На нашу думку, у такий спосіб керівництво української споживчої кооперації протестувало проти скорочення її представництва в Центральному комітеті МКА, про що йтиметься нижче. Проте така позиція не мала під собою вагомих аргументів, адже згідно статуту Альянсу розмір внеску визначався чисельністю товариств і спілок у відповідному національному об'єднанні, а не кількістю його представників у керівних органах організації.

Важливою складовою міжнародної діяльності української кооперації була участь у "заохоченні" іноземців, у тому числі й матеріальному, до підтримки більшовицького курсу в міжнародному кооперативному русі. Так, 8 червня 1925 року керівництво "Коопукри" звернулося до представника "Вукоопспілки" в Ленінграді О.Моргуляка, аби той забезпечив належну зустріч Ф.Грінвуда з дружиною, які мали відвідати це місто: "Товариші ці підтримували наші пропозиції і виступи на Інтернаціональному кооперативному конгресі в Генті і взагалі є друзями СРСР. Наш обов'язок – допомагати їм в цьому і ми переконані, що ви виконаєте це в контакті з іншими установами в максимальному вигляді". У зверненні наголошувалось, що "вони є типом хорошого англійського кооператора і їх присутність має бути вами використана "всебічно". Про свої враження в СРСР вони можуть розповісти широким кооперативним колам тут!" [12, арк.25-26]. Проте через проблеми у роботі пошти відповідне повідомлення надійшло О.Моргуляку надто

пізно і "гості" поїхали "невдоволеними". Іншим прикладом того значення, яке відводилось прийому іноземних делегацій в Україні, є лист "Коопукри" до О.Генкіна від 6 травня 1927 року. 31 травня – 2 червня в Україні мали побувати члени правління Товариства оптових закупівель і російсько-британського зернового товариства в Лондоні У.Галайтлі, Р.Гаукінс, А.Саттон і Р.Дарг. У листі акцентувалась увага на тому, що Галайтлі – "один із великих активних прибічників розширення торгівлі англійської кооперації з радянською", "Коопукра" зверталась із проханням вжити заходів для організації традиційної демонстрації успіхів у розвитку української кооперації, якими вона нібито "завдячувала" більшовицькому режиму [12, арк.100].

У жовтні 1927 року Україну відвідала делегація кооперативної групи англійської Робітничої делегації на чолі з секретарем виконавчого департаменту найбільшого кооперативного товариства Англії та почесним секретарем Кооперативної групи Товариства культурного зближення народів СРСР і народів Великобританії Дж. Рівзом. У зв'язку з цим М.Меєрович звертався до голови правління "Сільського господаря" О.Одинцова, членів правління Л.Гохмана і В.Целаріуса, голови правління "Українбанку" М.Блахера щодо забезпечення його належної зустрічі. Зверталась увага на політичну лояльність Рівза, наголошувалось на необхідності "якнайкращого ознайомлення візитерів із радянським будівництвом на Україні загалом та із досягненнями української кооперації зокрема" [12, арк.309-311, 340].

Ймовірно саме у контексті стимулювання пропаганди досягнень комуністів у кооперативному будівництві та нейтралізації небажаних для більшовицького режиму інтерпретацій "колективізації" на Заході варто розглядати і звернення "Коопукри" до кооперативних центрів України у березні 1930 року. У ньому йшлося про доцільність профінансувати, шляхом замовлення повного тиражу, брошуру П.Вінтертона, написану ним англійською мовою у вигляді рапорту для Міжнародного кооперативного Альянсу про українську кооперацію та колгоспи [12, арк.347]. Тим більше, що саме в цей час, в умовах руйнації залишків громадської ініціативи в радянській кооперації, західні видання переповнили статті, в яких різко критикувалася кооперативна політика компартійного керівництва. У публікаціях під

красномовними заголовками "Похід Червоної Армії проти радянської кооперації", "Кооперація, як зброя нового сталінського курсу" і т.д., констатувалось перетворення кооперативних організацій країни на інструмент партійної диктатури, придатак до господарського механізму тоталітарної держави [81, арк.4-6, 12зв.-13зв.].

Паралельно із усвідомленням західними кооперативними колами помилок, зроблених на основі "показаного" їм стану радянської кооперації, висновків делегації МКА 1922 року, а також посиленням підривної діяльності контрольованих та спрямовуваних кооперативною секцією ВККІ радянських кооперативних центрів у міжнародному кооперативному русі, наростав конфлікт у відносинах останніх з МКА. З огляду на швидке, переважно формальне зростання кількості членів радянської кооперації, виникла загроза внутрішнього завоювання представниками кооперативних центрів СРСР більшості у керівних органах Міжнародного кооперативного Альянсу. Станом на 1925 рік серед 56 членів Центрального комітету організації лише представники українських кооперативних центрів ("Вукоопспілка", "Українбанк", "Сільський Господар", "Коопстрах" і "Книгоспілка") мали 7 місць (12,5%) [42, арк. 3]. Варто відзначити, що Кооперативна секція Комінтерну давала щораз більше підстав остерігатись зростання впливу підконтрольних їй кооперативних центрів радянських республік. У доповіді "Завдання комуністів-кооператорів у міжнародному кооперативному русі" на Другій нараді комуністів-кооператорів у Москві М.Мещеряков екстраполював брутально-утилітарні підходи комуністів до кооперативного руху СРСР на міжнародні та зарубіжні кооперативні організації. Зокрема наголошувалось, що внаслідок кооперативної роботи комуністів МКА "має з усією енергією підтримувати СРСР, як єдину в світі державу трудящих. Він має вести всюди найенергійнішу боротьбу за визнання ССРСР, боротися проти спроб збройного нападу на нього та вимагати якнайшвидшого укладення торгівельних угод з СРСР. Кооперативи кожної країни мають прагнути до того, щоб встановити з кооперацією СРСР якомога активніші торгівельні зв'язки" [76, арк.9].

З часом ставало складніше приховувати справжню роль, яку у Кооперативній секції Комінтерну відводили представництву українських та інших радянських

кооперативних центрів в МКА. Звичайно, у внутрішній кореспонденції Комуністичного інтернаціоналу деструктивна мета участі радянських кооператорів у світовому кооперативному русі ніколи не замовчувалась. Наприклад, в одній із доповідних записок керівництва Кооперативної секції до президії Виконавчого комітету Комінтерну, вона визначалась наступним чином: "Залишаючись в середовищі Міжнародного кооперативного Союзу, радянська кооперація, під безпосереднім керівництвом Кооперативної секції ВККІ, слугує ферментом [для втягування у політичну боротьбу – *автор.*] в міжнародному кооперативному русі і провідником комуністичних і революційних ідей" [74, арк.2]. Проте поступово подібні заклики стали виливатись у публічну сферу. Нехтування одним із базових принципів Міжнародного кооперативного Альянсу – принципом політичного нейтралітету організації – викликало обурення у лідерів європейського кооперативного руху, яке знайшло свій вияв під час розгляду в керівних органах МКА антиальянсівської статті в офіційному органі Кооперативної секції Комінтерну [42, арк. 3]. У січні 1925 року "Інформаційний бюлетень" Кооперативної секції Комінтерну опублікував матеріал, у якому програма та діяльність МКА різко критикувалися за аполітичність, а її керівники кваліфікувалися як "зрадники інтересів трудящих". У відповідь ЦК МКА на своєму засіданні 30 січня 1925 року розповсюдив заяву про недопустимість входження до Альянсу національних кооперативних організацій, які займають подібну позицію, фактично ініціюючи розкол міжнародного кооперативного руху. Керівник радянського представництва в МКА В.Хінчук у спеціальному листі з тактичних міркувань формально відмежувався від заяви кооперативної секції Комінтерну, підкреслюючи свою зацікавленість у єдності кооперативного руху та наполягаючи на незалежності російського "Центросоюзу" від позицій Виконавчого комітету Комінтерну [285, с.96].

Поряд із конфліктом щодо нейтралітету кооперації однією із основних ліній конфронтації, що загрожувала єдності світового кооперативного руху в 20-х роках, стали спроби політизації комуністами так званого "профспілкового питання". Ще під час конгресу МКА в Генті у 1924 році радянській кооперації вдалося провести неоднозначну резолюцію про співробітництво Альянсу з міжнародними профспілковими об'єднаннями. Розмитість відповідного формулювання, намагання

поширити дію резолюції на контрольований Комінтерном Московський (так званий "Червоний") Профінтерн, зумовили протидію з боку конструктивної більшості в правлінні Альянсу. Це знайшло своє відображення уже в постанові наступного після Гентського конгресу засіданні Виконавчого комітету МКА у Франкфурті-на-Майні. Його ухвала передбачала уточнення у членів організації, "з яких питань та з якими об'єднаннями вони вважають за необхідне встановити зв'язок" [42, арк.1]. Більшість з них негативно ставилась до залежного від Комінтерну Червоного Профінтерну. Відтак, на засіданні ЦК МКА в Брюсселі (квітень 1927 року) радянську ініціативу про запрошення на Конгрес у якості гостя представника цієї прокомуністичної організації було відхилено. Натомість, підтримку дістало чергове звинувачення на адресу радянських кооперативних центрів у тому, що у своїй міжнародній діяльності вони "зловживають довірою" та діють на шкоду кооперованому рухові [78, арк.56].

На згаданому вище засіданні виконавчого комітету МКА у Франкфурті-на-Майні лідери західноєвропейської кооперації Г.Кауфман (Німеччина) та Е.Пауссон (Франція) ініціювали обмеження представництва кооперативних центрів окремих радянських республік, і зокрема України. Головним аргументом став той факт, що реально всі союзні республіки не є самостійними, а становлять лише частину СРСР – однієї держави [42, арк. 2]. Представництво українських кооперативних центрів у керівних органах МКА, дійсно, використовували як придатак до російського. Наприклад, після того, як було відхилено пропозицію російського представника Л.Хінчука розглянути питання про взаємини кооперації та профспілок, його спробували внести черговий раз уже від України [39, арк.1.] Вагому роль відіграло те, що згідно статуту Альянсу голосування проводилось підняттям рук, що надавало комуністичній партії додаткові можливості для контролю на представниками контрольованих нею українських кооперативних центрів [13, арк. 377].

Генеральний секретар МКА Г.Мей досить чітко фіксував справжній стан справ у комуністичній кооперації. У статті "Кооперація в Радянській Росії та Альянс" (1927 рік) він констатував: "Настав час, коли Альянс і його керівні інстанції мають зайняти щодо радянських кооперативів позицію чіткої діловитості. Спроби подолання протиріч і їх згладжування, оцінені як вияв слабкості. Поступливість, яку

ми сьогодні б виявили, була б використана завтра для чергових вимог. Необхідно припинити йти на згоду з людьми, що не бажають примирення. Слід застосувати щодо них положення, що визначені статусними пунктами" [49, арк.1-2]. Показовим було й те, що, беручи активну участь у національних з'їздах кооперативних організацій європейських країн (Бельгія, Чехословаччина, Естонія, Фінляндія, Німеччина, Англія, Нідерланди, Іспанія, Швеція, Швейцарія), представники керівних органів Альянсу так і не відвідали з цією метою СРСР чи Україну [13, арк.380].

Після ухваленого на черговому конгресі МКА у Стокгольмі (1927 рік) рішення про обмеження представництва кооперативних центрів СРСР як однієї держави, делегати української кооперації, багато з яких уже не працювали в ній (як наприклад "переведений" колишній керівник "Вукоопспілки" М.Ветошкін), висловили протест. Для повного розуміння справи відзначимо, що на Гентському конгресі Альянсу у 1924 році членами ЦК МКА від "Вукоопспілки" були обрані М.Ветошкін, О.Нурінов та І.Кельмансон. Оскільки вибори були персональними, то після зміни ними місця роботи українська споживча кооперація фактично залишилась без представництва в МКА. У зв'язку з цим 16 жовтня 1925 року "Коопукра" пропонувала правлінню "Вукоопспілки" їх заміну О.Генкіним, І.Янхне і І.Меєровичем [12, Арк.33-33зв.]. Згаданий Ветошкін у листі до Г.Мея цинічно порівнював республіки СРСР та членів Ліги Націй, наголошував на суверенітеті усіх республік, включно з Україною, а сам швидко змінив країну перебування. Звичайно, подібне не могло статися на Заході. Лідер британських чи німецьких кооперативних центрів не міг за рік перейти на роботу у французьку чи бельгійську кооперацію. І на Заході це добре розуміли. Софістика представників радянських кооперативних центрів рано чи пізно мала себе вичерпати [42, арк. 68-70]

Справжній стан справ в українських кооперативних центрах свідчив про їх тотальну залежність від партійно-державного керівництва не лише у політичних, але й у господарчих питаннях. Наприклад, 20 липня 1925 року політбюро ЦК КП(б)У заслухало питання про відносини української кооперації з Міжнародним кооперативним альянсом. За доповіддю секретаря ЦК КП(б)У Л.Кагановича була ухвалена інструкція, згідно якої усі стосунки українських кооператорів із МКА з

принципових питань мали відбуватися з санкції ЦК КП(б)У і при узгодженні з кооперативним керівництвом СРСР, а обмін інформацією з Альянсом — здійснюватися через апарат Міжсоюзної кооперативної ради. Особисті контакти членів ЦК МКА від України регламентувалися постановою, яка ставила вимогу перед усіма членами Центрального комітету "де б вони не знаходилися", вести своє листування з Альянсом виключно після попереднього узгодження з ЦК КП(б)У [285, с.95]. 25 січня 1929 року на засіданні спеціальної комісії ЦК КП(б)У за участі П.Любченка та М.Скрипника українська кооперація була гостро розкритикована за спроби виходу із під тотального партійного контролю. Зокрема відзначалось невдоволення тим фактом, що кредит в закордонних банках, гарантований українською кооперацією, отримали західноукраїнські кооператори без згоди ЦК КП(б)У. Д.Кудря мав негайно переслати договір про кредитування кооперації Західної України для її вивчення партійними та державними органами [53, арк. 1].

Загалом, варто відзначити, що західноукраїнський вектор міжнародної активності українського кооперативного руху посідав не останнє місце з погляду компартійного керівництва. Це зумовлювалось низкою обставин. Західноукраїнська кооперація у період 20-30-х років була репрезентована в МКА двома кооперативними центрами, а саме Ревізійною спілкою українських кооперативів та міською споживчою кооперацією „Народна торгівля”. Делегація західноукраїнських кооператорів, очолювана головою Ревізійної спілки Ю.Павликівським, брала участь у всіх конгресах МКА міжвоєнного періоду – в Базелі (1921), Генті (1924), Стокгольмі (1927), Відні (1930), Лондоні (1934), Парижі (1937). На конгресі Міжнародної жіночої кооперативної гільдії у 1930 році були присутні делегатки від західноукраїнської Жіночої кооперативної гільдії. В 1933 році остання набула повноправного членства в цьому об'єднанні. Представники західноукраїнської кооперації брали активну участь у заходах МКА, інших міжнародних форумах з кооперативних питань. При цьому важливе значення надавалось популяризації українського кооперативного руху, альтернативного радянській кооперації [308, с.404-405]. Представники останньої зазвичай різко негативно реагували на подібні спроби. Так, коли у 1924 році під час виставки в Генті С.Бородаєвський спробував

розповсюдити брошури про західноукраїнську кооперацію французькою мовою, то це наразилось на різкий протест радянських кооперативних центрів [308, с.404-405].

За таких обставин компартійне керівництво намагалось зміцнити свій вплив на західноукраїнських кооператорів та використати можливості широкого громадського руху для досягнення зовнішньополітичних цілей. Протягом 1928 року відбулася низка консультацій між радянськими та західноукраїнськими кооперативними центрами, наслідком чого стало укладення у Львові у жовтні цього ж року угоди про надання підтримки кооперацією радянської України західноукраїнських кооперативних центрів, зокрема шляхом згадуваного вище надання гарантій по кредитах, отриманих в іноземних банках [49, арк.120]. В лютому 1929 році голова Бюро управління представництвами української кооперації за кордоном ЦК КП(б)У І.Кудря просив секретаря ЦК КП(б)У П.Любченка та уповноваженого НКЗС СРСР в Україні І.Кулика санкціонувати запрошення чітко визначеного кола представників західноукраїнської кооперації на відкриття Кооперативного музею у Києві [53, арк.9]. Персональний склад запрошених із Західної України кооператорів заздалегідь визначався кооперативними центрами спільно із Всеукраїнським товариством культурного зв'язку із закордоном (ВУТКЗ) і подавався на розгляд спеціальної комісії ЦК КП(б)У [53, арк.1].

Делегація кооператорів Західної України очолювалась головою Ревізійного союзу у Львові та головою товариства "Сільський Господар" Ю.Павликівським, директором "Центробанку" О.Луцьким, головою правління "Центроспілки" Ю.Шепиновичем, членами правління галицького "Сільського Господаря" І.Храповим та "Народне мистецтво" Н.Чижевич. Під час наради вони констатували актуальність укладеної у жовтні 1928 року у Львові угоди про підтримку кооперативними центрами УСРР кооперації Західної України. Водночас кооперативні центри радянської України мали намір використати зв'язки для розширення товарного експорту до Польщі шляхом надання "товарних кредитів" [53, арк.7]. Під час зустрічі радянська сторона домовилась про надання їй можливості для активізації комуністичної пропаганди у західноукраїнській кооперації. Зокрема було передбачено "якомога ширше" просування через мережі західноукраїнської кооперації видання радянської Книгоспілки, регулярне

висвітлення "досягнень" у будівництві кооперації Радянської України, надсилання кооперативних кадрів із Західної України для навчання в Київський кооперативний інститут, причому стипендію їм виплачувала б українська кооперація. Під час переговорів радянських та західноукраїнських представників було досягнуто угоди про взаємну систематичну участь у з'їздах кооперативних центрів та окремих спілок, які входили до їх складу, що, на думку керівництва КП(б)У, дозволило б розширити масштаби компартійної пропаганди [53, арк.7-7зв.].

Результати візиту кооперативної делегації до певної міри відповідали очікуванням українських партійців. Так, голова правління західноукраїнського "Сільського Господаря" Ю.Павликівський дав привід інтерпретувати його слова як заклик до приєднання Західної України до УСРР: „Лупайте той кордон, який є між нами, ви звідси, а ми звідти”. Водночас не можна було не помітити настороженість західноукраїнських кооператорів. Так, Ю.Шепарович зазначав: "Все ще наче нічого, коли вас послухати, але ми сильно боїмося Москви". І це було не безпідставно [53, арк.8]. Відтак оцінюючи результати візиту, Д.Кудря у листі львівському консулу С.Лапчинськом відзначав, що "галичани вели себе дуже обережно у розмовах". Однак загалом партійне керівництво було задоволене результатами візиту. У згаданому листі Д.Кудря відзначав, що "приїзд до нас делегації з Галичини, хоч і не в такому складі, який би ми хотіли, має позитивне значення, бо він *дасть нам* змогу зав'язати більш міцні господарчі взаємини, а це *дасть вам* змогу впливати на кооперацію (галицьку) в необхідному вам напрямку" [53, арк.8-8зв.]. Проте справжні відгуки західноукраїнських кооперативів були далекі від бажаних. Так, органи Українського національно-демократичного об'єднання гостро розкритикували становище в УСРР. Газета "Новий час" писала: "на Великій Україні господарське положення нечувано тяжке. Всі продукти першої необхідності можна дістати лише на картки або по неймовірних цінах. Система комуністичної диктатури призвичаїла людей до мовчанки. Кожний чоловік замкнений у собі, а розмова двох – розмова дипломатів" [53, арк.12].

Як бачимо, зміна українського представництва у центрі світового кооперативного руху – Міжнародному кооперативному Альянсі – з емігрантського на радянське, що відбулася у першій половині 1920-х років, знаменувала собою його

підпорядкування політичним пріоритетам міжнародного комуністичного руху. А перебуваючи під подвійним контролем загальносоюзних та комінтернівських кооперативних центрів з одного боку, та місцевих партійно-державних структур, українська радянська кооперація мала вкрай обмежені можливості для ефективного відстоювання власних інтересів на міжнародній арені. Більше того вона стала заручницею політики комуністів у міжнародному кооперативному русі після того, як перед загрозою внутрішнього завоювання Міжнародного кооперативного Альянсу його керівництво ініціювало обмеження представництва окремих радянських республік і насамперед України. А на початку 1930-х років, у зв'язку з ліквідацією сільськогосподарської та завершенням процесу одержавлення споживчої кооперації компартійним режимом, контакти українських кооперативних центрів із зарубіжними партнерами були згорнуті, а постійне представництво у Лондоні ліквідоване.

У контексті утилітарних підходів більшовицького режиму розвивались упродовж 20-х років ХХ століття і міжнародні контакти Українського товариства Червоного Хреста. Можливості здійснення останніх були надто звужені внаслідок необхідності їх систематичного узгодження із зовнішньополітичною позицією компартійного керівництва та намагання опосередкувати зв'язки українського товариства із зовнішнім світом загальносоюзною структурою. Окрім надмірної централізації і підпорядкованості української філії Червоного Хреста всесоюзному центру, розвитку її практичних взаємовідносин із зарубіжними організаціями, які входили до складу МЧХ, перешкоджала політична заангажованість діяльності радянських червонохресних об'єднань, яка здійснювалася на усіх етапах під неухильним контролем партійних структур. Уже в квітні 1921 року Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет рад видав декрет, за яким відбувалось насичення керівних органів Українхреста представниками профспілок, комнезамів, Червоної Армії, наркоматів соціального забезпечення, охорони здоров'я та інших державних установ. Головна управа УЧХ переводиться зі столиці УНР – Києва – до Харкова, а саму організацію замість авторитетного громадського діяча І. Холодного очолює член Центрального комітету КП(б)У А.Іванов [287, с.53]. У січні 1923 року голова Управи "Українхреста" А.Іванов, у свою чергу, був переведений на державну роботу

– став головою Виконавчого комітету Одеської губернії, натомість Товариство очолив інший російський більшовик – А.Угаров. Відповідні кадрові ротації зміцнювали партійно-державний контроль над товариством, перетворювали його у слухняне знаряддя комуністичної держави [233, с.23].

Новий, залежний від партійного керівництва, стан УЧХ було відображено під час Першої наради уповноважених Українського товариства Червоного Хреста у 1921 році. У звіті Головної управи з питань міжнародної діяльності відзначалось, що "Українхрест мусить достойно відбивати настрої нових громадських сил, які повиростали за часи революції. Справа допомоги голодуючим, яка конче потрібна з боку західноєвропейських народів, в жодному разі не має ставитись у такий спосіб, щоб це відбилось на авторитеті республіки" [162, с.10]. Відповідний підхід мав своїм наслідком те, що навіть після того, як Міжнародний комітет Червоного Хреста 15 жовтня 1921 року визнав радянський Червоний Хрест, російський, а відтак і залежний від нього український, не брали участі у роботі Міжнародного комітету Червоного Хреста, доки той продовжував визнавати емігрантський Російський Червоний Хрест. Як наслідок, перша українська делегація (у складі радянської) взяла участь у Міжнародній конференції Червоного Хреста лише у 1923 році. При цьому Міжнародний комітет Червоного Хреста відмовлявся визнати українське Товариство як окрему самостійну організацію, покликаючись на те, що УСРР, як і інші республіки СРСР, не є політично незалежною [380, с.445-446].

Проте юридичні та політичні перешкоди не завадили Міжнародному Червоному Хресту уже в 1921 році розгорнути широку діяльність із допомоги голодуючому населенню радянських республік. Однак загальносоюзне компартійне керівництво, активно залучаючи міжнародні благодійницькі організації та комітети на допомогу російському Поволжю, не згадувало про УСРР, а український уряд не міг, чи не хотів, піднімати питання про використання коштів іноземних благодійників на допомогу українському селянству. Представництву комісії Допголу при ВУЦВК у Німеччині, у зв'язку з кампанією допомоги недорідним губерніям РСФРР, доводилося "не тільки не зчиняти галасу про загрозливе становище на Україні", а навпаки усіляко його затушовувати [287, с.68]. Упродовж 1921 року до Росії спрямовувалися майже всі надходження з кампанії допомоги

голодуючим. Навіть 1922 року місія Нансена забезпечувала харчуванням переважно мешканців російської Саратовської губернії та німецької автономії. Якщо там чисельність тих, хто отримував пайку, становила близько 2 млн. осіб, то в Україні, із значно чисельнішою кількістю постраждалих, не перевищувала 300 тисяч [172, с.21]. Все це супроводжувалось цинічною позицією маріонеткового компартійного керівництва республіки, тотально залежного від Москви. Наявність голоду воно визнало лише на VI Всеукраїнській конференції КП(б)У в грудні 1921 року, коли навіть за офіційним даними радянської статистики кількість голодуючих в Україні складала 1,2 млн. осіб (12% усього населення охопленого голодом регіону). Більше того, Український Червоний взяв участь у створенні спільно з РТЧХ у Поволжі 17 лікувально-харчувальних загонів, через мережу яких було відпущено 20844330 харчових пайків і надана допомога 184451 особі, що постраждали від голоду. Це при тому, що в самій Україні станом на травень 1922 року державна і громадська допомога надавалася лише 9,7% голодуючих, в РСФРР – 80%. Лише в червні 1922 року ЦК Допголу РСФРР нарешті припинив масований вивіз продовольства з України [287, с.54-56].

Нове, більшовицьке, керівництво Українського Червоного Хреста уже під час перших міжнародних контактів намагалось дезорієнтувати західну громадськість щодо справжнього стану справ в Україні. Спочатку це зводилося до викривлення масштабів лиха, що зумовило невчасну допомогу постраждалому населенню півдня України. Фатальні наслідки затягування зі звернення про допомогу з боку УЧХ було зафіксовано в листі керівника однойменної місії допомоги постраждалим від голоду Ф.Нансена до Головної управи Українського Товариства Червоного Хреста у січні 1923 року: "Єдине про що жалкую, що не було можливості зробити більше, не можна було задовольнити усі потреби голодуючого населення. На жаль, відозва про допомогу Україні запізнилася й припаси харчування були розподілені між іншими" [172, с.22]. А коли масштаби голоду приховати не вдалося, то під час Другої міжнародної конференції Комітету для допомоги постраждалим від голоду у вересні 1922 року новий керівник товариства, член компартії А.Іванов, зробив спробу затушувати справжні причини спровокованого політикою більшовиків голоду, переклавши відповідальність на "банди" повстанців, які чинили опір

більшовицькому режиму [190, с.20]. У зв'язку із вищезазначеними обставинами, лише з травня 1922 року до України почала надходити допомога від Датського, Швейцарського, Сербського, Шведського національних червонохресних товариств. Вони надіслали 1млн. 200 тис. пайків та 130 тис. пудів інших гуманітарних вантажів. У вересні 1922 року УЧХ взяв участь у роботі Міжнародної конференції організацій, що входили до складу Комітету допомоги голодуючим України та Росії [380, с.446]. У листопаді 1922 року УЧХ відрядив до Москви заступника Голови управи Українхреста П.Лінніченка, який мав провести переговори про залучення Міжнародної робітничої допомоги Росії до подолання наслідків голоду на півдні України. Натомість, уже на початку 1923 року за дорученням ЦК Наслідголоду УЧХ взяв на себе організацію харчування 10 тисяч мешканців за межами республіки – у Криму (Керченський район) [233, с.23]. В жовтні 1923 року управа УЧХ сприяла розшуку родинами з Поволжя їхніх дітей в Україні [97, арк.99].

Міжнародні організації, які допомагали в подоланні голоду на Півдні України природно працювали в тісному контакті з Українським товариством Червоного Хреста, причому як з центральним, так і губернськими комітетами. Так восени 1922 року Україну відвідала повноважний представник ЦК Міжнародної спілки допомоги дітям Е.Ферьер. Метою її візиту було ознайомлення зі станом дитячого харчування у охопленій голодом Україні та визначення подальших напрямків роботи. Спільно із делегатом Міжнародного комітету Червоного Хреста в Україні Ф.Десхоном вона обстежила південні губернії УСРР та Крим [232, с.22-23]. Німецький Червоний Хрест був репрезентований в Україні спеціальним Уповноваженим Р.Бройером. Головною складовою його взаємодії з УЧХ була допомога німецьким колоністам на півдні України, що включала їх підтримку у проведенні посівної кампанії та надання медикаментозної допомоги [232, с.22]. Плідну співпрацю у подоланні наслідків голоду з "Українхрестом" констатував наприкінці 1922 року і Ф.Нансен [97, арк.6-7; 162, с.10]. Коли його місія на початку 1923 року ініціювала створення у Західній Європі національних комітетів медичної допомоги жертвам голоду в Росії та Україні, то до цього процесу долучилися представники Наркоматів охорони здоров'я та Червоних Хрестів України і Росії у відповідних країнах. Співпраця досить швидко дала позитивні результати: уже за перші місяці дії програми Україна

отримала через Червоний Хрест по 5 аптек, дезінфекційних апаратів та лабораторій [233, с.23].

У своїй ґрунтовній праці, присвяченій міжнародним зв'язкам "Українхреста", М.А. Журба відзначив, що організація впродовж 20-х років поряд із виконанням ролі знаряддя більшовицького режиму "виконувала корисну роботу у зв'язку з оформленням претензійних справ на отримання страхових сум" родинам українців, які були завербовані до армії США і загинули на фронтах Першої світової війни. Через відсутність дипломатичних відносин між СРСР і США, посередником в організації виплат компенсацій радянським громадянам виступив американський Червоний Хрест. Для взаємодії з ним було створене спеціальне бюро уповноваженого Російського Червоного Хреста за участю представника Українхреста. З огляду на ґрунтовну розробленість відповідного сюжету названим дослідником ми не будемо спинятись на ньому спеціально, проте зазначимо, що відповідна складова активності українського товариства, як і його досить інтенсивна робота з пошуку отримувачів допомоги від зарубіжних організацій та окремих осіб, також не була філантропічною. Для більшовицького режиму вона з одного боку слугувала способом камуфлювання реальних пріоритетів міжнародних контактів Українського Червоного Хреста, з іншого – була актуальною з огляду на зацікавленість у валютних надходженнях, потрібних для розгортання форсованої індустріалізації та мілітаризації. Адже за даними американського Бюро ветеранів, які наводить у своїй праці М.А.Журба, із 3 тис. осіб у СРСР, яким належало виплатити 15 млн. доларів страхових сум (а це досить значна на той час сума), 80% склали вихідці з України[286, с.344-345].

Безперечно, це не применшує значення зусиль, які докладалися співробітниками Українхреста для проходження низки бюрократичних перешкод і без яких ймовірність отримання коштів людьми похилого віку, що проживали у віддалених населених пунктах України, була мінімальною. Прикладом того, наскільки складною та заплутаною була ця процедура навіть для такої потужної організації як Червоний Хрест, може бути історія із отриманням страхового полісу подільською родиною Бурських. Так у квітні 1926 року у листі УЧХ до консульства республіки Польщі в Києві повідомлялося, що ще в минулому, 1925 році,

Американський Червоний Хрест звернувся до Українхреста щодо розшуку батьків М.Бурського – солдата армії США, який заповів їм по 5 тис. дол. Проте пошукова робота, проведена УЧХ, засвідчила, що батька солдата уже немає серед живих, а старій матері для отримання виплати необхідно було особисто прибути для отримання коштів. Оскільки раніше Бурський був громадянином Польщі, то для укладання усіх формальностей потрібно було ще й візування документів у польському консульстві у Києві. У свою чергу консул послався на необхідність санкції Генконсульства в Москві, і УЧХ був змушений звертатися про допомогу до всесоюзного виконавчого комітету Червоного Хреста, аби нарешті вирішити справу[103, арк.3,13].

Проте результатами таких непересічних зусиль "громадської організації" невідкладно вирішила скористатись тоталітарна держава, яка прибирала до своїх рук отримані компенсації під приводом добровільних пожертв населення. Так, житель с.Покащівки Ізяславської округи Р. Федорчук, одержавши в 1929 році від Бюро ветеранів 5 тис. доларів США, частину суми перерахував на користь Далекосхідної армії і Червоного Хреста. Так само вчинив мешканець с. Кирилівки Шевченківської округи В. Дацько, отримавши "страховку" за загиблого у США сина. З цього, власне, і не робилося якоїсь таємниці. На засіданні ЦВК СРСР 2 липня 1927 року було зазначено, що одержання громадянами України страхових сум у межах 10-15 млн. доларів "має першочергове значення для всього Радянського Союзу, зацікавленого в надходженні іноземної валюти". У процесі загострення потреби в іноземній валюті, коли за кордоном "з молотка" продавались культурні та культові цінності, а також вкрай необхідний для фізичного виживання мільйонів українських селян хліб "претензійна робота" природно вийшла в розряд пріоритетів міжнародних контактів Українського товариства Червоного Хреста. Зусиллями його співробітників починають збиратися по країні претензії від утриманців колишніх солдатів не лише американської, але й канадської армії, а також осіб, які втратили працездатність, працюючи на закордонних підприємствах. При ЦК УЧХ був створений спецсектор закордонного зв'язку для координації усієї "претензійної" пошуково-довідкової роботи, яка проводилася через низові осередки Червоного Хреста. Для роботи на місцях був

створений штат міжрайонних інструкторів при ЦК УЧХ, на яких покладалися функції популяризації кампанії і оформлення претензійних справ[286, с.346].

Водночас вище означені, здавалося б цілком природні, дійсно гуманітарно-філантропічні складові у зовнішніх контактах Українського Червоного Хреста тьмяніли на фоні масштабної утилізації більшовицьким режимом його потенціалу у міжнародних акціях із відвертим ідеологічно-пропагандистським забарвленням. У 1923 році, потребуючи підтримки для подолання наслідків голоду в Україні, УЧХ був використаний для участі у вияві "інтернаціональної пролетарської солідарності" зі страйкарями Руру (Німеччина). Того самого року допомога була надана постраждалому від землетрусів населенню Японії та Туреччини. У зв'язку з цим показовий наступний факт. У жовтні 1923 року редактор газети подільського губкому КП(б)У "Газети" повідомляв уповноваженого УЧХ на Поділлі про те, що через перевантаженість контори прийомом пожертв на користь Повітрофлоту, пролетаріату Німеччини, Японії і ін. редакція не може відкрити прийом ще й пожертв на користь УЧХ[97, арк.93]. Про те, що політдоцільність визначала зовнішню допомогову діяльність, свідчить протокол засідання президії ЦК УЧХ від 1 травня 1926 року, коли, заслухавши доповідь про організацію зборів на користь безпритульних дітей СРСР у Франції (листування Полпредом СРСР та Головою "Ліги прав людини"), ухвалили отримати належні матеріали в ЦК Допомоги дітям (ДД) та надіслати до ЦК СТЧПХ СРСР, але раніше з'ясувати політичну бажаність цієї допомоги [103, арк.153].

Особливо важливу роль Українському Червоному Хресту більшовицьке керівництво надавало у справі зміцнення власного ідеологічного впливу у Західній Україні. Сприятливим фоном для цього виявилась допомога червонохресної громадськості УСРР під час низки повеней, які традиційно виникали на Прикарпатті навесні та влітку. При цьому, як свідчать джерела, відповідні акції "допомоги", які здійснювались під прикриттям "громадської ініціативи", заздалегідь готувались у верхніх ешелонах більшовицького керівництва. Наприклад, рішення політбюро ЦК КП(б)У від 3 квітня 1925 року надіслати 20 вагонів хліба постраждалому населенню Галичини було ухвалене лише після отримання попереднього дозволу ЦК РКП(б). І лише 18 липня 1925 року на розширеному пленумі Харківського комітету Червоного

Хреста було ухвалено рішення організувати допомогу населенню галицького Прикарпаття, а 27 липня створено Комітет допомоги Західній Україні, який і організував збір відповідних "громадських пожертв"[287]. Комісію допомоги Західній Україні спочатку очолював П.Любченко [103, арк.1]. 9 жовтня 1925 року на засіданні президії ЦК Українхреста за доповіддю І.Лінніченка було ухвалено висновок, що її діяльність "занепала", а керівництво доручено західноукраїнському політемігранту Порайку. Для активізації доти анемічної роботи зі збору пожертв передбачалось посилити тиск на окружні комітети УЧХ, залучити до відповідного процесу в обов'язковому порядку усі сільськогосподарські виробничі кооперативи, а також посилити співпрацю із іншими громадськими об'єднаннями через Ради громадських організацій на місцях [103, арк.17].

Проте відповідні ухвали залишились малозначущими деклараціями. Реальної ініціативи у справі збору коштів для чергової гучної кампанії, яка проводилась режимом, місцеві осередки не виявляли. Відтак на засіданні президії ЦК УЧХ від 26 лютого 1926 року черговий раз було ухвалене рішення "роботу комісії зміцнити" [103, арк.100]. Неспроможність вирішити проблему самостійно змушувала керівництво УЧХ та Комісії апелювати безпосередньо до авторитету партійно-державної владної вертикалі та задіювати адміністративні методи вилучення "добровільних пожертв". Так 2 березня 1926 року на засіданні Всеукраїнської Комісії допомоги Західній Україні при ЦК УЧХ поряд із черговим заклинанням про "активізацію збору коштів" було ухвалене звернення до ВУЦВК, аби та дала всім ОВК та РВК доручення про сприяння і допомогу місцевим органам УЧХ у роботі по збору коштів голодуючим Західної України. Планувалося також активізувати контакти із радянофільськими організаціями української еміграції у США та Канаді, звернутись до загальносоюзної Спілки щодо можливого залучення до участі в роботі зі збору коштів українцями Сибіру та Середньої Азії [103, арк.1]. У результаті вище зазначених зусиль станом на 1 травня 1926 року Комісією було зібрано 27 тис. крб. та 85 дол. грошової допомоги та 80 тонн збіжжя. Проте наскільки означена сума відповідає очікуванням, свідчило рішення Комісії від 12 травня того ж року взяти додатковий кредит на 20 тис. крб. (ячмінь, наприклад, коштував 46 крб. за тонну), який планувалося погасити за рахунок вимушеного

продовження кампанії збору "пожертв" [103, арк.9]. Втім зрушень у "громадській активності" не спостерігалося і в подальшому. Продовження кампанії до 1 липня 1926 року не дало очікуваного результату [103, арк.10]. Наприклад, Вінницький окружний комітет УЧХ у своєму обіжнику від 25 травня 1926 року нагадував сільським комітетам Червоного Хреста, "на жаль, більшість комітетів як видно навіть не розпочали цієї праці і тим самим забули про обов'язок допомоги нашим братам... Коли до цього терміну (1 липня) ми не зберемо хоч невеликі кошти, то цілій нашій організації буд сором і ганьба". Аби хоч якось активізував роботу вдавались до нагадувань про "весь жах минулого голоду на Поволжі та по окремих місцях України" [103, арк.11].

Натомість сподівання на успіхи більшовицької пропаганди у Західній Україні частково виправдалися. У відповідь на отриману допомогу у своїх відкритих листах тамтешні "мужі довір'я" запевняли на сторінках прокомуністичного видання "Землі і волі", що "з потроєною силою будуть продовжувати боротьбу за звільнення від польсько-шляхетського ярма". З іншого боку, у відповідь на політичний підтекст "громадської" допомоги Українського Червоного Хреста, польський уряд, використовуючи різні формальності, затримував вагони з продовольством, а місцева влада переслідувала і навіть заарештовувала тих, хто його розподіляв. В окремих повітах до розподілу "гуманітарної допомоги" було залучено поліцію, оскільки до цього вона виділялася відповідно до політичних уподобань отримувачів [380, с.446-447]. Врешті вагони з продовольством були заарештовані з одночасною заборонаю подальшого ввезення хліба з СРСР. Лише після звернення ЦК Червоного Хреста УСРР до Міжнародного комітету та керівництва Польського товариства Червоного Хреста уряд Пілсудського дозволив розподілити 40 вагонів збіжжя, попередивши, що не допустить надалі руху радянських транспортів до Польщі [287]. Відповідний перебіг подій, неочікувано для керівництва червонохресних структур, зняв гостроту проблеми зі збором жертв в УСРР. На своєму засіданні від 26 червня Всеукраїнська комісія, отримавши попередження Польського ЧХ про те, що у подальшому допомога не буде пропущена до Західної України, ухвалила звернення до РНК УСРР щодо з'ясування того, чи буде можливість доставати зібраний у

майбутньому хліб, "бо в залежності від цього слід було ухвалити рішення про подальшу роботу комісії" [103, арк.12].

Функціонуючи як елемент залежної від правлячої партії системи псевдогромадських організацій, Українське товариство Червоного Хреста мало виконувати й загальну для них функцію інструменту опанування провідних позицій у міжнародних громадських центрах з метою їх подальшого використання для поширення комуністичного впливу на окремі національні товариства. У випадку Міжнародного Червоного Хреста завдання ускладнювалась з огляду на тривалу відсутність інституційно оформленого центру, роль якого за традицією виконував швейцарський "Міжнародний комітет" у Женеві. 24 травня 1926 року, заслухавши на засіданні президії ЦК УЧХ питання про взаємини із Лігою товариств Червоних Хрестів, було ухвалено рішення: наполягати на визнанні міжнародними органами червонохресного руху товариств усіх радянських республік й надання їм окремого представництва [103, арк.155]. Проте на перешкоді цьому процесові стала відсутність реальної самостійності "Українсхреста" на міжнародній арені. Якщо керівництво Міжнародного кооперативного Альянсу на початку 1920-х років проігнорувало факт тотальної залежності українських кооперативних центрів від загальносоюзних структур, то очільники міжнародних червонохресних структур приймали рішення на основі ґрунтовного аналізу співвідношення декларативних і реальних аспектів функціонування товариств Червоного Хреста на контрольованих більшовиками територіях. Вони не могли проігнорувати той факт, що уже в умовах налагодження перших контактів українського товариства Червоного Хреста активно просувалася ідея організаційного підпорядкування українського товариства Російському Червоному Хресту (РТЧХ).

Центральний комітет РТЧХ ще 1921 року вніс до Народного комісаріату іноземних справ РСФРР пропозицію про фактичну концентрацію у його руках зовнішніх контактів червонохресних товариств усіх радянських республік та розпочав консультації з цього приводу із представниками останніх. Після створення СРСР в травні 1923 року була скликана конференція радянських Червоних Хрестів, яка ухвалила рішення про створення Спільки товариств Червоного Хреста і Червоного Півмісяця (СТЧХЧП) СРСР. Процес об'єднання завершився 1 вересня 1925 року,

коли РНК СРСР затвердила Положення про СТЧХЧП СРСР. Місцезнаходженням керівних органів Спілки стала Москва. Її головна Рада, хоч і складалася з представників центральних комітетів усіх республіканських організацій, але російське товариство отримало непропорційно багато – 16 місць, українське – лише 8, інші товариства – по 2. Річ у тому, що з метою забезпечення контролю представників російського товариства у керівних органах бралася до уваги не реальна членська база різних національних товариств, а їх потенційні можливості. Натомість реальна кількість членів Українського Червоного Хреста та обсяг мобілізованих ними коштів впродовж 1920-х років не лише не поступалися РТЧХ, а навпаки перевищували його. Так у 1926-1927 оперативному році бюджет УТЧХ складав 10 млн. золотих франків, а РТЧХ – лише 8,1 млн. Українське товариство, яке мобілізувало майже половину з 20,2 млн. сукупного бюджету СТЧПХ СРСР, мало менше чверті місць у його Раді [287, с. 60-61, 64, 70-71].

Керівництво міжнародних червонохресних структур мало можливість тривалий час спостерігати, що, попри формальні статутні норми, за якими члени радянської асоціації Червоного Хреста та Червоного Півмісяця і зберігали за собою право самостійних зносин із зарубіжними партнерами, на практиці, під приводом спільності завдань економії валюти тощо, керівництво республіканських товариств, зокрема й Українхреста, *вимушене* було передоручати представництво власних інтересів Виконавчому комітету загальносоюзної Спілки. Для характеристики рівня залежності зовнішніх контактів УЧХ від загальносоюзних структур, наведемо такий факт: остаточне рішення про вступ УЧХ до Міжнародної Ліги Червоних Хрестів було прийняте на засіданні секретаріату ЦК КП(б)У 31 вересня 1928 року лише після отримання відповідної санкції ЦК ВКП(б). З огляду на усвідомлення тотальної залежності республіканських товариств від Москви цілком закономірною була позиція Міжнародного комітету Червоного Хреста, очільники якого у офіційному листі на початку 1928 року підкреслювали, що будуть підтримувати офіційні контакти виключно з Виконавчим комітетом СТЧПХ [287].

Нові можливості для посилення присутності радянських червонохресних об'єднань у міжнародних структурах Червоного Хреста з'явилися після XIII Міжнародної конференції Червоного Хреста у 1928 році. На цьому форумі

завершився процес інституційного оформлення дійсно представницького міжнародного центру червонохресного руху, яким стала Міжнародна Федерація Червоного Хреста. Реагуючи на цю знакову подію, один із керівників УЧХ М.Лозинський наступним чином визначав подальші завдання Українхреста: "...тепер треба докласти усіх зусиль, щоб радянські Червоні Хрести та Півмісяці посіли належне місце у Міжнародному Червоному Хресті та впливали на напрям його діяльності" [194, с.12]. У цьому контексті III Всеукраїнський з'їзд Червоного Хреста у 1929 році ухвалив рішення домогтися його визнання Міжнародним комітетом у Женеві та надання "справжньої аполітичності" діяльності останнього [193, с.3].

Варто відзначити, що, фокусуючи увагу червонохресної громадськості УСРР на "напруженому міжнародному становищі й загрозі від західних капіталістичних держав" як головному приводі для нарощування мілітарної складової у діяльності УЧХ, III з'їзд Всеукраїнський з'їзд організації закликав до утилітарного використання потенціалу товариства у контексті підготовки СРСР до війни. Перед місцевими організаціями ставилось завдання "звернути пильну увагу на допомогу країні, піднести її обороноздатність" та бути готовими до того, що "все наше майно мусить стати до послуг славетної Червоної Армії"[193, с.3]. Попри реальну мілітаризацію діяльності Товариства Червоного Хреста саме в радянській Україні, наприкінці 20-х років шпальти його видань були переповнені твердженнями про "гарячкову підготовку до війни" червонохресних організацій сусідніх країн. Ці звинувачення зазвичай містили погано приховану внутрішню суперечливість, базувалися на довільно інтерпретованих фактах із відверто некоректним ігноруванням хронології тих чи інших подій. Наприклад, звинувачення у мілітаризації діяльності Червоного Хреста Польщі ґрунтувались на історії майже десятирічної давнини – часів радянсько-польської війни. При цьому, автор звинувачень не зміг приховати, що "з того часу аж до року 1927 мало що робив Польський Червоний Хрест навіть для виконання своєї мілітарної програми". Автор статті К.Захаренко блюзнірськи таврував "допомогу петлюрівським недобиткам у Калішу через Червоний Хрест" [177, с.10]. Подібні агресивні статі мали обґрунтувати перед українською громадськістю необхідність фінансування медико-санітарної допомоги Червоній Армії, що розгортала агресію на Далекому Сході.

Коли спроби Москви втрутитися у внутрішні справи Китаю наразились на спротив китайської сторони та переросли у збройний конфлікт на Китайській Східній залізниці, червонохресні друковані органи у підрадянській Україні переповнили звернення, у яких китайці звинувачувалися в агресії проти надісланих до їхньої країни радянських військ [168, с.1].

Іншим прикладом бруталної фальсифікації дійсності може слугувати замітка у журналі "Червоний Хрест", присвячена Міжнародній конференції Червоного Хреста в Женеві у липні 1929 року. Початок статті зводиться до критики "агресивних" Франції, Італії, Німеччини, Китаю, США, Японії та Великої Британії, що відмовились ратифікувати відразу нову Женевську конвенцію про права військовополонених. Конвенцією найбільшим покаранням для полоненого було визначено арешт на 30 днів, причому більш тривалий термін або подвійне покарання за одну й ту ж провину заборонялося. Показовим є те, що в самому кінці замітки сором'язливо відзначалося, що "СРСР, Аргентина, Афганістан, Албанія та Литва поки цієї конвенції не підписали". Але якщо більшість "агресивних" держав Заходу Конвенцію все ж таки ратифікували, то СРСР цього зробити так і не спромігся, внаслідок чого його громадяни, у тому числі й українці, які опинилися у німецькому полоні під час Другої світової війни, виявились у найгіршому становищі – майже беззахисними [196, с.12]. З огляду на це варто погодитись із висновками сучасних українських дослідників, що зумисне викривлена функціонерами УЧХ інтерпретація подій за "червоним кордоном" використовувалась компартійним керівництвом як засіб додаткового викачування коштів громадян на військові потреби. Питання мілітаризації населення України постало з надзвичайною гостротою вже у 1928 році, коли УЧХ, під тиском московського керівництва, почав розгортання кампанії військового всеобучу, яка, під прикриттям високих гасел та ідейного змісту, передбачала розширення надходжень до спеціальних військових фондів громадських організацій [287, с.64]. На той час, головним чином завдяки "добровільно-примусовим" методам радянського та профспілкового апарату, чисельність членів товариства перевищила 400 тисяч та продовжувала швидко зростати [161, с.4].

Резолюція третього пленуму ЦК УЧХ 11 лютого 1931 року відзначала успіхи у обслуговуванні Червоної армії під час дивізійних, корпусних та окружних

військових маневрів, але відзначалося недостатнє її наближення до бойових умов. Невдоволення викликали недостатньо активні темпи залучення до такої діяльності учнів і студентів, а також популяризації завдань санітарно-оборонної роботи як "найважливішої частини діяльності Червоного Хреста" [152, с.13-14]. 28 лютого 1931 року ЦК УЧХ звернулося до усіх низових організацій із інструкцією про проведення засіву "Гектару оборони". Стверджувалось, що "переможне соціалістичне будівництво" викликає "скажену лютість світових імперіалістів і посилену їх підготовку до нападу на СРСР". Тому необхідно було активізувати мобілізацію коштів для будівництва санітарної автоколони УЧХ [133, с.35-36]. "Хай ця весна покаже нашим трудящим, що червонохресна організація завжди готова і на кожную бойову політичну кампанію і на допомогу своїй переможній Червоній армії в її збройній боротьбі..." [129, с.4]. У зв'язку із відсутністю ентузіазму на місцях 28 лютого 1931 ЦК УЧХ року розкритикував регіональні організації за те, що вони, "по-бюрократичному ждучи від ЦК УЧХ якихось обіжників", поставились до кампанії збору коштів на санлітака "Крилатий санітар УЧХ". У спеціально розісланому з цього приводу обіжнику наголошувалось, що таке ставлення є "вияв найогиднішого чиновництва і заслуговує на крайній засуд" [150, с.35]. Для контролю за ефективністю мілітаризаційної діяльності місцевих організацій провадилися загальносоюзні та всеукраїнські кампанії огляду. Так, до 13 річниці Червоної Армії Центральна рада ТСО Авіахіму та ВК СТЧХЧП СРСР провели конкурс-огляд санітарно-оборонної роботи червонохресних організацій. У процесі кампанії передбачалося виявити інтенсивність контактів червонохресних осередків із частинами Червоної Армії; їх участь у формуванні військово-санітарних фондів [151, с.2-3]. 14 квітня 1931 року, аби пришвидшити вкрай повільні темпи збирання коштів для будівництва літака "Крилатий санітар УЧХ" редакція звернулася до червоних сестер взяти в "свої енергійні руки" цю анемічну кампанію [132, с.29].

На початок 30-х років, коли у абсолютній більшості аграрну країну охопив голодомор, міжнародні контакти Українського товариства Червоного Хреста перетворились на фікцію. Діяльність організації обмежувалась вилученням і без того вкрай обмежених матеріальних ресурсів у населення та його мотивування до неухильного виконання партійного курсу на форсовану індустріалізацію та

мілітаризацію під приводом "зростаючої зовнішньої загрози". Наступ на залишки громадської ініціативи вилився у повну формалізацію міжнародної діяльності організації, в результаті чого допомога жертвам геноциду українського народу, на відміну від попереднього голоду від Міжнародного Червоного Хреста так і не надійшла.

Як бачимо, перші кроки української кооперації на міжнародній арені були пов'язані із діяльністю еміграційного центру української кооперації – ОЦУКО. Попри відсутність зв'язку із охопленою громадянською війною Україною, закордонному представництву українських кооперативних спілок вдавалося здійснювати активну міжнародну діяльність. Представник ОЦУКО А.Сербиненко був обраний членом Центрального комітету Міжнародного кооперативного Альянсу. Після встановлення комуністичного режиму в Україні підпорядкування найчисельнішої форми самоорганізації української громадськості було віднесене до його пріоритетів. До Другого з'їзду уповноважених кооперативних спілок і товариств підрадянської України в жовтні 1922 року більшовикам вдалося встановити контроль над кооперацією країни. Відтоді парадигма міжнародної активності залежного від комуністичного режиму кооперативного руху радянських республік, включно з Україною, визначалась в річищі політики Комінтерну на підштовхування "світової революції". У цьому контексті значущість зовнішніх контактів української кооперації розглядалась насамперед з точки зору можливого посилення позицій комуністів у Міжнародному кооперативному Альянсі.

Українська радянська кооперація була широко репрезентована в центральних органах МКА. Проте якщо РСФСР мала в ЦК Альянсу постійний склад, то представництво України зазнавало постійних змін. Це дискредитувало українську кооперацію. До того ж зв'язки української кооперації з Міжнародним кооперативним Альянсом постійно узгоджувались із кооперативною секцією ВККІ за посередництва представника російського "Центросоюзу". Усе це не лише гальмувало оперативність у роботі, а й створювало серйозні виклики для українського представництва в організації. Адже з огляду на швидке, проте переважно формальне, зростання членів радянської кооперації виникла загроза внутрішнього завоювання представниками кооперативних центрів СРСР більшості

у керівних органах Міжнародного кооперативного Альянсу. Водночас Кооперативна секція Комінтерну давала щораз більше підстав остерігатись зростання впливу підконтрольних їй кооперативних центрів радянських республік. З часом приховувати справжню роль, яку в ній відводили представництву українських та інших радянських кооперативних центрів в МКА стало неможливо.

Постійне представництво українського кооперативного руху за кордоном здійснювалось за допомогою спеціально створених інституцій, а саме: "Укркоопу" в Берліні та "Коопукри" у Лондоні. Уже протягом першого року діяльності вони досягли значних результатів у відстоюванні економічних інтересів української кооперації на світовому ринку. Особливо важливим в умовах гострого дефіциту валютно-фінансових можливостей українських кооперативних центрів було те, що усі імпорتنі товари їм вдавалось купувати в кредит на вигідних умовах. До того ж відповідний результат досягався помірною кількістю кадрів. Окрім відстоювання економічних інтересів українських кооперативних центрів, "Коопукра" стала виступати посередником у взаєминах кооперативних центрів із керівними органами Міжнародного кооперативного Альянсу та іноземними кооперативними організаціями. Важливою складовою міжнародної діяльності української кооперації була участь у "заохоченні" іноземців, у тому числі й матеріальному, до підтримки більшовицького курсу в Міжнародному кооперативному русі, лобіюванні інтересів радянської кооперації. Зовнішньоекономічна діяльність української кооперації жорстко контролювалась і регламентувалась державними органами СРСР. Це суттєво обмежувало можливості її здійснення. Українське закордонне представництво чітко фіксувало перешкоди з Москви, небезпідставно побоювалось проблем із розподілом англійських кредитів, наданих радянській кооперації в цілому. Через політичні мотиви українська кооперація часто зазнавала значних збитків. За постійної оглядки на політичну ситуацію змушена була проходити і участь української кооперації у міжнародній виставці у Генті в 1924 році.

У контексті утилітарних підходів більшовицького режиму розвивались і міжнародні контакти Українського товариства Червоного Хреста. Уже під час перших міжнародних контактів нове, більшовицьке, керівництво Українського Червоного Хреста намагалось дезорієнтувати західну громадськість щодо

справжнього стану справ в Україні. Спочатку це зводилося до викривлення справжніх масштабів голоду 1921-1923 років, що зумовило невчасну допомогу постраждалому населенню півдня України. В умовах налагодження перших контактів українського товариства Червоного Хреста активно просувалася ідея організаційного підпорядкування українського товариства Російському Червоному Хресту (РТЧХ). З метою забезпечення контролю представників російського товариства у керівних органах було обрано так званий "демографічний принцип" розподілу місць у СТЧХЧП. Бралася до уваги не реальна членська база різних національних товариств, а їх потенційні можливості. Хоча згідно зі статутними положеннями члени асоціації зберігали за собою право самостійних зносин із зарубіжними організаціями Червоного Хреста, на практиці республіканські філії передоручали представляти їх інтереси союзному виконкому. За цих обставин керівництво Міжнародного Червоного Хреста вважало за доцільне підтримувати офіційні стосунки з виконкомом Союзу товариств Червоного Хреста і Півмісяця СРСР.

Окрім надмірної централізації і підпорядкованості української філії Червоного Хреста всесоюзному центру, розвитку її практичних взаємовідносин із зарубіжними організаціями, які входили до складу МКЧХ, перешкождала політична заангажованість діяльності радянських червонохресних об'єднань, яка на усіх етапах здійснювалася під неухильним контролем партійних структур. Неодноразові запрошення Міжнародного комітету Червоного Хреста взяти участь у роботі його установ відхилялися під приводом буржуазного змісту їх діяльності. Водночас з перших років своєї міжнародної діяльності УЧХ активно залучався більшовицьким режимом до міжнародних акцій допомоги з яскравим ідеологічним і пропагандистським забарвленням. Особливо важливу роль Українському Червоному Хресту більшовицьке керівництво надавало у справі зміцнення власного ідеологічного впливу у Західній Україні. Попри форсовану мілітаризацію діяльності Товариства Червоного Хреста саме в радянській Україні, наприкінці 20-х років шпальти його видань були переповнені дезінформаційними твердженнями про "гарячкову підготовку до війни" червонохресних організацій сусідніх країн. Ці звинувачення, зазвичай, містили погано приховану внутрішню суперечливість,

базувалися на довільно інтерпретованих фактах із відверто некоректним ігноруванням хронології тих чи інших подій. Подібні матеріали мали обґрунтувати перед українською громадськістю необхідність партійного курсу на форсовану індустріалізацію та мілітаризацію. В умовах Голодомору 1932-1933 років, з огляду на свою залежну від комуністичного режиму природу, УЧХ не зміг налагодити жодних контактів із міжнародними організаціями для, принаймні, мінімізації масштабів цієї гуманітарної катастрофи.

РОЗДІЛ 3

Громадські об'єднання України у політиці комуністів щодо європейського спортивного та есперанто рухів

З огляду на класові пріоритети більшовиків, важливу роль відігравали ті аспекти міжнародної діяльності громадських об'єднань міжвоєнної України, які мали на меті поширення комуністичного впливу у робітничому середовищі. У цьому розділі ми розглянемо особливості участі українських спортсменів та прихильників штучної міжнародної мови есперанто у реалізації політики Комінтерну у європейському спортивному та есперантистському рухах. Специфіка полягала в тому, що, як і в решті робітничих організацій, лінія конфлікту тут проходила між двома "пролетарськими політичними силами" – комуністами та соціал-демократами.

Супровідне політизації спортивного руху прагнення до емансипації його робітничих членів з-під "шкідливого" впливу буржуазного проводу вийшло на порядок денний європейської соціал-демократії на межі XIX – XX століть. У цей час інтенсивно йшов процес створення (виокремлення) самостійних робітничих спортивних спілок у більшості країн Європи та Північної Америки (Німеччині, Великій Британії, Франції, Російській імперії, Швейцарії, США, Австро-Угорщині). У липні 1913 року на нараді представників робітничих спортивних спілок ключових західноєвропейських країн (Німеччини, Великої Британії, Австро-Угорщини, Франції та Бельгії) в Генті було ухвалено рішення про створення міжнародного профільного об'єднання при Соціалістичному інтернаціоналі. Однак у зв'язку із початком Першої світової війни відповідна ідея не була втілена в життя. Після завершення війни міжнаціональні суперечності позначалися на репрезентативності скликаного у 1919 році бельгійськими робітничими спорторганізаціями чергового "міжнародного конгресу". Лише у вересні 1920 року, за участі найчисельнішого у Європі німецького робітничого спортивного руху, у Люцерні (Швейцарія) було проведено дійсно міжнародний конгрес робітничих спортивних організацій, учасники якого репрезентували організації із 885 тисячами членів [240, с.21-23].

Керуючись ленінськими настановами про завоювання робітничого руху, а відтак і всіх його організаційних відгалужень, із середини, шляхом невпинної

пропаганди ліворадикальних ідей та відсторонення поміркованого керівництва, радянські спортивні організації звернулися до керівних органів Люцернського інтернаціоналу з проханням про вступ. Однак останній посилаючись на мілітаризованість радянського спорту відмовив, пояснивши, що не може вступати в контакт з армією. Відтак у липні 1921 року частина делегатів конгресів Комінтерну, Профінтерну та Комуністичного інтернаціоналу молоді (КІМ), що саме тривали у Москві, з ініціативи керівництва "світової партії" провела Установчий конгрес альтернативної спортивної міжнародної організації – Червоного спортивного інтернаціоналу (ЧСІ). На ньому було ухвалено Маніфест, яким робітничі профспілкові та юнацькі організації закликалися до створення "своїх революційних спортивних об'єднань" [82, арк.1-7; 84, арк.56; 240, с.10; 380, с.483]. Керівництво ЧСІ не приховувало деструктивних принципів його функціонування. У його відозвах наголошувалось, що "Червоний Спортінтерн був створений для використання пролетаріатом (у дійсності – Комінтерном) гімнастики та спорту як засобу революційної боротьби, а його секції вели енергійну боротьбу проти буржуазних гімнастичних і спортивних організацій"[131, с.1].

Принагідно варто відзначити, що до середини 20-х років усі незалежні від комуністичних структур, дійсно громадські, спортивні організації припинили своє існування на території СРСР. Розглядаючи їх, з одного боку, у контексті мілітаризації соціально близьких верств населення, та нейтралізації впливу ворожих комуністам політичних сил – з іншого, більшовики уже в часи "військового комунізму" виявили вкрай негативне ставлення до тих спортивних об'єднань, які склалися в дореволюційний час (сокільські, бойскаутські, маккабітські). Восени 1919 року Ф.Дзержинський отримав вказівку взяти під особливий контроль спортивні організації країни. Після масових перевірок спортивних організацій спецслужбами було виявлено їх недостатню лояльність до режиму, після чого – замінено керівництво Всеобучу. Його очолив М.Підвойський, перед яким було поставлено завдання завершити трансформацію спортивного руху у знаряддя більшовиків, а саме: "очистити" спортивні організації від ворожих елементів, реалізувати ідею обов'язкового та всезагального фізичного виховання та поєднати фізичне виховання з комуністичним[240, с.9, 11-12, 15].

Функціонери радянського воєнізованого спорту апріорно відкидали саму можливість існування аполітичних спортивних організацій. Україна не була винятком. У травні 1923 року офіційний орган Київського губерньського "Всевобуча", губерньського комітету комсомолу та ради фізичної культури, часопис "Червоний Спорт" помістив спеціальну статтю К.Мехоношина, в якій наголошувалося, що "духовне обличчя вузького спортсмена, який за своєю площадкою для змагань не бачить широкого поля класової боротьби – жалюгідний і неприйнятний в Радянській державі". Більше того, в розвитку самодостатнього спортивного руху вбачалась загроза засиллю комуністичної партії в суспільно-політичному житті, створення реальної альтернативи маріонетковим псевдогромадським структурам. "Самостійність фізкультури, – твердив автор, – в кращому випадку призведе до небажаного відриву робітників від їхніх революційних і культурних організацій" [195, с.2]. На початку 1923 року "Всевобуч" було ліквідовано, а партійно-державний вплив у спортивному русі мав здійснюватися за допомогою Вищої ради фізкультури при Центральних виконавчих комітетах рад союзних республік [240, с.12, 15]. При цьому Всеросійська рада до квітня 1930 року виконувала загальносоюзні координуючі функції.

Незважаючи на те, що після установчого конгресу ЧСІ було розгорнуто активну пропаганду ідей самостійного червоного спортивного руху, шляхом згуртування усіх організацій, які стояли на ліворадикальній платформі, не отримавши достатньої підтримки Комінтерну, ЧСІ у перший рік свого існування залишався слабкою організацією. Значно активізувати діяльність йому вдалося лише після прийняття постанови секретаріатом Виконавчого комітету Комуністичного інтернаціоналу від 11 листопада 1921 року, яка вимагала від усіх компартій надати сприяння, фінансову та технічну допомогу, а також інформаційну підтримку для популяризації ідей і завдань Червоного Спортінтерну [380, с.473]. Втім відповідне рішення мало свої передумови. 18 жовтня 1921 року голові Виконавчого комітету Комінтерну Г.Зінов'єву надійшов лист, у якому керівництво ЧСІ пропонувало послуги створеної міжнародної організації в обмін на фінансово-організаційну підтримку з боку "світової партії". У цьому контексті основними завданнями діяльності ЧСІ було визначено: а) використання робітничого спортивного руху, що

розвивався, для розгортання світової революції; б) формування потужних "революційних робітничих спілок під прапором Комінтерну" як засобу підготовки "бойових сил Комуністичного Інтернаціоналу". У відповідь, 11 листопада ВККІ визнав ЧСІ, до складу президії його Виконавчого комітету вводились представники Комінтерну, Профінтерну та відділу ЦК ВКП(б) для роботи серед жінок. В структурі ВККІ було створено спеціальну посаду представника Комінтерну відповідального за зв'язок із ЧСІ. Контроль радянської сторони над Червоним Спортінтерном забезпечувався на кадровому рівні. Саме представник радянських республік (з 1921 р. – М.Підвойський) очолював організацію, а серед трьох членів Президії Виконавчого комітету ЧСІ був лише один представник зарубіжного спорту. Радянські секції, які склали основу організації, від початку посідали в ній привілейоване становище, яке з роками лише зміцнювалось. З іншого боку, постійний представник ВККІ при Спортінтерні забезпечував повномасштабний контроль над діяльністю організації, символізуючи її підрядне щодо "світової партії" становище [240, с.36, 43-44].

Вагома роль українського спорту у міжнародних зв'язках спортивного руху СРСР зумовлювалась його чисельністю. Так, на 1 квітня 1926 року в Україні налічувалося 500 тис. фізкультурників, тоді як у значно більшій Росії – лише 668 тис., Білорусі – 7 тис.; чехословацькій секції ЧСІ – 100 тис. осіб, французькій – 7 тис., норвезькій – 12 тис. [216, с.2]. Україну в Червоному Спортінтерні репрезентувала утворена на початку 1924 року при ВУЦВК Вища рада фізичної культури (ВРФК). Згідно з постановою ВУЦВК від 4 листопада 1925 року "Про Вищу, окружні та районні ради фізичної культури трудящих УСРР" ВРФК набувала статусу постійно діючого органу. До її повноважень, окрім об'єднання та загального керівництва в галузі фізичної культури усіх центральних установ, громадських організацій, входила й низка міжнародних функцій "з метою встановлення міжнародної класової солідарності та пропаганди ідей радянської фізичної культури"[148, с.23-24].

Режим зробив усе для фактичного одержавлення українського спорту. ВРФК була забюрократизованим та мілітаризованим органом. До її складу входили по два представники наркоматів освіти та охорони здоров'я, а також Штабу Українського

військового округу, по одному представнику наркоматів внутрішніх справ та праці, а також Вищої ради народного господарства (ВРНГ). Серед "громадських" організацій репрезентовані у ВРФК були профспілки, Червоний Хрест, комнезами. Окрім того, до ВРФК було введено представників харківського окружного виконавчого комітету та ЦК Комсомолу. Голова ВРФК затверджувався безпосередньо Президією ВУЦВК [148, с.23-24]. Проте вище партійне керівництво країни вважало її існування недостатнім з точки зору жорсткої централізації українського спорту. Відтак у середині 1920-х років з'явилася ідея створення загальносоюзної структури, котра б не лише координувала, але й жорстко визначала напрями діяльності спортивних організацій національних республік, у тому числі й у міжнародному вимірі. На місцях спостерігався опір відповідним намірам, однак він у більшості не виходив за межі звичайного прагнення місцевої номенклатури уникнути опіки центральних установ. Виявом цього можна вважати ухвалу українського бюро Комсомолу від 6 жовтня 1925 року, у якій наголошувалось, що "ВРФК СРСР не зможе допомогти нацреспублікам, а буде гальмувати їх ініціативу та стане зайвою інстанцією між радами фізкультури республік та [Червоним] Спортінтерном". Було вирішено поставити питання на розгляд ЦК КП(б)У. Відповідне звернення за підписом секретаря організації В.Зав'ялова 8 жовтня було надіслане голові ВРФК УСРР П.Буценку, в ЦК КП(б)У і в ЦК загальносоюзного комсомолу. Однак генералізований партійний курс на тотальну уніфікацію системи управління радянською імперією не допускав подібного "національного сепаратизму". Показовим з точки зору демонстрації дійсної ваги Спортінтерну, як "міжнародної організації", стала його відмова навіть прокоментувати ситуацію із можливим створенням зайвої структури між ним та національними спортивним центрами радянських республік [40, арк.13, 55зв., 65-69].

Як засіб завоювання провідних позицій комуністів у європейському робітничому спорті на V конгресі Комінтерну пропонувалася подвійна тактика. У країнах, де все ще не було спортивних робітничих організацій, слід було утворювати опозицію в "буржуазних об'єднаннях" із подальшим їх виокремленням у самостійні пролетарські організації. Там же, де вони існували, слід було вести більш активну діяльність, організовуючи їх на боротьбу "проти мілітаризму та війни", згуртовуючи

на платформі класової боротьби. Декларативно Комінтерн виступав проти утворення самостійних комуністичних спілок в окремих країнах, натомість ставилося завдання внутрішнього завоювання робітничого спортивного руху в національному масштабі, послаблення та нейтралізації у ньому впливу поміркованих соціал-демократичних представників [380, с.473]. Резолюцію такого ж змісту з питання про взаємини з ЛСІ ухвалив у жовтні 1924 року і III конгрес Червоного Спортінтерну [87, арк.47; 107, арк.125]. Напередодні конгресу, 2 жовтня 1924 року, ЦК ЛКСМУ та ВРФК розіслано усім губкомам ЛКСМУ та губрадам фізкультури його порядок денний та доручив вжити активних заходів для ознайомлення громадськості із розвитком робітничого спорту за кордоном на основі спеціально висланих матеріалів. Посібниками для проведення пропагандистської кампанії мала слугувати брошура члена центральних комітетів чехословацької компартії та Спортінтерну Ф.Бенака "Завдання Спортінтерну і пролетарська фізкультура", а також спеціальна стаття члена Виконавчого комітету ЧСІ В.Муха про завдання III Конгресу організації. В останній недвозначно вказувалося, що "необхідно об'єднати гімнастичні і спортивні організації усіх країн і надати руху характеру класової боротьби; в буржуазних та реформістських організаціях створити революційні осередки... використовувати пролетарську фізкультуру як основу пропаганди [107, арк.2-3].

В роботі III конгресу взяли участь представники спортивного руху радянських республік, Німеччини, Ельзас-Лотарингії, Чехословаччини, Франції, Австрії, Італії, Швейцарії, Норвегії, Швеції, Фінляндії, Естонії, Литви, Латвії, Польщі, Болгарії, Югославії, Румунії, Бельгії, Британії, Голландії, Данії. Неєвропейські держави були репрезентовані делегатами США, Канади, Уругваю та Південноафриканського Союзу [84, арк. 1-3; 107, арк.7]. У зверненні Конгресу до світової спортивної громадськості [107, арк.115] від імені делегацій 21 країни наголошувалось: "...із засобу класової боротьби, яка служить цілям буржуазії спортивно-гімнастичні організації мають бути перетворені в один із вирішальних факторів світової боротьби робітників і найбідніших селян за встановлення пролетарського ладу". У зв'язку з цим гострої критики зазнали ідеї політичного нейтралітету спортивного руху. Наголошувалось, що "в існуючих обставинах боротьби класів не може бути

"нейтральності" і "аполітичності" і в справі спортивно-гімнастичного руху трудящих", а будь-які форми співпраці із буржуазними спортивними організаціями однозначно інтерпретувалися як "зрада інтересів пролетаріату". Відтак III конгрес Червоного Спортінтерну закликав робітників "організувати класову боротьбу в галузі спорту і гімнастики і повністю відмежувались від буржуазних організацій", оскільки "єдиний згуртований фронт трудящих в спортивно-гімнастичному русі" мав цінність лише як інструмент для зміцнення усього революційного фронту для перемоги над капіталістичним світом". Гострої критики зазнало на форумі керівництво Люцернського Спортінтерну. Його очільники огульно звинувачувались у тому, що "саботують єдиний фронт і класову боротьбу робітників проти буржуазії, прагнуть порушити єдність пролетарського-гімнастичного руху" [107, арк.115].

З точки зору реалізації комуністичної "тактики злиття" найбільш сприятливим був Міжнародний спортивний конгрес Люцернського інтернаціоналу, який проходив у Парижі 1925 року. Хоч на цей конгрес, де були присутні представники спортивного руху 7 європейських країн (Німеччина, Австрія, Бельгія, Франція, Швейцарія, Фінляндія, Латвія, Чехословаччина) та німецькі організації Ельзас-Лотарингії, радянська делегація традиційно допущена не була, проте був запрошений представник Червоного Спортінтерну. Відповідному рішенню передувала активна пропагандистська робота комуністів-агітаторів у спортивних організаціях Німеччини, Швейцарії, німецьких частинах Чехословаччини та Франції (Ельзас), а також Фінляндії, внаслідок чого на національних конгресах спортивних організацій цих країн була висловлена підтримка ідей участі делегації ЧСІ у засіданні Паризького конгресу ЛСІ [88, арк.143; 44, арк.2]. Червоний Спортінтерн репрезентував член його секретаріату Ф.Рейснер, який закликав до єдності в боротьбі з "буржуазним" спортом, констатував негативні наслідки політичного протистояння у робітничому русі, проте відмовлявся визнати деструктивну роль комуністів у цьому процесі. Наприклад, у Франції в "буржуазних" організаціях налічувалось близько мільйона членів, а секція ЧСІ (за інформацією Райснера, ймовірно перебільшеною) мала "до 6000 членів", а ЛСІ "немає навіть тисячі". В Німеччині у робітничих спортивних об'єднаннях було близько мільйона членів, а в

"буржуазних" – до п'яти мільйонів (при цьому близько 80% – робітники"[44, арк.7-8].

Однак його заклики до "об'єднання" обох інтернаціоналів знову були відкинуті з огляду на негромадську та мілітаризовану сутність радянського спорту. Представник Франції Ф.Газман відверто заявив: "Ніякого Червоного Спортінтерну не існує. Спортінтерн ідентичний з Червоною Армією. Французьким робітникам при буржуазному уряді живеться щасливіше аніж російським"[44, арк.4]. Варто відзначити, що звинувачення учасників конгресу ЛСІ щодо мілітаризованості радянського спорту відповідали дійсності. Навіть сам Ф.Райснер у внутрішньому користуванні розглядав організацію робітників країн Заходу у спортивних клубах як важливу передумову для розгортання на їхніх основі у майбутньому всесвітньої Червоної Армії [84, арк.9; 240, с.10]. Делегат від спортивних організацій сусідньої з СРСР Латвії викрив справжню мету ЧСІ та загрози, які виявилися б у разі об'єднання: "Вони хочуть завоювати на свій бік маси ... у Червоного Спортінтерну 2 млн. членів, а у Люцернського 1,3 млн. Вони хочуть диктувати нам свою волю. В Росії здійснюється антиробітничка політика. В'язниці і табори переповнені соціалістами. Якщо вони стверджують, що не відповідають за політику Комінтерну, то підхід у них не інший. Ми маємо на увазі не об'єднання, а спортивне співробітництво" [44, арк.3].

Відтак, резолюція Паризького конгресу ЛСІ щодо змісту співпраці із Червоним Спортінтерном обмежила її спільними спортивними змаганнями із "червоними" секціями лише тих країн, де не існувало організацій Люцернського Спортінтерну, а відтак і "досвіду розколу" останніх внаслідок дій комуністів. Із тими ж спілками, які відкололись від ЛСІ, змагання були категорично заборонені. При цьому у резолюції знайшло своє відображення прагнення уникнути використання спортивних зустрічей для пропаганди. Зокрема чітко визначалося, що команди, які прибувають для участі у спортивних змаганнях, розглядаються як гості, але офіційно зобов'язані утримуватись від будь-яких спортивних і політичних маніфестацій, а також офіційних зносин із політичними партіями[44, арк. 9-10]. Платформа можливого входження радянського спорту до європейського об'єднання була сформульована у виступах делегатів Австрії та Німеччини. Так представник

спортивних організацій Австрії Пюхнер під час обговорення питання заявив, що "Червоний Спортінтерн – ніщо інше як Червона Армія. Ми не станемо з ним розмовляти, доки він буде отруювати робітничий рух" [44, арк.3-4]. А делегат найбільш чисельної секції ЛСІ – німецької – Вільдунг запропонував комуністам відмовитись від деструктивного підходу політизації спорту, як базової передумови для початку процесу об'єднання: "Час Червоному Спортінтерну припинити свою лайку і боротьбу. Нехай припинить її бодай на три місяці, тоді можна буде розмовляти по-іншому. Справа залежатиме від Червоного Спортінтерну" [44, арк.3-4].

Відповідна позиція була адекватною відповіддю на реальні, а не проголошувані підходи керівництва ЧСІ, адже декларування необхідності консолідації світового спортивного руху щодалі то більше розходилося із реальними завданнями, які ставились керівництвом Червоного Спортінтерну перед своїми організаціями. Уже під час наступного після Паризького конгресу ЛСІ пленуму президії ЧСІ було визначено недвозначний пріоритет:» ...роботу в скандинавських країнах, особливо в Норвегії та Швеції, найближчим часом вважати особливо важливою з огляду на прагнення ЛСІ створити в цих країнах свої секції... Створення секцій обох інтернаціоналів в Скандинавії вважати доцільним". Це красномовно перекреслювало усі заяви про "прагнення до єдності" та засвідчувало реальний курс на розкол і підпорядкування світового спортивного руху[44, арк.12]. Політика розколу світового спортивного робітничого руху давала свої руйнівні результати. Так, ще у липні 1923 року французька Спортивна федерація праці на Конгресі в Монтрейле ухвалила рішення про приєднання до Червоного інтернаціоналу (ЧСІ). Внаслідок спровокованого такими діями розколу опозиційна частина Федерації утворила Спілку робітничих спортивно-гімнастичних товариств, яка увійшла до Люцернського Спортінтерну. В результаті досить малочисельний робітничий спортивний рух країни був ще більше ослаблений: в секції ЛСІ –залишилось 2000 членів, в секції ЧСІ – 3000 [86, арк.91; 170, с.52].

Неспроможність комуністів опанувати робітничий спортивний рух у окремо взятих країнах, негативні наслідки розколу національних організацій змушували керівництво Червоного Спортінтерну посилити курс на внутрішнє завоювання

Люцернського інтернаціоналу шляхом реалізації програми "злиття" двох інтернаціоналів. При цьому розрахунок робився на чисельне переважання членів базової в ЧСІ радянської секції, яка формувалася за активного застосування адміністративних методів. Мізерність впливу комуністів у спортивному русі європейських країн демонструє наступний факт: в 1926 році на 1 млн. членів спортивних організацій Чехословаччини (так званих "буржуазних") припадало ледве 100 тисяч в секції ЧСІ та 70 тис. в секції ЛСІ[90, арк.123; 169, с.3]. Все це вкотре підкреслювало руйнівний вплив політики Комінтерну в спортивному робітничому русі. 13 листопада 1925 року розширене засідання президії Червоного Спортінтерну ухвалило резолюцію, якою компромісне рішення Паризького конгресу ЛСІ було оголошене "влучним маневром більшості вождів", що прагнули у такий спосіб перешкодити розвитку руху за єдність. Основними напрямками роботи ЧСІ було визначене якнайширше використання "паризького рішення" для агітації за об'єднання обох інтернаціоналів, зокрема шляхом ініціювання секціями ЛСІ позачергового з'їзду організації, агітації за створення "Спільного комітету", формально для урегулювання спортивних заходів, а в дійсності, як прообразу майбутнього об'єднання двох організацій "знизу". Окрім цього, резолюція передбачала активізацію пропагандистської роботи організації. Справу популяризації радянського робітничого спортивного руху закордоном було визнано незадовільною, а секретаріату ЧСІ доручено виробити чіткі пропозиції щодо її посилення. До відповідної роботи необхідно було долучити Вищі ради фізичної культури усіх радянських республік[44, арк.11-12].

Прагнучи максимально утилізувати пропагандистський потенціал міжнародних контактів спортивних об'єднань СРСР, керівництво Червоного Спортінтерну намагалось якнайширше залучати до зарубіжних зв'язків представників національних республік. Це мало демонструвати успіхи комуністичного режиму у вирішенні національного питання. "При надсиланні радянських команд за кордон вважати необхідним надсилати і команди національних окраїнних республік" – йшлося в резолюції президії ЧСІ [44, арк. 12]. Відтак усі міжнародні заходи із залученням українських спортивних організацій мали яскраво виражену пропагандистську мету або зовнішнього, або внутрішнього

спрямування. Наприклад, під час легкоатлетичних змагань та футбольного матчу у столиці УСРР – Харкові (жовтень 1924 року), у яких брали участь німецькі спортсмени, орган ВРФК – "Вісник фізичної культури" пояснював, що мета таких зустрічей полягає у тому, щоб дати іноземцям побачити, як тут живуть і працюють, причому побачити вони мали так, щоб "вивезли за кордон правильні поняття, розбиваючи ті, які вкорінене буржуазна преса". З цією метою проводився досить жорсткий відбір членів іноземних організацій, більшість серед яких мали становити комуністи або ж їх симпатки. У цілому 1920-ті роки стали часом активного обміну спортивними делегаціями з організаціями низки країн Європи та Азії (Німеччини, Австрії, Фінляндії, Норвегії, Латвії, Чехословаччини, Туреччини та ін.). Особливою активністю відзначалися контакти з Німеччиною та Австрією, що було зумовлено важливістю цих країн для міжнародного комуністичного руху, впливовістю організацій останнього там. Адже саме з Німеччини, на думку більшовицького керівництва СРСР та Комінтерну, мала розпочатися успішна хода світової революції [380, с.474].

У 1925 році на український спорт було покладено першу важливу міжнародну місію. Виступивши проти позиції керівництва ЛСІ, чемпіон Першої світової робітничої олімпіади – дрезденський клуб "Імені 1910 року" запросив на матч радянських футболістів. До цієї пропозиції приєдналися і інші клуби країни, переважно із Саксонії. В ЧСІ вирішили надіслати команду від однієї із національних республік СРСР, аби продемонструвати успішність національної політики більшовиків. Втім Грузія, яка була обрана для цієї справи спочатку, виявилась не готовою і її було вирішено замінити українською командою із Харкова. Візит відбувся в атмосфері цілком прогнозованої ворожості Робітничої спортивно-гімнастичної спілки Німеччини (РСГСН) – секції ЛСІ. Ще напередодні візиту її центральне правління заявило, що не дасть дозволу на змагання із радянською командою, попередило дрезденський клуб про його ймовірне виключення з організації та заборонило іншим командам брати участь у змаганнях. Лише апеляція до прецеденту зустрічі команди з Росії та берлінського клубу в 1923 році змусила керівництво РСГСН до поступок. Матч таки відбувся [240, с.62-64]. Проте, виправдовуючи побоювання РСГСН щодо політичного використання візиту, на

перший же матч зі збіркою Дрездена, який відбувся 25 серпня 1925 року, обидві команди прийшли з червоними прапорами, співаючи "Інтернаціонал". У Берліні спортивна делегація взяла участь у змаганнях, кошти від яких мали надійти до фонду допомоги китайським робітникам, а також на підтримку сімей членів делегацій, які приїжджали на Україну, а згодом були звільнені з роботи. Таким чином, поїздка харківських футболістів до Німеччини перетворилася на відверту політичну демонстрацію [380, с.475]. Член ЦК КПН Ф.Леш, який супроводжував українських спортсменів, з цього приводу зазначав, що "вони багато зробили для завоювання симпатій німецьких трудящих до Радянського Союзу". Обговорюючи звіт керівника радянської команди про візит до Німеччини, відповідальний за роботу в спорті секретар ВУЦВК П.Буценко також відзначив ідеологічні наслідки візиту [252, с.102]. Політичний ефект від означеного візиту був оцінений і керівництвом ЧСІ. Його Виконавчий комітет надав харківській команді звання "Першої пролетарської футбольної команди імені Червоного спортивного Інтернаціоналу"[240, с.64].

Подібним чином поводитися українські спортсмени і в Австрії, яку вони двічі відвідували наприкінці 1926 року: в жовтні – збірна українських металургів, а в листопаді – шахтарів Донбасу. Обидві команди супроводжувались відповідальними працівниками, на яких покладалась пропагандистська складова візитів. Так, перша делегація включала представника ВРФК І.Самоту, а друга – В.Хмару [214, с.18; 231, с.13]. Намагаючись вжити превентивних заходів, соціал-демократичний уряд Австрії у жовтні 1926 року вимагав, щоб перед матчами та після них не відбувалося демонстрацій. Однак усупереч таким вимогам, після матчу "гості" разом з багатотисячним натовпом вболівальників, вже традиційно для таких, візитів співали "Інтернаціонал" [380, с.475]. Тож не дивно, що, маючи відповідний досвід, чехословацький уряд не видав в'їзних віз українським футболістам, цілком обґрунтовано мотивуючи своє рішення побоюванням, що їх поїздка буде використана "в комуністичних цілях для пропаганди та агітації"[252, с.103].

Не останню роль у залежності Червоного Спортінтерну від Комінтерну та ВКП(б) відіграла його фінансова несаможиттєвість. Уже в січні 1925 року президія ЧСІ звернулася в ЦК РКП(б) із проханням надати фінансове сприяння на поточний

(1925) рік та посприяти у ліквідації заборгованості за попередній, яка виникла внаслідок ігнорування російською секцією та Комуністичним інтернаціоналом молоді своїх фінансових зобов'язань, пов'язаних із проведенням III Конгресу ЧСІ. Відзначимо, що фінансові проблеми Червоного Спортінтерну були зумовлені насамперед слабкістю його членської бази та гіпертрофованістю політико-пропагандистських складових у його діяльності, які явно не корелювали із реальними можливостями. Основна стаття доходів організації – як громадського об'єднання – членські внески, не могли покрити обсяг витрат. Так, за підрахунками члена Виконавчого комітету ЧСІ Б.Ліске для вирішення диспропорцій необхідно було довести чисельність членів організації до 6 млн. членів[240, с.45-46]. Звісно, реальних можливостей для цього не існувало, навіть попри адміністративні методи формування членської бази в республіках СРСР. Тому вирішення фінансових проблем намагалися перекласти на радянські секції, серед яких, як уже зазначалося, українська була чи не найбільшою. З цією метою згідно постановами ВРФК УСРР періодично проводились масові кампанії "інтернаціонального виховання", формальною метою яких мали бути популяризація завдань діяльності ЧСІ, ознайомлення українських спортсменів із питанням "єдиного фронту" у його політиці, змістом взаємин із "буржуазними" спортивними організаціями. У дійсності ж ключовим завданням, яке мали вирішити подібні кампанії, була мобілізація коштів для фінансування затратних заходів, що здійснювались Червоним Спортінтерном: підготовка Всесвітньої спартакіади у Москві, запланованої на 1928 рік, розширення пропагандистської діяльності у спортивних організаціях за "червоним кордоном", субсидювання новостворених секцій тощо [216, с.3]. Наприклад, 29 квітня 1925 року заступник голови ВРФК та секретар ЦК ЛКСМУ Височиненко та відповідальний секретар ВРФК Прівіс розіслали губкомам та окркомам ЛКСМУ матеріали Червоного Спортінтерну та плани проведення чергової масової кампанії, у процесі якої, поряд із "ознайомленням широких верств фізкультурників і трудящих про роботу ЧСІ", необхідно було докласти максимум зусиль для мобілізації фінансових ресурсів на проведення Всесвітньої Червоної Спартакіади на території СРСР, а також дотування пропагандистської літератури ЧСІ іноземними мовами. З цією метою на регіональному рівні по всій країні

організовувались "п'ятірки" у складі представників Губради фізкультури ЛКСМУ, окрпрофбюро, КНС, Воєнвода [107, арк.114]. Для пропаганди ідей ЧСІ Вінницька рада фізкультури в вересні 1925 року розіслала профспілкам брошури Б.Калеруса та Ф.Рейснера "Червоний інтернаціонал фізичної культури" для доповідей в робітничих клубах [106, арк.86].

У цьому ж контексті важливим аспектом міжнародної діяльності радянського спорту загалом, і України зокрема, було встановлення "шефства" над закордонними спортивними командами, які належали до секцій ЧСІ. У 1926 році керівні органи Червоного Спортінтерну визначили цей напрям пріоритетним та ініціювали встановлення "шефських зв'язків" спортивних організацій СРСР із європейськими секціями. Спеціально створену для координації відповідної діяльності комісію очолив К.Аксаміт. Уже 1 листопада 1926 року нею було розіслано циркулярний лист на місця, у якому ставилась вимога активізації міжнародної підтримки "червоного спорту" за кордоном Радянського Союзу, яка мала здійснюватися шляхом прикріплення зарубіжних організацій до радянських. Фінансова підтримка виявлялася і у вигляді повного фінансування радянським спортивним рухом витрат на зовнішні візити не лише своїх команд закордон, але й іноземних до СРСР. 22 січня 1927 року було здійснене офіційне "прикріплення". На українські організації, координовані ВРФК, було покладено підтримку австрійських, чехословацьких та німецьких (насамперед Робітничої спортивної спілки Німеччини – "АТУС") організацій. При чому, як свідчить лист Федерації пролетарської фізичної культури Чехословаччини, у якому висловлювалось задоволення "прикріпленням" саме до спорторганізацій України, а представника ВРФК запрошувався на її конгрес, українська секція ЧСІ виявилась досить "щедрою"[91, арк.117-119; 240, с.44-45, 72]. За повного фінансування та на запрошення української сторони у кілька міст республіки уже у 1927 році відвідали англійська, чеська та німецька спортивні делегації. Їх візити режим використав для популяризації у відповідних країнах "досягнень в будівництві соціалізму" у СРСР [252, с.103]. У тих випадках, коли позитивні оцінки "побаченого" в підрадянській Україні не були гарантовані, ЧСІ відмовлявся санкціонувати візити іноземців. Показовою у цьому сенсі стала історія із чехословацькою футбольною командою "Червона зірка – Кладно", партійно-

політичний склад якої – "лише 3 комуніста і 4 члена профспілок, а всі решта – індиферентні" – не гарантував належної лояльності до більшовицького режиму та здійснюваних ним перетворень [240, с.73-74].

Конфлікт ЧСІ та ЛСІ досягнув нового розмаху піку під час конгресу останнього в Хельсінкі (серпень 1927 року). Розраховуючи на переваги від проведення конгресу у столиці Фінляндії, де позиції комуністів у спортивному русі були досить сильними, представники Червоного Спортінтерну знову спробували взяти участь у Конгресі. Безпосередньо перед форумом, у червні 1927 року, до Гельсінкі прибула чисельна радянська спортивна делегація, до складу якої входили 46 представників України. Візит було використано для привернення уваги громадськості до успіхів радянського спорту та проведення агітаційної кампанії напередодні форуму Люцернського Спортінтерну [90, арк.125; 252, с.103]. Увага мала концентруватися довкола необхідності "злиття обох Інтернаціоналів". Проте, якщо Празький конгрес ЛСІ (жовтень 1925 року) відмовився від ідеї підпорядкування міжнародним соціал-демократичним центрам (Соцінтерну та Амстердамському Профінтерну), то внаслідок активізації деструктивних дій з боку ЧСІ на конгресі організації у Гельсінкі курс був змінений на діаметрально протилежний [240, с.28-29]. На відміну від попереднього конгресу у Парижі, на цей форум представників ЧСІ не пустили. Представник німецького спорту в центральному бюро організації Г.Вільдунг на форумі прямо заявив: "Чим більше Росія (мався на увазі більшовицький режим СРСР) при спортивних виступах проводить комуністичну політику, тим більше ми будемо шукати духовного приєднання до соціалістичного Інтернаціоналу"[128, с.23]. Влучно означив позицію комуністів і представник Соцінтерну, який заявив, що "Червоний Спортінтерн є виключно комуністична партійна установа, що обслуговує радянський уряд. Об'єднання з Червоним Спортінтерном не можливе. Переговори про єдність звелися б лише до взаємозвинувачень, адже комуністи не бажають об'єднання" [128, с.23]. Відтак конгрес анулював ухвалу Паризького конгресу про спільні заходи з Червоним Спортінтерном. Натомість ухвалив жорстку програму дій проти розкольніцьких дій комуністів в національних спортивних рухах країн Європи. Членам Люцернського Інтернаціоналу було категорично заборонено брати участь у

Спартакіаді в Москві [185, с.25-26]. Натомість більшість делегатів підтримала ідею встановлення більш тісних контактів з Соціалістичним інтернаціоналом та національними соціал-демократичними партіями європейських країн [240, с.28-29].

Подібні різкі дії змусили Червоний Спортінтерн відмовитись від власної езуїтської тактики та перейти у відвертий конфлікт. IV Конгрес Червоного Спортінтерну, що пройшов у 1928 році, змістив увагу у напрямку розширення розкольніцьких дій у середовищі рядових членів ЛСІ [185, с.25-26]. Складовою за задумом більшовиків мала стати альтернативна Олімпіаді ЧСІ в Амстердамі 1928 року Міжнародна Спартакіада у Москві того ж року [216, с.2]. У помпезно підготованому заході, який пройшов у серпні та принаймні претендував на міжнародний статус, взяли участь 7200 осіб, з них 600 – іноземців [167, с.13]. Були репрезентовані спортивні делегації низки країн світу (Німеччини, Австрії, Франції, Швейцарії, Швеції, Фінляндії, Естонії). Україну представляли 400 спортсменів, серед яких відзначилися легкоатлети, штангісти, футболісти [167, с.13]. Підсумком Спартакіади стало цілком прогнозоване подальше зміцнення тенденцій до розколу в міжнародному спортивному русі, яка поглибилася у контексті світової економічної кризи та супровідної їй радикалізації як комуністичного руху загалом, так і сателітного йому спортивного зокрема [380, с.476]. Спроби окремих функціонерів ЧСІ змінити позицію організації у взаєминах із соціал-демократичним спортивним рухом на більш конструктивній основі не знаходили підтримки керівництва. Відтак під час V (Празького) конгресу ЛСІ в 1929 році було ухвалено резолюцію, у якій констатувалось, що "комуністи своїм брехливим лозунгом про єдиний фронт розкололи робітничий спортивний рух у багатьох країнах. Всі ці факти змушують ухвалити рішення, згідно яким усім спілкам забороняється підтримувати зв'язки з ЧСІ" [240, с.58].

Після цього зусилля ЧСІ та Комінтерну спрямовувались на організацію демонстративних візитів "незгідних". Так, наприкінці вересня 1929 року було влаштовано візит до України групи із 17 австрійських спортсменів. Напередодні візиту 12 з них, члени соціал-демократичної партії Австрії, оголосили про свій демарш – розрив із Люцернським Спортінтерном, як "зрадницькою організацією" та звернулися до робітників і селян України. У газеті "Харківській пролетарій"

відзначалось: "Наша подорож здійснена всупереч волі Люцернського Спортінтерну та волі соціал-демократичних вождів, ми не допустимо розбити єдність робітничого класу. Проти соціал-демократичних саботажників! На енергійну боротьбу за союз із радянськими спортсменами, за захист Радянського Союзу, за світову революцію!" [50, арк.136]. У жовтні 1929 року, у відповідь на візит австрійської команди, до Австрії було відряджено спортивну делегацію українських металургів (20 осіб) з міст Харкова, Києва, Артемівська, Донецька (тоді Сталіно) та Миколаєва. Показовим був її склад – 80% (16 осіб) складали члени партії або комсомолу. Відповідно подорож була в обов'язковому порядку погоджена із контрольованим Комінтерном Червоним Спортінтерном та партійними органами в Україні [50, арк.135].

Траплялися випадки, коли радянська сторона вживала відвертих провокацій, що не мали нічого спільного із спортом. Прикладом може слугувати наступний випадок. 2 грудня 1928 року в Парижі було заплановано зустріч футбольних команд УСРР та ФСТ. Уряд Франції відмовив українській команді у дозволі на в'їзд. Французька компартія використала цей провокаційний інцидент (радянська сторона зумисно не дотрималася усіх формальностей для отримання віз) для розгортання широкого скандалу та чергових звинувачень на адресу "буржуазного спорту та держави" [229, с.52]. Таким чином головною метою акції було зовсім не успішне проведення спортивної зустрічі, а створення додаткового інформаційного приводу для пропагандистської кампанії.

Результати провокаційної політики Червоного Спортінтерну у робітничому спортивному русі констатувались під час його чергового, п'ятого, пленуму, що відбувся влітку 1929 року у тогочасній столиці України – Харкові [85, арк.1-4]. Зокрема було відзначене масове виключення зі складу Люцернського інтернаціоналу тих організацій, які систематично порушували його інструкції щодо зв'язків із "червоним спортом". Насамперед це стосувалося тих осередків, що взяли демонстративну участь у організованій комуністичним режимом альтернативі Олімпіади 1928 року – вище згаданій Всесоюзній (у пресі її часто називали "Всесвітньою") Спартакіаді. Відзначимо, що інструкцій Гельсінського конгресу ЛСІ щодо розриву із радянським спортом дотримались лише чотири, проте ключових,

найбільш чисельних секції Люцернського Інтернаціоналу – німецька, австрійська, швейцарська та фінська [184, с.140-142].

Одним із найбільших "досягнень" у протиборстві ЧСІ та ЛСІ стало опанування комуністами Спортивної федерації праці Ельзас-Лотарингії. Сильні позиції ліворадикального крила організації керівництво ЧСІ спочатку прагнуло використати як інструмент внутрішнього завоювання Люцернського інтернаціоналу. Однак, коли відповідна тактика продемонструвала власну неспроможність, Ельзас-Лотарингська організація припинила платити членські внески, а ЛСІ у відповідь на початку 1930 року виключив її зі свого складу. Після цього в спортивному русі краю відбувся розкол. Частина, орієнтована на соціал-демократію, приєдналась до французької секції ЛСІ, а Федерацію спортивної праці було прийнято до Червоного Спортінтерну [220, с.20]. Під час уже згаданого V конгресу Люцернського Спортінтерну в Празі (жовтень 1929 року) було ухвалено рішення про виключення тих організацій, які порушили увалу про бойкот Московської Спартакіади, а також опанованих прокомуністичними силами англійську та Ельзас-лотаринзьку секцію. На форумі було ухвалено рішення про підпорядкування діяльності Люцернського Спортінтерну загальнополітичним цілям європейського демократичного соціалізму, проголошено належність спортивних організацій до робітничого політичного, професійного та громадського руху, а відтак підтримано рішення про взаємодію із Соціалістичним Інтернаціоналом та Амстердамським Профінтерном. Сам ЛСІ був перейменований на Соціалістичний робітничий спортивний інтернаціонал (СРСІ)[240, с.29].

Аби завершити аналіз міжнародної діяльності українських спортивних організацій варто відзначити, що з точки зору компартійного керівництва, міжнародна активність спортивної громадськості УСРР була неадекватною тим запитам, які до неї висувались. Насамперед це стосувалось відсутності особливого бажання членів первинних спортивних організацій (часто приписаних) виконувати нав'язувані з центру вимоги. Показовою у цьому контексті стала констатація одного із функціонерів української секції Червоного Спортінтерну С.Шунька. У липні 1930 року у спеціальній замітці до офіційного органу ВРФК України він писав: "...ця справа так і не пішла далі постанов і побажань, якщо не брати до уваги, що деякі

організації провели у себе по гуртках продаж марок ЧСІ і на цьому закінчили всю роботу про значення ЧСІ і зв'язок із закордоном. У цій роботі від керівних фізкультурних організацій є велике занедбання". Водночас автор статі не міг приховати настороженості керівництва української секції Червоного Спортінтерну до налагодження безпосередніх контактів українських спортсменів із зарубіжними організаціями, визнавши, що з боку ВРФК "не було дано жодній низовій організації адреси закордонної робітничої спортивної організації"[235, с.17]. Зрозуміло, що у такому форматі реального ентузіазму у налагодженні міжнародних контактів українські спортсмени у низових осередках виявляти не могли. Відтак декларативність їх "інтернаціонального зв'язку" із європейськими партнерами фіксувалась і надалі. Зокрема на початку 1930-х років у спеціальній статті, присвяченій Міжнародному антивоєнному дню, функціонери ВРФК змушені були констатувати, що й "досі не всі фізкультурні організації оформили своє членство в ЧСІ, ознайомилися з елементарними питаннями міжнародного спорту. Фізкультурні організації, що листуються із закордонними, одиниці"[197, с.2].

В умовах розгортання курсу на прискорену індустріалізацію та мілітаризацію шпальти "фізкультурних" видань переповнили матеріали під красномовними заголовками: "Проти нас заміряються пси і собаки імперіалізму, куймо могутній фізкультурний кулак оборони", "Обернемо війну імперіалістів на війну громадянську", "На випадок війни проти СРСР робітничі спортсмени грудьми стануть на захист соціалізму", "Туризм готує завзятого бійця"[197, с.4, 10-11]. Проте, попри дійсно вражаючі масштаби відповідної пропаганди члени спортивних організацій не виявляли ентузіазму і в питаннях фінансування озброєння радянської армії. Наприклад, у липні 1930 року ВРФК УСРР висловлювала неприховане роздратування з приводу незадовільних темпів збирання коштів на побудову до чергової річниці Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР) танка "Фізкультурник України", а також слабким агітаційно-пропагандистським зв'язком із зарубіжними прокомуністичними спортивними організаціями. Згідно із інструкцією усі місцеві фізкультурні організації зобов'язувались встановити зв'язок із закордонном [197, с.2]. Втім, командні методи не могли компенсувати відсутність реального інтересу спортивних активістів до справи.

Поряд із контактами спортивних організацій, у контексті досягнення комплексу міжнародних завдань комуністичним режимом впродовж міжвоєнного періоду, активно використовувались громадські об'єднання прихильників міжнародної мови "есперанто". Її автор Л.Заменгоф ще 21 лютого 1905 року у листі організатору Першого міжнародного конгресу есперантистів у Парижі А.Мішо писав: "Від самого раннього дитинства я мріяв віддати всього себе головній ідеї і мрії – об'єднання людства. Ця ідея – сенс і мета. Есперанто – лише частина цієї ідеї" [330, с.12]. Через неповних 14 років виявилась, що подібна форма може бути успішно наповнена змістом комуністичного інтернаціоналізму. Так один із радянських ідеологів руху А.Юдко твердив: оскільки економічні зв'язки народів світу "вже давно виявили потребу в міжнародній мові", потрібна була лише "світова комуністична революція, котра повністю реалізує цю потребу" [183, с.6].

Перше зібрання "червоних есперантистів" відбулось ще під час Другого конгресу есперантистів у Женеві 1906 року. Тоді ж у Парижі вийшов перший номер їх періодичного видання "Світ – свобода". До початку Першої світової війни окремі робітничі есперанто-організації діяли в Чехії, Німеччині, Франції, Нідерландах, а створений ними міжнародний центр "Визвольна зірка" випускала власний часопис "Міжнародний соціальний огляд" [173, с.209]. З метою використання потенціалу есперанто-руху в країні та за кордоном у контексті політики Комінтерну в листопаді 1919 року було засновано його есперанто-секцію, яка дістала назву "Есперантистський Комуністичний Інтернаціонал". Від моменту створення есперанто-секція зайняла позицію крайньої політичної нетерпимості. Згідно статуту її членами могли стати лише ті есперантисти, які належали до секцій Комінтерну. Членам Соціалістичного Інтернаціоналу для вступу необхідно було публічно (в пресі) оголосити про свій вихід з нього. У своїй політичній, пропагандистській, літературній та лекційній діяльності організації, які входили до Есперанто-секції Комінтерну, мали підпорядковуватися безпосередньо ВККІ та зобов'язані були координувати свої дії із національними компартійними організаціями. Проте спеціально створена, під час II конгресу Комінтерну у 1920 році, комісія для вивчення можливостей використання у революційній боротьбі мови есперанто, з огляду на її малочисельність визнала існування окремої секції у структурі "світової

партії" недоцільним, після чого восени 1921 року та припинила свою діяльність [330, с.14-16].

Натомість у червні 1921 року під керівництвом співробітника апарату ВЦВК Е.Дрезена та київського есперантиста В.Девятіна у Петрограді було скликано Третій конгрес есперантистів, на якому 160 делегатів від 100 осередків у радянських республіках ухвалили декларацію про створення Спільки есперантистів радянських країн (СЕРК) та намір встановлення активних контактів із закордонними лівими есперанто-організаціями. За таких обставин у серпні 1921 року під час XII Всесвітнього конгресу есперантистів у Празі 80 радикально налаштованих есперантистів заснували Наднаціональну асоціацію (Sennacieca Asocio Tutmonda, SAT), яку очолив французький комуніст Е.Ланті (Е.Адам) [330, с.18, 24]. Уже при створенні організації було чітко акцентовано на тому, що мова есперанто для SAT не мета, а засіб. Метою було визначено її використання для досягнення класових цілей всесвітнього робітничого руху, виховання членів у дусі інтернаціоналізму [173, с.210]. При цьому згідно концепції апологета організації Е.Ланті SAT мала стати не лише наднаціональною, але й надпартійною організацією, об'єднати на принципах політичної толерантності представників усіх течій соціалізму: комуністів, соціал-демократів, анархістів, тощо [330, с.24].

У зв'язку з цим варто відзначити, що впродовж 1920-х років, особливо після створення SAT, есперанто рух розглядався як його прихильниками, так і опонентами, насамперед у контексті можливої соціальної революції. Уже в 1922 році знаний німецький есперантист К.Фослер наступним чином оцінив загрозу світовому есперанто руху з боку міжнародного комунізму: "Віднедавна в граматику і словник есперанто проник міжнародний більшовизм, котрий розраховує з допомогою есперанто просувати вперед свою політичну пропаганду" [175, с.10-11]. Саме апелюючи до загрози використання мови есперанто у контексті розпалювання соціальних суперечностей, міністр освіти Франції Ф.Берар заборонив її у школах [175, с.9]. В цілому, з огляду на політизацію діяльності есперанто-організацій Наднаціональної всесвітньої асоціації (SAT), її секції впродовж аналізованого нами періоду були заборонені законом у 4 країнах Європи [174, с.337]. Наприкінці 1926 року президент ЦК СЕРК Е.Дрезен в офіційному органі Спільки писав: "за останні

роки есперанто, що використовується на службі пролетаріату, стає корисним знаряддям для революціонування трудящих усього світу" [175, с.9-10].

Динаміка зростання національних організацій SAT, дійсно, швидко випереджала аналогічні показники секцій аполітичної Універсальної есперанто-асоціації(UEA). За десятиліття, з 1921 по 1929 рік чисельність активних членів SAT зросла із 390 до 6329 осіб [255, с.123]. Якщо в Німеччині секція UEA з 1914 по 1926 рік чисельно скоротилася з 4,7 тис. членів до 3 тис. членів (150 осередків), то кількість членів секції SAT зросла з 1,1 до 3 тис. (120 осередків), в Угорщині секція UEA налічувала 13 осередків (500 членів), а секція SAT – 18 осередків (1,2 тис. членів), швецька секція UEA та SAT мали у 1926 році відповідно 255 та 775 членів [174, с.336-335]. Більше третини усіх членів SAT у 1929 році мешкали в СРСР (1987 осіб) та майже третина у Німеччині (1835 осіб), де позиції комуністів у есперанто-русі були найсильнішими [255, с.123]. Під впливом комуністів перебували і три суміжних SAT міжнародні організації: есперантистські об'єднання вільнодумців (безвірників), педагогів та поштарів [174, с.337].

Прихильники консервативних течій у варіаціях міжнародної мови були схильні розглядати поширення есперанто як загрозу традиційним європейським цінностям громадянського суспільства та індивідуалізму, засобом індоктринації тоталітарного світогляду. Наприклад, "окцеденталіст" Ю.Пророк у 1926 році застерігав: "Ми бачили в історії факти, коли некультурна маса використовувалась, як руйнівна сила. Якщо світ змінить свій вигляд внаслідок знищення сучасної культури і введення нового комуністичного ладу з диктатурою пролетаріату, тоді, безсумнівно, есперанто запанує". Він наполягав, що протистояння в середовищі прихильників різних модифікацій штучної міжнародної мови не обмежується граматичними відмінностями, а є боротьбою світоглядів, "боротьбою між громадянським індивідуалізмом і диктатурою пролетаріату" [175, с.12].

Упродовж першої половини 1920-х років керівництво Наднаціональної есперанто-асоціації (SAT) дійсно демонструвало прагнення до тісної взаємодії із комуністичною Спілкою есперантистів радянських країн. Уже в серпні 1922 року Е.Ланті відвідав Москву, зустрівся з керівником СЕРК Е.Дрезеном. Однак, бажання Ланті залучити СЕРК до складу SAT аби здобути підтримку, зокрема й фінансову,

не знайшли розуміння у Е.Дрезена, який не вважав її ідеологію комуністичною, а також висловив невдоволення наявністю у складі SAT соціал-демократів та анархістів. Відтак було досягнуто лише домовленості про здійснення радянською спілкою представництва SAT в СРСР. Проте, після того, як в листопаді 1922 року IV Конгрес Комінтерну переорієнтувався на "єдиний фронт", співпраця СЕРР та SAT активізувалася. У березні 1923 року у листі "Наша позиція" Е.Дрезен закликав есперантистів усіх країн підтримувати SAT, але лише доти, "доки не буде створена більш придатна для комуністів організаційна форма міжнародного руху". Наступного року делегація СЕРК взяла участь у конгресі SAT у Касселі (Німеччина), де спробувала провести резолюцію про приєднання Наднаціональної асоціації до Комінтерну, обумовлюючи цим можливість надання їй допомоги більшовицьким режимом [330, с.25, 27]. Тоді лише рішуча протидія Е.Ланті (попри те, що сам він був членом компартії), який аргументував свою позицію загрозою розколу й так слабого робітничого есперанто-руху, перешкодила реалізації відповідного задуму. Причому, як свідчить написана наприкінці 1929 року стаття Е.Дрезена, на той час він погодився з обґрунтованістю позиції керівництва SAT [173, с.211].

Українська секція СЕРК у першій половині 1920-х років розвивалась досить нерівномірно. У значній мірі це було пов'язано зі ставленням місцевих партійних і державних органів. З одного боку, поширення вивчення міжнародної мови часто здійснювалось адміністративними методами, з іншого боку, існували й зворотні заходи. Так гурток есперантистів чисельністю в 25 осіб в с.Опішня Полтавської округи був змушений припинити свої заняття, "оскільки вивчення Esperanto не було передбачено робочим планом школи," при якій він функціонував, і інспектор окружного відділу освіти не дав згоди на його діяльність. Натомість в Умані, де мова була підтримана місцевим керівництвом, справи йшли значно успішніше, а есперантисти почали видавати свою газету "Unua paso". Показовим був і той факт, що в середині 20-х років минулого століття навіть центральні органи республіканської організації у Харкові не мали "приміщення, де можна зібратись" [380, с.479]. Тож не дивно, що на другому конгресі СЕРК 26-30 липня 1925 року, із 83 делегатів, які репрезентували 64 місцеві організації, домінували

представники Росії (54 осіб) та Білорусі (5), а Україна була непропорційно репрезентована 9 делегатами. Меншим було тільки представництво середньоазійських республік – їх репрезентував один делегат. За етнічним складом з'їзд був ще більш диспропорційним. При 64 росіянах, 7 євреях, 4 білорусах та 3 поляках, 2 латишах, українець був лише один[330, с.29-30].

Ситуація почала змінюватись лише після цього конгресу, на якому було оголошено, що "основним завданням радянського есперантистського руху є всіляка підтримка з допомогою мови есперанто Радянського уряду і допомога останньому в реалізації його міжнародних завдань"[380, с.483]. Керівник СЕРК Е.Дрезен наступним чином пояснював наприкінці 20-х такий поворот: "Авторитетні органи в цьому [1925 – автор] році заявили про необхідність перейти до планомірного проведення справи інтернаціонального виховання. Проведення було немислиме без міжнародного листування. Потрібна була мова. І есперантисти виступили з пропозицією використати їх мову. Міжнародний зв'язок, що здійснювався ними доти для самих себе, перетворився в... суспільно корисну справу"[173, с.214]. Від себе відзначимо, що тут Дрезен використовує традиційну підміну понять, адже із дійсно громадської функції міжнародне листування було перетворене на знаряддя політичного впливу правлячої в країні комуністичної партії. В обмін на повномасштабне підпорядкування можливостей цієї громадської організації режим почав активне сприяння зміцненню спілки, стимулюючи її підтримку з боку державних установ та громадських організацій. Наприклад, НКВС ухвалив рішення відмовляти в реєстрації есперанто-товариств, які функціонували поза СЕРК[330, с.26]. Якщо 9 вересня 1924 року науково-педагогічний комітет Наркомосу УСРР санкціонував лише факультативне вивчення есперанто в закладах соцвиховання[180, с.20], то з середини 1925 року місцеві відділи НКО почали надавати рухові фінансову підтримку. За цих обставин розпочалася "організаційна перебудова" есперантистських товариств, яка супроводжувалася, за словами генерального секретаря ЦК СЕРР Е.Дрезена, "ростом та ущільненням... міцного революційного ядра, яке витіснило від активного керівництва роботою есперантистів старого гарту, просякнутих дрібнобуржуазною ідеологією"[380, с.481, 483].

Під керівництвом українського есперантиста І.Зільберфарба з 1926 року на мові есперанто видавався спеціальний інформаційний бюлетень офіційного органу Наркомосу "Шлях освіти". Чисельність іноземних кореспондентів, із якими було налагоджено регулярне листування мовою есперанто, перевищила 1000 осіб та організацій у 22 країнах. Найбільше – проживали в Німеччині (34), Франції (11), Нідерландах (10), Швейцарії (4), Бельгії і Італії (по 3), США, Естонії, Болгарії та Югославії (по 2). Внаслідок використання означеної форми зв'язку частка іноземного матеріалу на шпальтах видання зросла з 14% у 1925 до 27,2% за перші 4 місяці 1927 року. Інформаційний листок мовою есперанто журналу "Шлях освіти" розсилався тиражем понад 1 тис. екземплярів до 33 країн. Окрім держав Європи, адресати мешкали у Аргентині, Канаді, Китаї, США, Уругваї, Японії, Індонезії [179, с.350-351].

З точки зору партійних функціонерів, роль есперанто полягала саме у можливості широкого розгортання пропагандистського міжнародного листування. Наприклад, представник Всеукраїнського комітету СЕРК І.Канцелярський, виступаючи на Другому конгресі Спілки у липні 1925 року, відзначив, що необхідно подумати про підготовку свідомості західноєвропейських робітників, "оточених брехнею буржуазних газет". Аби це зробити, він пропонував максимально залучити до процесу есперанто-листування такі "ідейно підготовані" кадри, як активістів МОДРу, редколегій стінгазет, комсомольців, піонерів, робкорів [380, с.480]. Підтвердженням успішного використання міжнародної мови у відповідному напрямі стало випереджаюче зростання обсягів листування саме тих організацій ЛКСМУ, де воно здійснювалось мовою есперанто (Дніпропетровськ, Кам'янське (суч. – Дніпродзержинськ), Київ, Луганськ, Кременчук, Кривий Ріг тощо) [189, с. 39].

Центром українського есперантистського руху був Кременчук. Саме в есперанто-організації міста брали участь такі відомі за кодоном та в СРСР есперантисти, як І.Ізгур (член Ради СЕРК), Ф.Гельдфедер. Протягом 1926 року місцеві есперантисти отримали 460 листів із 36 країн світу [204, с.181]. Для порівняння через Бюро зв'язку при міському комітеті СЕРР Дніпропетровська за неповний 1927 рік було отримано лише 80 листів з 17 країн світу. Намагаючись впорядкувати обробку та популяризацію кореспонденції, член українського

Центрального Бюро СЕРР Е.Спіридович звернувся "до всіх, хто веде листування із закордоном", аби вони прислали йому кореспонденцію "для розміщення в харківських газетах і журналах (після відповідної обробки)". Гарантуючи, що "листи, фото й інші матеріали обов'язково повернуть" [380, с.482]. На початку 1927 року у Кременчуці було проведено Виставку міжнародного зв'язку, яку відвідали понад 5200 зацікавлених [204, с.180-181]. Подібні заходи, де ілюструвалися жахіття капіталістичного світу із використанням уважно відібраних матеріалів, слугували важливим засобом формування образу зовнішнього ворога, мали мотивувати населення України до беззаперечного та самовідданого виконання партійного курсу на форсовану індустріалізацію та мілітаризацію.

З іншого боку, в офіційних друкованих органах СЕРР регулярно друкувалися інструкції щодо того, яку інформацію необхідно було використовувати під час листування із закордоном з метою формування потрібної режиму картини "радянської дійсності". До активістів українського есперанто-руху доводились необхідні для ретрансляції на зарубіжну аудиторію пропагандистські штампи про неухильний ріст промисловості, торгівлі, сільського господарства, витіснення із нього приватного сектору, зміцнення "соціалістичних елементів", зростання частки робітників та міського населення. Все це поєднувалось із абсолютним замовчуванням тих методів, що забезпечували означені процеси. У деформованому вигляді подавалась реальна ситуація у суспільно-політичному та етнонаціональному житті [215, с.29-30].

Керівництвом Спілки готувалась та подавалась готова підбірка інформації, яка мала забезпечити підтвердження низки пропагандистських тез, а саме: "соціалізм ми будуємо і можемо побудувати"; "особливість нашого безробіття демонструє, що воно зовсім не є ознакою занепаду нашого господарства, навпаки наслідком нашого інтенсивного росту" [187, с.21-22]. Іншим прикладом використання міжнародних інформаційних каналів есперантистів для цілеспрямованої "вдумливої" пропаганди може слугувати стаття П.Кірюшина "Що писати про зниження цін?". Іноземні робітники, які існували в умовах постійного зростання цін на споживчі товари мали повірити в цілеспрямованість та соціальну зумовленість цінової політики в СРСР [188, с.183-184]. Для планомірності інструктування есперантистів щодо змісту

тиражованих ними тез, раз на два місяці у часописі "Міжнародна мова" друкувався "Календар есперкора", у якому чітко вказувалось про що і як писати за кордон і яку інформацію запитувати звідти [223, с.32-33].

Тісне співробітництво спостерігалось в есперантистів із Інтернаціоналом пролетарських вільнодумців (безвірників). У 1924-1925 роках на I та II конгресах цієї організації було ухвалено рішення про активне застосування мови есперанто з метою здійснення міжнародного листування, створено Лігу есперантистів-вільнодумців [237, с.177]. Хоч остання у 1927 році розпалась, але на конгресі SAT у Гетеборзі 1928 року була реанімована у вигляді секції вільнодумців SAT. При цьому отримала можливість публікувати в офіційному друкованому органі Наднаціональної асоціації – "Sennaciulo" – свій листок "Liberpensula Paĝo". Вона могла опосередковувати зв'язки між спілками войовничих безвірників радянських республік та організаціями вільнодумців за кордоном [237, с.179-180]. У зв'язку з цим на Другому Всесоюзному з'їзді безвірників СРСР, наприкінці 1928 року, було ухвалено рішення про налагодження есперанто-листування. До початку 1930 року кількість безвірницьких організацій, які використовували для міжнародних контактів мову есперанто, сягнула тридцяти, тоді як рештою мов листування вели лише двадцять. Центральна спілка СВБ через редакцію газети "Безвірник" налагодила регулярні контакти з 80 кореспондентами-есперантистами в 29 країнах. В Україні тим самим шляхом рухалися київський "Войовничий Безвірник" та харківський "Безвірник". У Києві отримані у такий спосіб матеріали із закордону регулярно використовувалися для пропаганди під час зборів спілки, а також для розміщення у спеціалізованій пресі, в Одесі – при підготовці стінгазет, створенні спеціальних виставок або відділів у антирелігійних музеях [182, с.249].

Таким чином, мова есперанто розглядалась у Спілці войовничих безвірників як потужний засіб дезінформування зарубіжної громадськості щодо реального стану справ зі свободою совісті в СРСР. Прикладом може слугувати видана Центральною радою СВБ брошура "Правда про переслідування релігії СРСР", яка мовою есперанто була поширена в 31 країні, де перекладалась на місцеві мови [182, с.248]. Київська окружна рада СВБ розсилала її усім своїм кореспондентам в організованому порядку. Криворізька рада СВБ в квітні 1930 року, напередодні

Пасхи та 1 травня, видрукувала мовою есперанто спеціальні листівки для закордонних кореспондентів [182, с.249]. У інструкціях Іноземного відділу Центральної ради Спільки безбожників, які регулярно публікувались у часописі центрального комітету СЕРР, регулярно визначались пріоритети для листування есперантистів з релігійної тематики, серед них: дезавування інформації про переслідування церкви у радянських республіках, дезінформування зарубіжної громадськості щодо того, ніби усі церкви закриваються в СРСР лише згідно бажання громадськості, а сам цей процес є результатом росту атеїзму [208, с.290-291].

Перетворившись у знаряддя більшовицького режиму, есперантистський рух в Україні почав швидко зростати. Окрім Всеукраїнського комітету (ВУК), діяли 6 окружних комітетів: Дніпропетровський, Кам'янець-Подільський, Київський, Одеський, Шевченківський, Волинський [380, с. 483]. На 1 липня 1928 року в Україні налічувалось 483 активних есперантисти (в 1926 – 289), у Росії відповідно 2531 (1067), Білорусі – 110 (49), СРСР – 3196 (1645) [330, с.40-41]. Особливо швидко "зростали" есперанто-організації на Донбасі. Наприклад, у Донецьку (тоді – Сталіно) в 1928 році не було жодного члена СЕРР, у 1929 році їх уже налічувалося 39, а у 1930 – 260 [230, с.315]. Активні директивні заходи з боку керівних органів українських профспілок та комсомолу зумовили створення есперанто-осередків у низці громадських та державних установ (журнал "Радянський селянин", "Держвидав", "Укрсільбанк", фабрично-заводські училища швейної фабрики ім.Тинякова, трикотажної фабрики "Харківський текстильник", харківські промислові гіганти "Серп і молот", електромеханічний завод, тощо) [189, с.42]. У грудні 1929 року, на спеціально скликаній педагогічній конференції Кременчуцького округу, було ухвалено рішення активізувати зусилля щодо впровадження мови есперанто в систему середньої школи. Водночас було інспіровано звернення через дитяче бюро комуністичного піонерського руху до Інспектури Народної освіти, у якому 1500 піонерів із 36 загонів закликали до введення викладання есперанто в старших класах трудових шкіл [178, с.43].

Лише в столичному Харківському інституті народної освіти в 1929/1930 навчальному році було відкрито 4 гуртки для вивчення мови есперанто. У

Кременчуцькому педагогічному технікумі есперанто було введено в програмному порядку у трьох паралельних групах. Окрім цього, гуртки були сформовані ще в Ніжинському ІНО, Зінов'ївському, Первомайському, Корсунському педагогічних технікумах, а в індивідуальному порядку мова вивчалася у Кам'янець-Подільському ІНО та Німецькому педагогічному технікумі у Хортиці. Більшість тих, хто вивчав мову, були залучені за посередництва Комсомолу [238, с.56-57]. Окрім цього, уроки есперанто активно розповсюджувались у місцевій та регіональній пресі зокрема у луганській комсомольській газеті "Молодий робітник", дніпропетровській "Майбутня зміна" [192, с. 55]. Якщо в 1929 – 1930 роках есперанто-осередки існували у 29 містах УСРР, то у 1932 – в 39, а в 1933 – у 59. Для координації зусиль есперантистських осередків в Україні були створені спеціальні консультаційні пункти СЕРР у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Кривому Розі, Сталіно і Луганську. Чисельність членів руху зросла з 8 тис. в 1930 до 16 тис. в 1933 році відповідно. В результаті уже з кінця 1930 року до 80% усіх листів за кордон були написані мовою есперанто. Лише кременчуцькі есперантисти під керівництвом І.Ізгура до 1932 року встановили контакти із 737 містами у 42 країнах, а за 1932 рік обсяг кореспонденції до цих держав склав 134 тис. листів. На організовану в Токіо виставку під назвою "Захищайте Радянський Союз" кременчуцькі есперантисти надіслали близько 12000 газет, журналів, фото, альбомів [299, с.56].

Привертає увагу той факт, що навіть в умовах жорсткої цензури та прискіпливого "ідеологічного" відбору матеріалів для листування траплялися казуси, які демонстрували іноземцям справжнє становище робітників у "державі пролетаріату". Наприклад, коли один із радянських кореспондентів написав своєму зарубіжному адресату про те, що його профспілка посіла перше місце у справі підняття продуктивності праці, той йому обурено відповів, що це не справа робітничого об'єднання. У нормальному сприйнятті, не деформованому досвідом більшовицького одержавлення робітничих спілок, не вкладалось, чому замість відстоювання інтересів працівника, профспілка, навпаки, брала на себе зобов'язання посилювати його економічний визиск, "грати на руку адміністрації" (вислів іноземного кореспондента [239, с. 22]. У зв'язку з цим уже в другій половині 20-х років ідейні "вади" есперанто-листування стали об'єктом занепокоєння партійно-

державного керівництва, яке вимагало належного реагування з боку керівництва загальносоюзної Спілки. В її друкованих органах почали з'являтися приклади критики "несвідомих викривлень" соціалістичної дійсності у процесі індивідуального листування. Окрім іншого, цей факт зайвий раз підтверджував brutальне втручання у таємницю індивідуального листування. Уявні "перекручення" у дійсності були лише адекватним відображенням радянської реальності, втім "вилив" правдивої інформації про такі явища радянського життя, як "режим економії", безробіття, залучення робітничих організацій до визиску власних членів, уже тоді непокоїли компартійне керівництво, керівні органи есперантистських організацій.

Засобами забезпечення політичної відповідності листів було визначено профілактичну роботу місцевих есперанто-організацій та партійних осередків щодо інформаційного наповнення листів [236, с.24-25]. Наприкінці 20-х років, в умовах посилення тоталітаризму зусилля контрольованого компартійним режимом керівництва Спілки есперантистів щодо фільтрації інформації, яка надходила закордон, зростають. Перед радянськими есперанто-кореспондентами ставилось завдання припинити досвід звичайного обміну листами, у яких давалися відповіді на запитання адресата та перейти до прямого нав'язування іноземним кореспондентам уявлення про переваги радянської дійсності, відображати ситуацію у підрадянській Україні у її тенденційній сталінській інтерпретації. "Відповідаючи на питання закордонних товаришів, – йшлося у інструкції для місцевих осередків, – ми маємо підбирати низку тем від самих себе, знайомити їх із завданнями сьогодення у нашому будівництві (соціалізму – автор) і при цьому так їх описувати, аби співставляти наше життя із життям закордоном. Написав вам есперкор про боротьбу за восьмигодинний робочий день, про продовження робочого часу, а ви йому напишіть, як у нас семи-годинний день в життя впроваджується. Він вам про зниження зарплати, а ви йому цифри (спущені зверху у вигляді інформаційних листів у офіційних органах СЕРР – автор), про її збільшення в СРСР" [202, с.73].

Мета перетворення активістів есперанто-руху на безоплатних функціонерів радянського агітпропу уже не приховувалась. У статті "Нові завдання радянського есперкора," розміщеній у офіційному органі Спілки есперантистів навесні 1928

року, чітко вказувалось, що робота радянських есперкорів має йти виключно "у тому річищі, у якому веде свою інтернаціональну (тут у розумінні міжнародної – автор) політику наша партія і уряд" [202, с.72]. Політизація діяльності есперанто-руху в Україні у другій половині 20-х років знайшла своє відображення у насиченості партійними та комсомольськими кадрами. Так, станом на 1929 рік констатувалося входження представників ЛКСМУ до усіх окружних комітетів СЕРР, що існували на той час, а в "столиці" есперанто-руху республіки – Кременчуці їх серед членів комітету була більшість [189, с. 41]. 22 листопада 1930 року ЦК СЕРР у інформаційному листі до низових осередків поставила вимогу "організувати міжнародний зв'язок і інформацію так, аби радянські кореспонденції, спрямовані у зарубіжні пролетарські газети, робітничим організаціям і індивідуальним кореспондентам *висвітлювали ті питання, які актуальні для радянської громадськості*. ЦК СЕРР *"рекомендувало"* робити наголос на процес "Промпартії", на "широких планах шкідництва у різних галузях народного господарства", викритих ОДПУ, і на виявленій зв'язок між "шкідниками" в країні та закордонними капіталістичними державами і організаціями [330, с.56].

Очевидно західні кореспонденти розуміли "запрограмованість" радянських адресатів, принаймні про це може свідчити фраза у спеціальній статті, присвяченій міжнародному есперанто-листуванню, де констатувалось, що закордонні кореспонденти ігнорували так зване "колективне листування": "ми бачимо, що на об'яви в "Sennaciulu" (офіційний орган SAT – автор), які виходить від клубу або школи із пропозицією листування, майже ніхто не відгукується, поміж тим, як на індивідуальні адреси, пишуть завжди і пишуть багато" [186, с.15]. Внаслідок активної кампанії стимулювання міжнародної активності кореспондентів в СРСР, їх використання для ретрансляції більшовицьких пропагандистських штампів на зарубіжну аудиторію, з'явилося явище "дефіциту закордонних кореспондентів". Поширеним явищем за цих умов стало їх своєрідне "дублювання": одні й ті ж люди змушені були реагувати на листи десятків активістів із радянських республік. На шпальтах офіційних друкованих органів СЕРР розгорілася гостра дискусія між представниками окремих місцевих осередків, з'явилися навіть ініціативи розмежування сфер впливу в закордонній аудиторії, що пояснювалось

перенавантаженістю тієї невеликої кількості ідеологічно лояльних іноземних кореспондентів, що продовжували споживати офіційну радянську пропаганду, тиражовану із допомогою "індивідуального та колективного листування" [198, с.34-35; 222, с.31-34].

За цих умов навіть керівництво Спілки занепокоїлося змістом нав'язуваних ним же пропагандистських штампів. Подання інформації у надто "рожевих" тонах лише загрожувало остаточною дискредитацією самого радянського есперанто-руху. "Вивчення міжнародного листування, що здійснюється організаціями і окремими членами СЕРР, продемонструвало, що зазвичай наші товариші в листах за кордон висвітлюють життя СРСР надто однобоко, відзначаючи лише позитивні сторони" - йшлося у спеціальній статті керівництва організації [209, с.285]. Проте такі оцінки не свідчили про усвідомлення необхідності зміни підходів до змісту інформації, яка циркулювала через радянський кордон, а були лише застереженням від надмірно глорифікаційної форми її подання. З іншого боку, серед есперантистів на місцях радянська дійсність утвердила переконання, що ліпше припуститись перегинів у вихвалянні політики режиму та комуністичної дійсності, аніж бути запідозреними у нелояльності та стати об'єктом переслідувань. Ті ж представники української громадськості, які не усвідомили цього, у переважній більшості стали об'єктами репресій, що розгорнулись із повною силою у 30-х роках.

Для повноти відображення проблеми варто відзначити прохолодне ставлення "рядових" есперантистів до виконання ролі знаряддя режиму. Так, активна діяльність керівництва СЕРР, спрямована на нав'язування посередництва мови есперанто іншим громадським організаціям (МОДР, Спортінтерн, профспілки), наштотувалась на відсутність ентузіазму серед членів руху до відповідної роботи [181, с.41]. Ідеологізація та спроби перетворення СЕРР на централізоване знаряддя комуністичної пропаганди викликали пасивний спротив. Цілі регіональні організації припиняли своє існування, відмовлялися надсилати "звітність", продовжувати роботу. Головними мотивами були "завантаженість", "розчарування" тощо [230, 314-315].

В умовах утвердження сталінізму відбуваються зміни й у ставленні до SAT як реформістської організації. Уже 1926 року Е.Ланті вийшов із компартії, до SAT

почали вступати представники соціал-демократичних організацій (наприклад, члени Австрійської робітничої ліги есперантистів). На VIII конгресі SAT у Гетеборзі (1928р.) Е.Ланті заявив, що задля подальшого залучення до організації соціал-демократичних есперанто-організацій варто пом'якшити принцип "наднаціоналізму", відсутності батьківщини у робітників, адже він є неприйнятним для соціал-демократичного руху [173, с.211-212]. Спочатку як засіб посилення комуністичного впливу в цій міжнародній організації було вирішено використати загальний вступ всіх членів радянських есперантистських організацій, який згідно з рішеннями Другого з'їзду СЕРК ставав обов'язковим [380, с.483]. Під час VIII конгресу SAT в Гетеборзі (Швеція) 1928 року делегатами від СЕРП Е.Дрезеном та Е.Спіридовичем було розкритиковано друкований орган SAT "Sennaciulo" за публікацію матеріалів, які нібито "свідчили про відхід від позицій класової боротьби", прагнення перетворити організацію у суто культурну, виховну та інформаційну структуру. Е.Дрезен заявив, що СЕРП буде співробітничати з SAT доти, "доки цілі і завдання цих двох організацій будуть збігатися, але може наступити момент, коли радянські есперантисти можуть вийти із SAT або з цієї організації будуть виключені ідейні супротивники лінії СЕРП. У травні 1929 року він звинуватив керівництво SAT у відповідальності за згорання співробітництва. Водночас на черговому засіданні ЦК СЕРП 7 серпня 1930 року було ініційовано проведення широкої кампанії критики Е.Ланті [330, с.49-50, 52-53].

Протягом 1929 року відбулася серія розколів у до того єдиних робітничих есперанто-секціях низки європейських країн. Так, із угорської спілки було виключено близько 100 членів, прихильників альтернативних соціал-демократам політичних сил, а після опанування комуністами керівництва берлінської організації, із неї вийшли усі соціал-демократи [173, с.213]. У 1930 році у статті "Радянський есперантист і загроза війни" Р.Нікольський, апелюючи до інспірованого радянськими спецслужбами процесу "Промпартії" як "яскравого доказу" підготовки війни проти СРСР, "нагадував" радянським есперантистам, що "майбутня війна буде війною класовою". Оскільки ж есперантисти "знаходилися на в повітряному просторі", то їх теж зачепив загальний наступ класового ворога, який вилився в опортунізм лідерів SAT Е.Ланті, Л.Рево на інших [203, с.169-172]. При

цьому більшовиків усе більше непокоїли спроби керівництва SAT запуснути процес пропаганди через есперанто-листування у зворотному напрямку. Зокрема в умовах посилення цензури в СРСР, членам організації рекомендувалося надсилати журнали "Sennaciulo" до радянських республік у "закритих листах" (там і не здогадувались, що в СРСР такого поняття не існує) [203, с.172].

Тому ключовою складовою боротьби з уже "ворожим" керівництвом SAT, на думку керівництва СЕРР, мала стати кампанія "виявлення та викриття прихильників Ланті в середовищі радянських есперантистів" [330, с.54]. Хоча на цьому етапі репресії проти "прихильників Ланті" (насправді прихильників плюралізму та внутрішньої демократії у межах робітничого есперанто руху – *автор*) мали обмежитись їх виключенням зі складу СЕРР, проте, як показав наступний досвід, це була лише прелюдія. Ще наприкінці 20-х років керівництво українського есперанто-руху зазнало цькування з боку правління Спілки. У спеціальній статті "Наші організаційні огріхи" член ЦК СЕРР В.Варанкін різко розкритикував есперанто-організацію УСРР. "Ми б рекомендували українським товаришам вжити радикальних заходів: переглянути склад Українського Комітету, висунути для роботи в ньому харківський молодняк, а якщо в Харкові і таких немає, перенести центр в інше місто. Існуючий стан справ на Україні далі терпіти не можна," - йшлося у статті [164, с.44-45]. Низка українських есперантистів, які брали активну участь у діяльності цієї міжнародної організації та популяризували її в УСРР, зазнали переслідувань. У статті "Хіба це досягнення" (1931 року) було різко розкритиковано "спосіб викладання" есперанто на курсах при ВУРПС Ф.Гельдфедером, який "займав непримиренну позицію щодо політичної лінії ЦК СЕРР, явно опортуністичну в питанні про SAT та участі в нейтральній Esperanto-Servo". У зв'язку з цим від ВУК СЕРР вимагали перевірити "доцільність доручення Ф.Гельдфедеру такої відповідальної роботи". Тоді ж було розкритиковано книгу І.Ізгура як "рідкісне для радянських есперантистів за своєю політичною безпринципністю явище", його звинуватили у тому, що він відвів у ній третину SAT, "викривив" програму останньої [380, с.488-485].

Таким чином, українські есперантисти опинилися у складній ситуації, виявилися заручниками різкого повороту, здійсненого сталінським керівництвом як

у внутрішньо-, так і зовнішньополітичному курсі. Після того, як на конгресі в Амстердамі більшість делегатів конгресу підтримала курс керівництва організації на чолі з Е.Ланті, група прокомуністичних делегатів (в основному з Німеччини) покинула конгрес та провела "Конгрес революційних есперантистів". Друкованим органом цієї, зорієнтованої на Комінтерн та СЕРР групи, став часопис "Ітернаціісто". Під час чергового конгресу опозиційної частини SAT 21-25 серпня 1932 року в Берліні було створено Інтернаціонал пролетарських есперантистів. В установчому конгресі цієї організації взяли участь 348 делегатів із 11 країн. Завдяки фінансовим вливанням з боку СЕРР та інших прокомуністичних структур, а також методам розширення членської бази в СРСР ця прокомуністична структура швидко перевершила за формальними ознаками Наднаціональну есперанто-асоціацію. Так, уже 1932 року до неї належало у 2,6 рази більше членів та видавалося у 4,5 рази більше преси (33 одиниці) [255, с.126].

Таким чином, особливістю робітничих спортивного та есперантистського рухів було те, що головна лінія конфлікту у них проходила між комуністами та соціал-демократами. Після жовтневого перевороту 1917 року у Російській імперії більшовики доклали необхідних зусиль для встановлення контролю над спортивним та есперанто-рухами радянських республік. Однак методи їх підпорядкування не були однаковими. У випадку організацій спортсменів, які розглядались у якості протомілітарних формувань, вживались активні, у тому числі й репресивні дії, які мали на меті ліквідацію незалежних від компартійного режиму скаутських, макаббітських та сокільських, дійсно, громадських об'єднань, то у випадку есперанто-руху процес підпорядкування відбувався більш "м'яко". Зумовлювалось це, у значній мірі, тим, що рух прихильників штучних міжнародних мов на початок 20-х років минулого століття був розколотий за різними їх модифікаціями. Відтак есперантисти, у свою чергу, шукали підтримки з боку державної влади, яка б забезпечила їм перевагу над прихильниками інших варіантів штучних мов. У комуністичній ідеології, яка виступала за "всесвітню державу пролетаріату" та стирання національних відмінностей, частина есперантистів бачила природного союзника, який міг бути умотивований до підтримки пропонованої ними "світової мови".

По-різному склались і взаємини комуністів із міжнародними робітничими центрами спортивного та есперантистського руху. Якщо створений соціалістичними спортивними об'єднаннями європейських країн Люцернський Спортінтерн (ЛСІ) мав широку членську базу та політичну підтримку чисельних робітничих партій Західної Європи, то створена радикальними есперантистами (включно з комуністами) Наднаціональна есперанто-асоціація (SAT) шукала можливостей залучення радянської спілки есперантистів, розраховуючи з її допомогою посилити власні позиції. Відтак ЛСІ, який відхилив звернення мілітаризованих спортивних об'єднань радянських республік про вступ, відразу ж став об'єктом критики з боку комуністів, а SAT сприймалася ними нейтрально, і навіть позитивно, до кінця 20-х років. Відтак у міжнародному робітничому спортивному русі політика комуністів упродовж аналізованого у дисертації періоду була спрямована на згуртування прокомуністичних спортивних об'єднань у залежному від Комінтерну, базованому на радянських секціях, Червоному (Московському) Спортінтерні (ЧСІ). Позиція останнього щодо Люцернського Спортінтерну зазнала еволюції від курсу на його організаційне завоювання зсередини, шляхом об'єднання двох інтернаціоналів, до курсу на розкол об'єднаних у ЛСІ національних спортивних організацій, із подальшим їх включенням до складу ЧСІ.

Спортивним організаціям контрольованої більшовиками частини України (УСРР) у цьому контексті відводилась важлива роль, яка зумовлювалась їх високою питомою вагою у складі радянського спорту. Таким чином, зовнішні контакти українського спортивного руху розглядались насамперед крізь призму можливої радикалізації західноєвропейського робітництва, його втягування у безкомпромісну політичну боротьбу під проводом Комуністичного інтернаціоналу та сателітних йому організацій на кшталт Червоного Профінтерну. Усі міжнародні заходи із залученням українських спортивних організацій мали яскраво виражену пропагандистську спрямованість. Партійно-державне керівництво розглядало їх як засіб пропаганди у середовищі зарубіжної громадськості досягнень у червоному спорті та переваг комуністичного суспільства в цілому. Для контролю за поведінкою українських спортсменів, забезпечення політичної складової їх візитів за кордон, до складу "спортивних делегацій" обов'язково вводилися ідеологічно загартовані

функціонери ЧСІ, ВРФК, компартії. Політичне забарвлення міжнародних спортивних контактів українських організацій об'єктивно зумовлювало конфліктність кожної зовнішньої ініціативи останніх. Важливим аспектом міжнародної діяльності радянського спорту в цілому, і України зокрема, було встановлення "шефства" над зарубіжними командами, які належали до ЧСІ. Фінансова підтримка виявлялася також у вигляді повного фінансування радянським спортивним рухом витрат не лише на закордонні візити своїх команд, а й іноземних до СРСР. Водночас реального ентузіазму у налагодженні міжнародних контактів у потрібному режиму форматі низові осередки українських спортсменів не виявляли, що викликало невдоволення вищого керівництва та призводило до пошуку нових механізмів більш ефективної утилізації потенціалу українського спорту, одним з яких було обрано подальшу централізацію радянського спортивного руху.

Стосовно Наднаціональної есперанто-асоціації керівництво створеної у 1921 році Спілки есперантистів радянських країн (СЕРК) зайняло лояльну позицію. Делегації радянських есперантистів брали участь у конгресах SAT, а СЕРК, утримуючись від формального вступу до асоціації, фактично була її асоційованим членом. Радянські есперантисти не лише отримали дозвіл, а й заохочувались керівними органами Спілки до індивідуального вступу до Наднаціональної асоціації. В другій половині 20-х років у керівництві СЕРК навіть з'явилася ідея опанування SAT шляхом масового вступу усіх радянських есперантистів до її складу. Українська секція Спілки есперантистів радянських країн у першій половині 20-х років розвивалась нерівномірно. Це було пов'язано із ставленням місцевих партійних і державних органів. З одного боку, поширення вивчення міжнародної мови здійснювалось часто адміністративними методами, але водночас існували й зворотні заходи. Ситуація почала змінюватись лише після П'ятого конгресу Спілки есперантистів радянських країн у 1925 році. В обмін на повномасштабне підпорядкування можливостей цієї громадської організації режим почав активне сприяння зміцненню спілки, стимулюючи її підтримку з боку державних установ та громадських організацій. З точки зору партійних функціонерів, роль есперанто полягала насамперед в можливості широкого розгортання пропагандистського міжнародного листування. У офіційних друкованих органах СЕРК регулярно

друкувалися інструкції щодо того, яку інформацію необхідно було використовувати під час листування із закордоном з метою формування потрібної режиму картини "радянської дійсності". До активістів українського есперанто-руху доводились необхідні для ретрансляції на зарубіжну аудиторію пропагандистські штампи про неухильний ріст промисловості, торгівлі, сільського господарства, витіснення із нього приватного сектора, зміцнення "соціалістичних елементів", зростання частки робітників та міського населення. Все це поєднувалось із абсолютним замовчуванням тих методів, що забезпечували означені процеси. У деформованому вигляді подавалась реальна ситуація у суспільно-політичному та етнонаціональному житті. Проте у низці випадків реальна інформація могла циркулювати. Відтак уже в другій половині 20-х років ідейні "вади" есперанто-листування стали об'єктом занепокоєння партійно-державного керівництва, що вимагало належного реагування з боку керівництва загальносоюзної Спілки есперантистів. В офіційних органах почалася критика "несвідомих викривлень" соціалістичної дійсності у процесі індивідуального листування. Засобами забезпечення політичної відповідності листів стала профілактична робота місцевих есперанто-організацій та партійних осередків щодо інформаційного наповнення листів.

Наприкінці 20-х років в умовах посилення тоталітаризму зусилля контрольованого компартійним режимом керівництва Спілки есперантистів щодо фільтрації інформації, яка надходила за кордон, зростають. Перед радянськими есперанто-кореспондентами ставилось завдання припинити досвід звичайного обміну листами, у яких давалися відповіді на запитання адресата та перейти до прямого нав'язування іноземним кореспондентам уявлення про переваги радянської дійсності, відображувати ситуацію в підрадянській Україні у її тенденційній сталінській інтерпретації. Політизація діяльності есперанто-руху в Україні у другій половині 20-х років знайшла своє відображення у насиченості партійними та комсомольськими кадрами. Внаслідок активної кампанії стимулювання міжнародної активності кореспондентів в СРСР, їх використання для ретрансляції більшовицьких пропагандистських штампів на зарубіжну аудиторію, з'явилося явище "дефіциту закордонних кореспондентів". Поширеним явищем за цих умов стало дублювання зовнішніх кореспондентів. Одні і ті ж люди за кордоном змушені були реагувати на

листи десятків активістів із радянських республік. За цих умов навіть керівництво Спілки занепокоїлося змістом нав'язуваних ним же пропагандистських штампів.

Проте це не свідчило про усвідомлення необхідності зміни підходів до змісту інформації, що циркулювала через радянський кордон, а було лише застереженням від надмірно глорифікаційної форми її подання. З іншого боку, серед есперантистів на місцях радянська дійсність утвердила переконання, що ліпше припуститись перегинів у вихвалянні політики режиму та комуністичної дійсності, аніж бути запідозреними у нелояльності та стати об'єктом переслідувань. Ті ж представники української громадськості, котрі не усвідомили цього, у переважній більшості стали об'єктами репресій, що розгорнулись у 30-х роках із повною силою. Уже в другій половині 20-х років в умовах утвердження сталінізму та обумовленого ним посилення утилітарних підходів до руху радянських есперантистів відбуваються зміни у ставленні до SAT, яка стала інтерпретуватись у якості реформістської, а потім і "соціал-фашистської" організації. Ключовою у боротьбі з уже "ворожим" керівництвом SAT, на думку керівництва СЕРР, мала стати кампанія "виявлення та викриття" його прихильників у середовищі радянських есперантистів. Наприкінці 20-х років зазнало цькування з боку правління Спілки керівництво українського есперанто-руху, а низка українських есперантистів, які брали активну участь у міжнародній діяльності організації та популяризували її в УСРР, зазнали переслідувань.

РОЗДІЛ 4

Проблеми розвитку міжнародних зв'язків громадських об'єднань української інтелігенції

Всеохоплюючий контроль за проявами міжнародної активності української інтелігенції, поєднаний із додатковою стимуляцією аж до гіпертрофації окремих складових, мав не лише сприяти штучному зміцненню авторитету більшовицького режиму та здійснюваних ним перетворень, але й унеможливити, чи принаймні мінімізувати, циркуляцію будь-якої небажаної інформації через кордони радянської імперії. Завдання потребувало належного інституційного оформлення у вигляді типової псевдогромадської організації достатньо контрольованої партійними та державними структурами. Якщо у загальносоюзному масштабі цей процес розвивався успішно, то в Україні створення спеціалізованої на здійсненні міжнародних контактів наукової та культурної громадськості організації наштотувалося на перешкоди, пов'язані із недовірою до місцевої інтелігенції з боку партійно-державного керівництва СРСР. Після окупації території України більшовиками контакти української науково-культурної громадськості з навколишнім світом здійснювались виключно за посередництва державних структур. До ліквідації у 1923 році відповідну функцію виконувало зовнішньополітичне відомство республіки. Надалі її перебрав Народний комісаріат освіти, а саме його структурний підрозділ Головне управління науки. Роль представництва українського Наркомосу в Європі виконувала створена ще 1921 року в Берліні, так звана "Закордонна редакційна комісія", яка проіснувала до 1927 року. У самій Україні центральне місце у налагодженні контактів вітчизняних та зарубіжних наукових кіл виконував офіційний друкований орган освітнього відомства – часопис "Шлях освіти". За активної участі його редакції уже навесні 1923 року у Берліні розпочав діяльність осередок радянофілів "Друзі справи виховання та освіти в Радянській Україні" [251, с.87-88].

За умов міжнародної ізоляції радянських республік компартійне керівництво намагалось максимально задіяти потенціал найширших кіл західної громадськості

для легітимації свого режиму. З цією метою було ініційовано поновлення контактів із довоєнними "Товариствами зближення". Станом на початок 1924 року за межами радянських республік було створено 6 таких товариств. У подальшому їх чисельність швидко зростала: 1925 – 10, 1926 – 16, 1928 – 22, 1929 – 28, 1930 – 37. До кінця 1930 року вони були створені у 42 містах 17 країн світу. Загальна чисельність їх членів сягнула 7,2 тис. осіб [67, арк.2-13]. У радянській традиції, а потім і історіографії, усі вони стали відомі під збірною назвою "Товариств друзів Радянської Росії". З огляду на громадську форму та зміст зазначених об'єднань, їх зацікавленість у налагодженні контактів із, принаймні формально, недержавними структурами в радянських республіках, партійно-державною верхівкою було ухвалене рішення про створення достатньо громадської за формою, аби її сприймали за кордоном, але водночас добре контрольованої компартійними структурами за змістом, спеціалізованої організації в СРСР. Зазначеній меті й мало відповідати Всесоюзне товариство культурного зв'язку із закордоном, діяльність якого від моменту створення у 1925 році була обумовлена та тісно пов'язана з міжнародними завданнями більшовицької партії та Комінтерну. Очолила організацію – О.Каменєва [380, с.454].

Важливим засобом демонстрації "успіхів" комуністичного режиму у розвитку науки та культури підрадянської України більшовицький режим розглядав організацію візитів прокомуністичних представників наукової громадськості. Офіційно подібні відвідування України мали сприяти поширенню "правдивої" (такої, яка б підтверджувала міф про переваги комунізму) інформації. Формальною метою приїзду делегацій, зазвичай, було вивчення досягнень освіти, науки, культури радянської держави: їх учасники зустрічалися з викладачами і студентами, оглядали наукові заклади, бібліотеки, музеї, ознайомлювалися з інститутами, кабінетами з ліквідації неписьменності та іншими культурно-освітніми установами. Насправді ж прискіпливий ідеологічний відбір "гостей" із прокомуністичного середовища забезпечував потужний вилив пропаганди, при чому не лише для іноземної публіки, але й для нав'язування власному населенню переконаності у безальтернативності радянського шляху розвитку та жахіттях західного капіталізму. Зазвичай подібні

сподівання виправдовувались.

Натомість складний досвід створення української спеціалізованої організації – Всеукраїнського товариства культурних зв'язків із закордоном (ВУТКЗ) – засвідчив гіпертрофоване прагнення компартійного керівництва у Москві до всеосяжного контролю за міжнародними контактами української наукової та культурної громадськості. На думку вищого державного керівництва вони мали здійснюватися виключно за посередництва Всесоюзного товариства (до складу якого входив представник УСРР), розраховуючи в такий спосіб забезпечити їх лояльність до політики режиму, унеможливити "вилів" небажаної інформації за кордон. Хоча статут ВУТКЗ був затверджений РНК УСРР ще 10 червня 1926 року, проте, внаслідок недовіри до місцевої інтелігенції, ідея створення організації наштотувалася на протидію НКЗС СРСР [48, арк.47]. З цього приводу на засіданні оргбюро ЦК КП(б)У 19 серпня 1927 року вказувалось, що "переговори наших організацій з представниками закордонних держав повинні обов'язково попередньо обговорюватися політбюро ЦК, керівникам центральних установ і організацій дати на місяць по своїй лінії директиву, що забороняла б встановлення якого б то не було зв'язку із закордонними організаціями, а також відповіді на всякі запрошення з-за кордону без попереднього одержання дозволу... Керівники ж центральних установ та організацій повинні погоджувати питання з уповноваженим Наркомату закордонних справ і ставити на затвердження політбюро" [140, с.147].

Однак зорієнтоване переважно на громадськість західних держав Всесоюзне товариство демонструвало власну неспроможність забезпечити в необхідних обсягах культурні контакти з зарубіжним українством. З огляду на відсутність українського зовнішньополітичного відомства, відповідні зв'язки доводилось здійснювати через органи загальносоюзного НКЗС та торгівельних представництв, співробітники яких часто демонстрували власну непридатність для виконання таких функцій. Так, у грудні 1927 року, консульство у Львові повідомляло, що львівська українська кінофірма "Соня-Фільм" уже протягом кількох місяців намагалася встановити зв'язок із Всеукраїнським фільмо-кінематографічним управлінням (ВУФКУ) з метою придбання фільмів, журналів, виготовлення сценаріїв, здійснення

спільних кіно постановок. Коли уповноважений цієї фірми звернувся до радянського Торгпредства, то в експортному відділі його зустріли знущаннями на кшталт: "Я не розумію хохлацького мови", "А що таке ВУФКУ?" і тому подібне. У результаті він уже збирався написати про це відкритого листа до української громадськості [48, арк.40]. З огляду на тогочасні геополітичні пріоритети більшовицького режиму інцидент викликав занепокоєння та різку критику по владній вертикалі. Після того, як справа дійшла до Л.Кагановича і М.Скрипника, виконуючий обов'язки торгового представника в Польщі С.Копилов змушений був виправдовуватись, ніби співробітники експортного відділу, дійсно, не знають української мови і "ввічливо вибачившись, пояснили, що, на жаль, не знають її". Одночасно до ЦК КП(б)У було подано доповідну записку про шляхи збуту кінофільмів ВУФКУ в Західній Україні, зокрема зусиллями самого кінооб'єднання та Держторгу [48, арк.41-43].

Стало зрозумілим, що принаймні для зв'язків із зарубіжним українством створення спеціалізованого товариства в УСРР таки необхідне. Фактором, який сприяв створенню ВУТКЗ, була необхідність підкреслити успішну "національну політику" більшовизму. Так 23 січня 1928 року на засіданні секретаріату ЦК КП(б)У було заслухане питання про можливість участі українських видавництв у міжнародній книжковій виставці в Кельні. Наголошувалось, що "досвід організації книжкових виставок, що застосовувалося ВТКЗ, який репрезентуючи видання республік, що входять в СРСР, як видання нацменшин, суперечить нашій національній політиці". Тому було ухвалено рішення просити ВКП(б) дозволити українським видавництвам самостійну участь у зарубіжних виставках, зокрема організацію окремого павільйону на майбутній Кельнській виставці [140, с.151-152]. Відтак, через два з половиною роки після ухвалення урядом радянської України статуту ВУТКЗ, 22 червня 1928 року колегія НКЗС СРСР переглянула своє рішення щодо можливості створення республіканського товариства культурних зв'язків із закордоном та доручила своєму уповноваженому при РНК УСРР А.Брезвіну санкціонувати початок його діяльності. Відповідно до інструкції, виданої колегією Наркомату закордонних справ, самостійно (але під прискіпливим контролем з боку радянського консула у Львові) ВУТКЗ могло взаємодіяти лише із громадськістю

Західної України. З іншими країнами зв'язки української спеціалізованої організації мали й надалі опосередковуватись загальносоюзним товариством [48, арк.47-48].

Оскільки ставлення до зв'язків із Західною Україною було вкрай настороженим, санкціонування діяльності ВУТКЗ упереджувала директива політбюро ЦК КП(б)У, видана 25 травня 1928 року. У ній ставилася категорична вимога обмежити коло запрошуваних на наукові з'їзди представників із Західної України виключно перевіреним на предмет лояльності до радянського режиму особами [48, арк.51]. У свою чергу емісар московського НКЗС А.Брезвін мав проводити постійний нагляд за роботою ВУТКЗ та координувати перевірки його співробітників спецслужбами, "у зв'язку з наявністю, – як вказувалося в інструктивному листі, – ворожих нам [більшовицькому режиму – авт.] тенденцій серед інтелігенції як Західної, так і нашої України". В інструкції наголошувалося, що контроль за діяльністю українського товариства мав унеможливити його перетворення на "змичку шумськістських елементів нашої України з ворожими елементами Західної України". Будь-які випадки виходу українського товариства за межі регламентовані компартійним режимом А.Брезвін мав ретельно відслідковувати та інформувати про них керівництво НКЗС [48, арк.47-48].

Лише втиснуте у відповідні жорсткі рамки політико-ідеологічної цензури Всеукраїнське товариство культурних зв'язків із закордоном 15 листопада 1928 року розпочало свою роботу. Першим головою Товариства став О.Полоцький. За статутом керівництво роботою ВУТКЗ здійснювалося загальними зборами, які скликалися не рідше одного разу на рік. На них, у свою чергу, обирали центральний комітет товариства та ревізійну комісію. Членами товариства могли бути як окремі особи (діячі культури та науки), так і установи та організації [380, с.467]. Таким чином, міжнародні контакти української культурної та наукової громадськості хоч і були частково позбавлені необхідності узгодження із Всесоюзним товариством, проте потрапили під не менш прискіпливий контроль державних структур. Його співробітники та активні кореспонденти, заздалегідь запідозрені у прихильності до "антирадянського ухилу", не рідко ставали жертвами репресій, які з кінця 20-х років ХХ століття набули яскравого антиукраїнського забарвлення.

У своєму листі до ЦК КП(б)У у жовтні 1929 року нарком освіти М.Скрипник пропонував справу виявлення та запрошення лояльних до більшовицького режиму представників наукової громадськості покласти на ВУТКЗ, яке мало ще й посприяти необхідними для їх прийому коштами [48, арк.51]. Натомість саме цих коштів товариству постійно не вистачало. Взагалі ситуація з фінансуванням діяльності Всеукраїнського товариства культурного зв'язку із закордоном яскраво демонструвала справжнє до нього ставлення у середовищі партійно-державної еліти. За статутом кошти ВУТКЗ склалися зі вступних та членських внесків, прибутків від видань, проведення екскурсій, влаштування виставок, концертів та інших подібних заходів. Проте насправді розлогі завдання, які покладались на організацію, поєднані із обмеженістю членської бази, об'єктивно зумовлювали її залежність від грошових вливань урядових структур. Загалом подібна схема була логічною для системи взаємин держави і громадськості, яка склалася в умовах радянської дійсності та була позначена виконанням "громадськими" за формою об'єднаннями комплексу партійно-державних завдань. Тому уряд УСРР мав брати активну участь у фінансуванні діяльності товариства. 30 жовтня 1928 року РНК республіки ухвалила постанову про виділення товариству 19 тис. крб. на перший рік роботи [357, с.123].

У подальшому знайшло свій вияв ігнорування фінансових потреб ВУТКЗ. Визначені Наркомфіном та бюджетною комісією ВЦВК 86 тисяч крб. для товариства на 1929-1930 бюджетний рік було включено до загального бюджету державного органу – Наркомосу. Під час остаточного затвердження українського бюджету у Москві А.Луначарський заявив про неможливість внесення витрат на ВУТКЗ до кошторису освітнього відомства та запропонував, аби його фінансування за прикладом Всесоюзного товариства здійснювалось із резервного фонду РНК. Натомість 23 грудня 1929 року голова українського уряду В.Чубар заявив, що резервних коштів немає. ВУТКЗ залишилося без фінансування [52, арк.55-55зв]. Саме критичне фінансове становище зумовлювало його неповноцінну діяльність, адже, отримавши низку міжнародних та внутрішніх пропозицій, ВУТКЗ не могло налагодити ефективної співпраці через нестачу коштів, штатів та обмінних фондів

книг [51, арк.2]. На нашу думку, у цьому відбивалось прагнення дискредитувати автономну українську структуру, посилити її залежність від Всесоюзного товариства. Підтвердженням може слугувати демарш голови ВУТКЗ та заступника (за сумісництвом) наркома освіти УСРР О.Полоцького, який 25 грудня 1929 року черговий раз звернувся до секретаря ЦК КП(б)У П.Любченка з проханням нарешті визначитись щодо подальшої долі ВУТКЗ: "...у товаристві і досі немає ні заступника, ні генерального секретаря. Взагалі треба терміново вирішити, коли політично товариство потрібне, треба дати гроші і людей, коли ні – треба негайно його ліквідувати, бо ми лише гальмуємо роботу, вводимо у блуд ті чужоземні журнали і часописи, які ми обслуговуємо, ті господарчі, державні і громадські організації, які ми маємо втягти у секції, які ми організували, бо фактично ми їм вже зараз нічого не можемо зробити" [52, арк.54.].

Серед небагатьох культурних контактів, які вдавалось реалізовувати ВУТКЗ за межами визначеного йому ареалу "зарубіжного українства", найбільш успішно здійснювалось представництво виробів українських митців на міжнародних виставках. Українські колекції були репрезентовані на виставках радянської графіки у Ризі (жовтень 1929) та Гданську (квітень 1930), виставках радянського мистецтва у Стокгольмі (березень 1930), Осло (квітень 1930), Берліні (липень 1930). У серпні 1930 року на виставці радянської графіки у Лондоні Україна була репрезентована 30 працями. Щоправда позначався ідеологічно зумовлений "виробничий нахил" у їх тематиці. Чимало українських експонатів викликали інтерес та були продані (на загальну суму в 325 крб. золотом). У травні – жовтні 1930 року під час Міжнародної виставки образотворчого мистецтва українські досягнення вперше були репрезентовані окремим залом, який вміщував 34 експонати (14 живопису та 20 графіки) [64, арк.4]. У грудні 1930 ВУТКЗ взяла участь у Міжнародній виставці гравюри в США, зокрема в Філадельфії було виставлено 10, а в Чикаго – 15 українських експонатів. В грудні-січні 1930/1931 українські досягнення були репрезентовані на виставці радянського мистецтва у Празі (63 роботи: 50 графіка та 13 живопис). Ідеологічні особливості позначились на участі ВУТКЗ у виставці політичних плакатів у Берліні у жовтні 1929 року (29 плакатів, переважно з історії

професійного та революційного руху в Україні) [64, арк.5]. Досягнення української культури були представлені на виставці художньої промисловості в Йоганнесбурзі (грудень 1930), виставці радянського кіно в Токіо (листопад 1930), виставці самодіяльного театру (Дортмунд, квітень 1930). Успіхи радянської медицини в Україні були репрезентовані на протитуберкульозній виставці у Львові (грудень 1929), протитуберкульозних конгресах в Нідерландах (лютий 1930), Данії (березень 1930), Міжнародній гігієнічній виставці в Дрездені (травень-жовтень 1930) [64, арк.6].

Проте виставкова складова, як така, що не потребувала безпосереднього контакту української інтелігенції із закордонною, а також затушовувала українські досягнення у масі загальнорадянських, не менш успішно розвивалася і до створення ВУТКЗ. Натомість, виставка власне українського мистецтва, яка була запланована для проведення у 1930 році, так і залишилась нереалізованою внаслідок таємничих "незалежних від товариства обставин" (саме таке формулювання містить звіт голови ВУТКЗ у Всесоюзне товариство) [64, арк.6]. 14 липня 1931 року Секретаріат ЦК КП(б)У, заслухавши прохання ВУТКЗ про дозвіл влаштувати окремі виставки за кордоном, знову відмовив [140, с.165]. Аналіз тогочасних документів наводить на думку, що не останню роль під час ухвалення відповідних рішень відіграла установка на "економію валюти", що фактично заблокувала на початку 30-х років розвиток навіть виставкового напрямку у міжнародних контактах товариства.

Ще наприкінці 1928 року, з метою координації міжнародних контактів освітніх установ УСРР із зарубіжними партнерами було створено Бюро освіти. З огляду на традиційний для товариства "фінансовий голод" свою роботу воно спромоглося розпочати лише у другій половині 1929 року, отримавши близько трьох тисяч карбованців від низки державних організацій. У центрі його уваги від моменту створення виявилась популяризація досягнень комуністичного режиму у галузі освіти в Україні, яка здійснювалась шляхом видання спеціалізованих брошур та бюлетенів іноземними мовами, а також ознайомлення широкого наукового загалу в УСРР зі станом та проблемами в освітній галузі за кордоном. Між іншим, було досягнуто домовленості із Державним видавництвом УСРР про реалізацію

масштабного проекту, спрямованого на видання спеціальної серії "Освіта за кордоном" для українських педагогів [21, арк.12-14]. Протягом 1930 року ВУТКЗ надіслало за кордон 90 наукових статей українських вчених. Насамперед до таких країн, як Польща, Німеччина, Франція, Чехословаччина, Туреччина, Італія, Канада, Австрія, Нідерланди, США. Щоправда лише у Німеччині українські статті друкувалися у 10 часописах, у Польщі – зацікавлених виявилось лише три, а в Чехословаччині та Туреччині взагалі по одному. У Канаді та США усі вони були видрукувані виключно в прокомуністичній пресі української діаспори [64, арк.11]. В цілому, протягом 1930 року, ВУТКЗ спромігся випустити 10 номерів "Хроніки з УСРР" українською, німецькою, французькою та англійською мовами об'ємом в 1,5-2 друкованих аркуші. Кожен номер включав рубрики: економіки, сільського господарства, науки, техніки, літератури, мистецтва, бібліографії, освіти. Втім тираж у 57 одиниць був недостатнім навіть з огляду на те, що надсилався він виключно редакціям газет та журналів за кордоном [64, арк.12].

У зв'язку з обмеженнями, накладеними колегією НКЗС СРСР, особливою активністю відзначалися зв'язки ВУТКЗ із громадськістю Західної України. У лютому 1929 року двоє делегатів товариства (Г.Мейер та майбутній голова товариства – А.Мазуренко) були відряджені на з'їзд Українського технічного товариства у Львові. Там вони провели переговори щодо можливості зміцнення зв'язків із технічними, літературними, юридичними товариствами, а також запросили місцевих інженерів до участі у сталінській індустріалізації в УСРР. З метою пропаганди "досягнень" України за період панування більшовиків, А.Мазуренко опублікував велику статтю в газеті "Діло" [51, арк.3, 5]. Також було налагоджено тісний зв'язок з українським гігієнічним товариством у Львові, антиалкогольним товариством "Відродження", яким були вислані медична література [64, арк.30]. Успішними виявилися заходи Всеукраїнського товариства культурного зв'язку із закордоном у справі налагодження обміну експонатами з Музейним товариством у Львові. До цієї справи виявив зацікавлення Харківський музей українського мистецтва [51, арк.3, 5].

У 1930 році з'явилася медична секція ВУТКЗ. Головою її президії було обрано

І.І.Холодного. Секція виявилася найактивнішою та найавторитетнішою у організації. Очевидно відповідні можливості у значній мірі обумовлювалися меншою прискіпливістю контролюючих партійно-державних органів до діяльності українських медиків порівняно із науковцями гуманітарного профілю. Уже 23 травня 1930 року нею було організовано зустріч з групою німецьких учених, які прибули на Всесоюзний з'їзд фізіологів. Влітку того ж року вона приймала делегацію турецьких лікарів [21, арк.32-33, 36, 42; 54, арк.1]. Здійснюючи посередництво між Гігієнічним товариством у Львові та українськими товариствами радянських громадських організацій (Червоним Хрестом, Товариством друзів дітей, Товариством боротьби з алкоголем) і державними установами (Народним комісаріатом охорони здоров'я, ВУАН), медична секція ВУТКЗ надсилала до Західної України спеціальну медичну літературу. Під час проведення ВУТКЗ виставки української медичної літератури за 1924 – 1930 роки, намагаючись популяризувати досягнення української медицини, голова секції звертався до працівників медичних закладів підрадянської України з приводу підготовки необхідної палітри статей для іноземних журналів, які б належним чином відобразили досягнення української медицини [21, арк.52; 51, арк.4].

Негативний відбиток на діяльність Всеукраїнського товариства культурного зв'язку із закордоном наклали зміни у партійних пріоритетах, які відбулися на межі 20-30-х років минулого століття. Репресії проти інтелігенції, посилення контролю за міжнародними контактами українських діячів культури та науки, ще більше звузили можливості діяльності організації. Вона була перетворена на знаряддя маніпулювання громадською думкою широких кіл наукової та культурної громадськості за кордоном та в Україні. Уже 19 листопада 1930 року була проведена спеціальна нарада відповідальних працівників Всесоюзного товариства у Москві, під час якої було ухвалено рішення про ініціювання за кордоном пропагандистської кампанії "на захист мирного господарчого будівництва в СРСР". Передбачалося видання спеціальних бюлетенів іноземними мовами для викриття "шкідників" у економіці СРСР, забезпечення світової громадськості регулярними інформаційними зведеннями про перебіг процесу "Промпартії" у відповідності із його сталінською

інтерпретацією [66, арк.75]. У рамках виконання відповідних завдань зусиллями ВУТКЗ було зібрано та відіслано в Москву 5,5 друкованих аркушів, запитаних центром "відгуків української громадськості" на процес, зокрема зібрано п'ятдесят інтерв'ю відомих працівників науки, літератури та мистецтва, а також видано обсягом 10 друкованих аркушів обвинувачувальний акт і промови підсудних німецькою та французькою мовами [64, арк.13].

Активно використовувались особисті зв'язки членів ВТКЗ із зарубіжними кореспондентами, задіявалися "Товариства Друзів", широковідомі іноземні вчені, письменники і художники, які мали вести інтенсивну агітацію в усній та письмовій формі. Увага зарубіжної громадськості акцентувалася на "відсутності зв'язку "шкідників" з масами" [66, арк.75-75зв]. З метою посилення відповідної діяльності під час згаданої вище спеціальної наради у Всесоюзному товаристві було ухвалене рішення "в терміновому порядку дати директиви уповноваженим, секретарям [іноземних] товариств та іншим близьким до нас людям про організацію відповідних виступів" [66, арк.75]. Показово, що окремі учасники наради виступили проти брутального "інструктування" зарубіжних "Товариств зближення", оскільки небезпідставно вважали, що методи "вказівок", які застосовувалися в СРСР, зокрема до національних організацій культурного зв'язку із закордоном, у випадку зарубіжної громадськості можуть дати контрпродуктивний ефект. Тому було вирішено циркулярні листи надсилати лише уповноваженим Всесоюзного товариства, а в інших випадках писати індивідуальні листи від імені голови ВТКЗ на ім'я керівника певного національного товариства [66, арк.76].

У контексті виконання настанов режиму ВУТКЗ у 1930 році видала брошуру про процес над Спілкою визволення України (СВУ) французькою та англійською мовами. Тираж цього видання, яке мало дезінформувати світову громадськість у відповідності із офіційною пропагандою режиму, – 3000 екземплярів на кожній мові, – різко контрастував із тією ж "Хронікою з УСРР", а його об'єм сягнув 8 друкованих аркушів. У зв'язку з цим відзначимо, що навіть великий економічний ілюстрований збірник "Україна", який мав популяризувати результативність більшовицької політики в УСРР, обмежився тиражем по 1,5 тис. екземплярів на

французькій та німецькій мовах [64, арк.13]. Тоді ж розпочалися переслідування членів товариства. Спеціальна комісія Всесоюзного товариства ухвалила рішення про скликання представників усіх секцій з метою "чистки їх складу", одночасно ставилось завдання посилити контроль за міжнародним листуванням вчених [66, арк.73].

Нагнітання у свідомості радянських громадян уявлення про "вороже оточення", "підготовку інтервенції" західними державами сприяло систематичне публікування у офіційній пресі інспірованих, а потім і тиражованих товариствами культурного зв'язку матеріалів на кшталт: "Для трудящих всього світу існування СРСР – питання життя і смерті", "Протест проти підготовки нападу на Радянський Союз. Детальний звіт про збори товариства "Друзів нової Росії в Берліні", "Визначні вчені та письменники Німеччини та інших країн закликають до захисту Радянського Союзу" [66, арк.5, 7]. Ставилось завдання збору через уповноважених ВТКЗ вирізок із іноземної преси про реакцію громадської думки на Заході на ті процеси, що відбувалися довкола "шкідників" в СРСР [66, арк.76]. Їх зміст мав переконати українську громадськість у реальності агресивних намірів європейських держав, виправдати терор проти "шкідників", "шпигунів" та інших "ворогів народу", мотивувати громадян до жертвовної самовіддачі на виконання визначеного режимом курсу на форсовану індустріалізацію та мілітаризацію. Так, під час зборів Товариства "Друзів нової Росії" 16 грудня 1930 року у Берліні, було ухвалено резолюцію, у якій відзначалося, що його учасники "з почуттям огиди прийняли до відома, повідомлення про змову імперіалістів та їх поплічників проти господарчого будівництва в СРСР. Члени зібрання цілком усвідомлюють необхідність вжитих радянським урядом заходів і висловлюють своє задоволення тим, що вдалося вчасно викрити змову і піддати звинувачуваних заслуженому покаранню" [66, арк.7].

В умовах посилення тоталітаризму та супровідного йому в СРСР ізоляціонізму, активність Всеукраїнського товариства культурного зв'язку із закордоном різко знижується. Створене для забезпечення контактів між двома частинами України – радянської та Західної – на фоні загострення конфлікту між КПЗУ та Кремлем, воно виявилось непотрібним та перетворилося на декоративну

організацію. За цих обставин керівництво ВУТКЗ змушене було констатувати, що "праця в напрямку систематичного ознайомлення української радянської громадськості з культурним життям за кордоном, внаслідок багатьох об'єктивних причин досі знаходиться в зародковому стані" (це був початок 1931 року – автор) [64, арк.11]. У такому стані, за умов терору, спрямованого проти його кращих співробітників та кореспондентів, Всеукраїнське товариство культурних зв'язків із закордоном формально проіснувало до кінця 30-х років минулого століття.

У грудні 1930 року для координації міжнародних контактів українського студентства було створено спеціальну секцію при спеціалізованому Всеукраїнському товаристві культурного зв'язку із закордоном (ВУТКЗ). На неї було покладено завдання "проводити культурний зв'язок між українським радянським студентством і студентством зарубіжних країн, а також студентством з СРСР, що навчається за кордоном". Це мало досягатися як шляхом безпосередніх контактів секції, так і шляхом взаємного обміну інформаційними матеріалами із зарубіжними студентськими організаціями [64, арк.29]. Зрозуміло, що скільки-небудь успішне виконання задекларованих завдань у межах цієї структури наштовхнулося на загальні для зовнішніх контактів наукової та культурної громадськості перешкоди, які супроводжували діяльність ВУТКЗ від моменту його створення. Однак міжнародні зв'язки студентських організацій підрадянської України міжвоєнної доби заслуговують спеціальної уваги з огляду на те, що традиційно високий рівень політизації широких кіл студентства, його схильність до радикальних ідей, виводили завдання підпорядкування зарубіжного студентського руху до переліку зовнішньополітичних пріоритетів більшовицького керівництва. Окрім цієї універсальної мотивації, студентські об'єднання української еміграції та західних земель становили об'єкт його підвищеної уваги з огляду на геополітичні реалії того часу. З одного боку, необхідно було нейтралізувати антибільшовицькі настрої, які поширились після окупації території України (та могли бути використані в антирадянських цілях). З іншого боку, здобуття контролю над найбільш політично активною частиною зарубіжного українства, і насамперед

населення Західної України, було важливою передумовою та складовою агітації за входження усіх українських земель до складу СРСР.

Відзначимо, що курс комуністів щодо українського організованого студентства хоч і мав специфічні риси, проте вписувався у загальне річище їх політики у європейському студентському русі загалом. Вона мала на меті його класове розшарування та згуртування довкола контрольованих Комінтерном структур. Сепаровані від решти організованого студентства своїх країн, прокомуністичні спілки не приховували власної підрядності стосовно організаційних структур світового комунізму. Наприклад, під час конгресу прокомуністичних студентських груп Німеччини, – країни із найбільшим у Західній Європі впливом комуністів – який відбувся у Берліні 15-18 листопада 1925 року було відверто продекларовано необхідність "підпорядкування студентської спілки Комінтернові", "роботи студентів у партії" а також міжнародної ("інтернаціональної") співпраці виключно із "революційним" (читай – прокомуністичним) студентством інших країн [224, с.13].

Важливою складовою поширення комуністичного впливу у середовищі зарубіжного студентства було згуртування у окремі спілки тих громадян СРСР, що навчались в європейських університетах. Останні часто робили це за державний кошт, а відтак були залежні від режиму ще й фінансово. Наприклад, 8 грудня 1923 року Повноважний представник УСРР в Німеччині В.Аусем у листі до уповноваженого НКЗС СРСР по УСРР О.Шліхтера просив сплатити за навчання 12 студентів "що стоять на радянській платформі і свого часу надавали мені певні послуги в сенсі протидії гетьманській і петлюрівській пропаганді серед студентів-українців в Германії". На засіданні політбюро ЦК КП(б)У від 28 грудня 1923 цей запит був розглянутий і ухвалено рішення, щоб НКО сплатило за їх навчання із залишків золотого фонду [140, с.128-129]. Уже до середини 1920-х років такі спілки радянських студентів існували у Чехословаччині, Німеччині, Франції й Австрії [57, арк.13; 212, с.25]. Наприклад, одне з найбільших об'єднань, "Спілка студентських організацій громадян СРСР у Німеччині", яка включала і українських студентів, налічувала у 1926 році близько 600 осіб у 31 осередку [57, арк.13; 212, с.25; 224,

с.13]. Німеччина міжвоєнного періоду відзначалась концентрацією впливу комуністів у студентському русі. Виявом цього стало проведення саме в Берліні Всеєвропейської конференції пролетарського студентства у 1926 році. Її метою мало стати налагодження найтіснішого зв'язку закордонних прокомуністичних гуртків із студентством СРСР. З цією метою на неї було делеговано й делегації контрольованих більшовиками об'єднань українського студентства: Центрального бюро пролетарського студентства (ЦБ "Пролетстуду") при Всеукраїнській раді профспілок (ВУРПС) УСРР та "Ділового об'єднання поступового студентства" (ДОПС) – залежної від Комінтерну організації, яка претендувала на репрезентацію українського студентства західних земель і європейської еміграції та виникла внаслідок спровокованого комуністами розколу у спілці ЦЕСУС [57, арк.13; 212, с.25].

Річ у тім, що після завершення Першої світової війни у середовищі української студентської молоді, яка проживала за межами тоталітарного СРСР виникла ідея створення об'єданого центру, який би консолідував усі студентські спілки Західної України та еміграції. 22 червня – 7 липня 1922 року у столиці Чехословаччини Празі відбувся Установчий конгрес, на якому й було створено Центральну спілку українського студентства західних земель та еміграції (так званий ЦЕСУС) [59, арк.1-2]. Її першим президентом було обрано І.Федіва [61, арк.4-5]. Відразу ж постало питання про взаємини із комуністичними студентськими організаціями Галичини, які відмовились від участі у конгресі. Ідеологічні розбіжності виявились у центрі уваги делегатів [59, арк.8]. В умовах жорсткої критики комуністичного імперіалізму помірковані соціалісти намагались дистанціюватись від зв'язку з ним. Так представники Спілки соціалістичної молоді Галичини В.Коссак та С.Сисович на запитання про зміст взаємин їхньої спілки із комуністичними студентськими організаціями не дали відповіді [59, арк.8-8зв]. В решті підсумкова резолюція конгресу мала антикомуністичне спрямування. Попри її компромісність, головним завданням українського студентства було визначено боротьбу за повне політичне, соціальне, культурне та економічне визволення українського народу і об'єднання його у власній державі. Резолюція чітко

наголошувала на необхідності боротьби із усіма окупантами (а не лише західними – Польщею, Чехословаччиною та Румунією). Окремою позицією було засуджено "окупацію, диктатуру КП(б)У та русифікацію на території підрадянської України" [59, арк.21зв.-22зв.]. У подальшому спостерігалось швидке зростання чисельності членів організації, що супроводжувалось набуттям нею рис консолідованого центру усього українського студентства за межами СРСР.

Мовна та культурна єдність об'єктивно зумовлювала відведення пріоритетності у зв'язках із студентськими об'єднаннями Західної України та еміграції саме псевдогромадському центру студентів УСРР – Центральному бюро пролетарського студентства при ВУРПС. Для проведення комуністичного впливу у студентському середовищі формувались комуністичні осередки, які у серпні 1921 року постановою ЦК КП(б)У були поставлені під контроль спеціально створеного в структурі організаційно-інструкторського відділу і Секретаріату Центрального комітету КП(б)У Центрального бюро комуністичного студентства [163, с.94]. При цьому більшовики змушені були констатувати відстороненість української вищої школи від революційної боротьби. Аналізуючи досвід взаємодії нового режиму та академічних кіл, офіційний орган ЦК Пролетстуду констатував: "Який спадок отримали ми після остаточного утвердження радянської влади на Україні? Спадок був (м'яко кажучи) не із багатих: багато професорів кинули університети, виїхавши з білими арміями за кордон, студентство у своїй величезній більшості також розпорошилось по білих арміях (в червону пішов дуже незначний контингент). Залишилось лише студентство, що вміло "всіляко лавірувати", і професура, що знала "як вести себе" і при білих, і при червоних" [217, с.5].

Варто відзначити, що навіть наприкінці 20-х років студентство УСРР залишалось у значній мірі далеким від визначення "українського". Зокрема під час III Всеукраїнського з'їзду Пролетстуду (березень 1929) його керівництву доводилось констатувати, що справа "опанування елементів (!) української національної культури є найслабше місце у роботі студпрофорганізацій [155, с.83]. Звичайно, таке обличчя широких кіл студентства УСРР (як ми бачимо, називати його "українським" можна дуже умовно) об'єктивно позначалося на можливості

налагодження міжнародних контактів із зарубіжним українським студентським рухом. З іншого боку, ЦБ Пролетстуду від моменту свого створення взяло за основу в своїй міжнародній активності конфронтацію із еміграційним студентським рухом. Так, на проведення з'їзду російського студентства в Празі офіційний орган "Студент революції" відреагував наступною заміткою: "Студентство України шле замість вітання свою зневагу з'їзду, як збіговиську зрадників і катів російських робітників і селян" [227, с.98]. За цих умов налагодження професійних контактів між студентськими організаціями УСРР та зарубіжжя ставало малоімовірним.

Наприкінці жовтня 1923 року на виконання постанови липневого конгресу організації Відділ культурно-освітніх справ ЦЕСУС звернувся до студентства радянської України з листом, у якому відзначалося прагнення до встановлення інформаційних контактів, взаємодії у професійній царині. Все це пояснювалось зорієнтованістю еміграції рано чи пізно повернутись до України: "Ми витворюємо тенденцію повороту нашої еміграції на рідну землю; і там для праці серед свого народу потрібно ознайомитись з біжучими вимогами і системою культурно-суспільних обов'язків" [159, с.26]. Однак подібні спроби налагодження професійних контактів були вороже сприйняті контрольованими ЦБ комстудентства організаціями в УСРР. Прикладом неадекватної, проте показової реакції стала ухвала загальних зборів студентів міста Полтави, які відбулися у грудні 1923 року: "...заслухавши доповідь про становище української студентської еміграції за кордоном, констатує відірваність студентської еміграції від працюючих верств українського суспільства і все більшу диференціацію студентської еміграції, яка висловлює бажання повернутись. Це підтверджує міць радянської влади і правдивість розв'язання національного питання на Україні комуністичною партією. Тому студентство м. Полтави гадає, що Радянська влада простить цих ворогів, які зараз каються, коли вони щиро визнають свої провини перед працюючим людом України та його радянського владою" [130, с.27].

Подібна неадекватна реакція, як і довільна інтерпретація реального стану справ у зарубіжному студентському русі, не сприяла налагодженню ефективних зв'язків між різними гілками національного студентства. Завершилось

безрезультатно і прагнення ЦЕСУС залучити до свого складу "Спілку студентів-громадян УСРР в Чехословаччині" [176, с.59]. Перетворене на зарубіжну філію Пролетстуду (на правах окрбюро), об'єднання студентів-громадян СРСР в Чехословаччині виконувало функцію ретрансляції радянської офіційної пропаганди у середовищі українських студентів. Традиційними питаннями, довкола яких концентрувалася увага на ініційованих нею заходах, були "успіхи" у вирішенні національного питання, радянському будівництві та справі емансипації жінок в СРСР. З допомогою "зарубіжного окрбюро" в середовищі українських студентів мали привноситись радянські побутові традиції, зокрема святкування річниць жовтневого перевороту, дня Червоної армії, 1 травня тощо. Після розколу в ЦЕСУС (про це нижче – автор) на його місцеві осередки покладалися функції "внутрішнього розкладання!" українських студентських організацій [234, с.59-60].

Поширення зміновіхівських настроїв, яке спостерігалось у середовищі значної частини емігрантів із підкорених більшовиками земель, отримало свій резонанс і в студентському русі. Уже 1922 року стався розкол найбільшої російської студентської організації "Спілки російських студентів у Німеччині". Створене із радянофільських елементів, "Об'єднання російських студентів в Німеччині" спільно із "Спілкою студентів-громадян РСФСР в Чехословаччині" ініціювали проведення Першої конференції російських студентських організацій за кордоном, що пройшла 27-30 грудня 1922 року в Берліні. На цій конференції були присутні представники російських студентських громад Німеччини та Чехословаччини, Австрії, Болгарії, а також Центральне бюро російського Пролетстуду [221, с.54]. Напередодні чергового з'їзду Об'єднання російських еміграційних студентських організацій (ОРЕСО) в Празі (листопад 1922 року) про перехід на радянофільські позиції та визнання більшовицького режиму заявив заступник голови організації, а під час самого форуму її голова [218, с.128]. Під час того ж з'їзду зі складу організації вийшла група, так званого "ділового студентства", а 133 члени Спілки російських студентів Белградського університету подали у президію конгресу заяву про те, що вони "не вважають обраних від Спілки делегатів виразниками їх позиції" [218, с.129].

Компартійне керівництво України надавало змінювачам на еміграції матеріальну підтримку. Це питання було розглянуте ЦК КП(б)У уже 2 листопада 1922 року, а у квітні наступного року готовність надання допомоги була підтверджена політбюро [22, арк.44]. Натомість реальні настрої у середовищі зарубіжної української студентської молоді свідчили про їх категоричне несприйняття тоталітарної диктатури комуністичної партії, поневолення українського та інших народів колишньої Російської імперії новою формою останньої – СРСР. У зв'язку з цим функціонери українського Пролетстуду фіксували значно меншу популярність "змінювачства" в середовищі української студентської еміграції порівняно із російською [201, с.99], проте робили ставку на зміцнення впливу у зарубіжному українському студентському центрі ЦЕСУС за рахунок радикально налаштованих представників Західної України. За цих умов Комінтерн активізував зусилля щодо розколу зарубіжного українського студентського руху.

На липневий конгрес ЦЕСУС у 1924 році вперше були делеговані комуністи (5 осіб з правом голосу), які з перших кроків продемонстрували провокаційну мету власної присутності на форумі, зокрема спробували привласнити право виступати від імені "соціалістичного блоку". У відповідь обидві, справді соціалістичні групи, які брали участь у з'їзді, висловили протест [61, арк.5]. Наступним кроком делегатів-комуністів стала вимога виключення із організації емігрантів із України (так званої "петлюрівської" студентської громади) та декларування ЦЕСУСом "чіткої позиції орієнтації на радянську Україну" [38, арк.20-21]. Проте подібні спроби, інспіровані з СРСР, наштовхнулись на різку позицію національно свідомої більшості, яка продемонструвала консолідовану позицію несприйняття політичної нетерпимості у професійному та аполітичному студентському об'єднанні. Більше того, конгрес засудив контрольоване комуністами Українське студентське товариство "Громада" у Празі за прецеденти виключення членів та відмови їм у прийнятті з ідеологічних мотивів, зобов'язав скасувати відповідні рішення [61, арк.10]. У відповідь п'ять прокомуністично налаштованих делегатів, так званого "соціалістичного блоку", покинули з'їзд і провели 8 липня 1924 року

альтернативний, на якому "з метою згуртування українського студентства під проводом соціалістично-радянських елементів" було ухвалене рішення про створення "Ділового об'єднання поступового українського студентства Західної України та еміграції"(ДОПС). Першочерговим завданням новоствореної структури мало стати об'єднання із студентськими організаціями підрадянської України [55, арк.2].

Спеціально ухвалена з цього приводу заява ("комунікат") не лише відкидала безпідставні звинувачення, але й закидала комуністичній меншості обслуговування окупаційної більшовицької влади [62, арк.63-64]. Наголошувалось, що виступом проти чергового засудження російської окупації підрадянської України "комуністичні делегати скваліфікували себе як елемент, що ставиться вороже до української визвольної ідеї" [62, арк.67-68]. У заяві конгресу були викриті й відверто надумані звинувачення комуністів, насамперед у тому, що ЦЕСУС перестав бути аполітичною організацією. З цього приводу "Комунікат" влучно констатував: "...із заяви комуністів виходить недвозначно, що вони щойно тоді б вважали ЦЕСУС аполітичною організацією, коли б він був виключно знаряддям у їх руках для ведення активної політики у напрямі повної лояльності супроти сучасної влади на Великій Україні" [62, арк.70]. На підставі вичерпних фактів провокацій комуністичної групи конгрес ЦЕСУС проголосив, що "комуністичні делегати прийшли на цей З'їзд з метою розбити З'їзд і ЦЕСУС, керувались не лише своїм власним переконанням, але й директивами ззовні" [62, арк.72]. Відзначимо, що ті ж мотиви діяльності комуністичної групи розкривалися й у інформаційному листі ДОПС до Пролетстуду УСРР, зміст якого підтверджував адекватність оцінки комуністів-розкольників, які пролунали з боку правління ЦЕСУС: "По двох роках діяльності прийшлося соціалістичній частині студентства розбити його. В дійсності ніхто не хотів затримуватися в дотеперішньому складі Цесуса. Йшлося лише про те, як він розіб'ється, які саме частини з нього вийдуть. Перед галицькими комуністами стояло завдання сепарувати петлюрівську монархічну студентську еміграцію перед тою частиною, яка симпатизує радянським республікам"[56, арк.6].

До новоствореного об'єднання ДОПС увійшли 11 студентських організацій українців у Чехословаччині, Німеччині, Австрії та Польщі. Доповідна записка радянського представника в Чехословаччині від 10 липня 1924 року уповноваженому НКЗС СРСР в Україні досить чітко фіксувала можливі напрямки подальшого використання потенціалу цієї організації у контексті зовнішньополітичного курсу більшовицького режиму та необхідність долучення до справи псевдогромадських структур в УСРР: "Нами вживаються заходи, аби в українській пресі закордоном широко використовувались матеріали про цей з'їзд. *Значення нового об'єднання могло бути дуже великим, якщо далі допомогти йому морально і організаційно. Багато буде залежати також від того впливу, який буде справляти на це об'єднання організація пролетарського студентства в УСРР*" [38, арк.20-21]. Парадигму діяльності ДОПС упродовж усього його існування зумовлювали деструктивні пріоритети ідей класової нетерпимості та "інтернаціонального" комуністичного імперіалізму. Цинічним у цьому контексті можна вважати визначення аполітичному об'єднанню європейського студентства (СІЕ) в офіційному органі ДОПС часописі "Новий шлях": "міжнародна організація молодшої генерації європейських хижаків-імперіалістів" [200, с.14]. Показово, що уже на установчому з'їзді ДОПС його метою було визначено не конструктивні студентські професійні завдання, а деструктивну мету – боротьбу із ЦЕСУС та "Профурусом" (професійним об'єднанням українського студентства Галичини). Внутрішні принципи діяльності організації були позначені гіпертрофованою політичною нетерпимістю, що різко дисонувала із засадами політичної толерантності ЦЕСУС. Так, згідно статуту до складу ДОПС допускались лише ті студентські об'єднання, які стояли на прокомуністичній платформі [56, арк.6].

Як уже зазначалось, від моменту свого створення Ділове об'єднання поступового студентства орієнтувалося насамперед на налагодження "найтісніших зв'язків" із радянськими студентськими організаціями УСРР. При ЦБ "Пролетстуду" у Харкові з січня 1925 року організацію репрезентував М.Романюк [56, арк.47зв.]. Не останню роль у цьому контексті відіграла фінансова залежність ДОПС. Так, уже в червні 1925 року ЦБ "Пролетстуду" виділило на фінансування керівних

органів цієї маріонеткової структури 1500 доларів США. У подальшому фінансові "підживлення" відігравали у взаємодії двох організацій не останню роль [56, арк.48-48зв.]. У 1925 році було підготовлено навіть проект перетворення Ділового об'єднання поступового студентства на філію ЦБ "Пролетстуду" при ВУРПС УСРР. Проектом передбачалось, що усі з'їзди ДОПС мали відбуватися за обов'язкової участі емісарів ЦБ "Пролетстуду", а в самій організації передбачалось "забезпечення сталої компартійної більшості". Натомість один постійний представник Ділового об'єднання мав бути введений до складу Центрального бюро "Пролетстуду" [56, арк.25]. Щоправда, як неадекватна тогочасним реаліям, ідея була відкинута на пленумі Централі ДОПС у жовтні 1925 року [56, арк.36-37], оскільки не прикрита навіть формально залежність організації від радянських структур, загрожувала позбавити її будь-якої перспективи на розширення впливу у студентському русі західних земель та еміграції.

Під час Першого Всеукраїнського з'їзду пролетарського студентства у січні 1926 року були присутні два представники ДОПС М.Чехович та С.Веретка [56, арк.47зв; 102, с.25]. Показово, що на подібних внутрішньорадянських форумах справжня роль Ділового об'єднання не приховувалась. Один із його делегатів прямо назвав усіх членів організації, яку він репрезентував, *"тільки середовищем для роботи студентських комуністичних гуртків за вказівками компартії"* [56, арк.36]. Цій же меті відповідав і "обмін" друкованими матеріалами між двома студентськими центрами, який фактично набрав форми використання організаційної мережі ДОПС для розповсюдження у середовищі студентства Західної України та еміграції пропагандистської періодики з УСРР, зокрема й журналу "Студент Революції" [56, арк.48-48зв.]. Усе це зайвий раз свідчило про намагання компартійного режиму використовувати інспіроване ним маріонеткове Ділове об'єднання для власної ідеологічної експансії, але аж ніяк не плідні професійні зв'язки між різними гілками українського студентського руху.

Варто відзначити, що напрямки та форми співпраці ЦБ "Пролетстуду" із зарубіжним студентством жорстко регламентувалися ЦК КП(б)У [24, арк.62]. Навіть його контакти із ДОПС перебували під прискіпливим контролем з боку партійно-

державних структур та Комінтерну. Неопосередковані зв'язки були мінімізовані. Це, наприклад, фіксувалось у звіті вище згаданого постійного представника Ділового об'єднання при ЦБ "Пролетстуду" М.Романюка, який скаржився, що обмін кореспонденцією, зазвичай, оминав його і відбувався "напрямую" [56, арк.47зв.]. Насправді ж саме такі "прямі" контакти піддавалися значно простішому контролю з боку спецслужб. Деструктивну позицію, спрямовану на ізоляцію неконтрольованого комуністами українського студентського руху ЦБ "Пролетстуду" радянської України, здійснювало у тісній взаємодії із ДОПС. Зокрема у листі до ЦБ "Пролетстуду" УСРР, представники ДОПС повідомляли, що міжнародне студентське об'єднання СІЕ прийняла ЦЕСУС до свого складу на правах вільного члена та закликали "Пролетстуд" взяти участь у вересневому конгресі СІЕ у Варшаві (1924 р.) *з метою перешкодити набуттю ЦЕСУСом постійного членства в міжнародній студентській організації*. Подібну схему дій ДОПС мотивував прикладом російського ЦБ "Пролетстуду", який на той час уже зайняв гостро негативну позицію щодо емігрантської студентської організації росіян ОРЕСО [56, арк.8]. Втім зорієнтоване на безкомпромісне протистояння із емігрантськими студентськими організаціями ЦБ Пролетстуду зайняло ультимативну позицію щодо СІЕ, бойкотуючи цю авторитетну міжнародну студентську організацію. "Ми одержали відомості, що на майбутньому з'їзді СІЕ, так званий ЦЕСУС, збирається підняти питання про прийом його членом СІЕ, як представника українського студентства. Не дивлячись на те, що ми не входимо у зв'язок з СІЕ до того часу, доки там залишаються членами контрреволюційні студентські організації з емігрантських недобитків, але ми вважаємо за потрібне заявити наш протест перед СІЕ з приводу того, що купка емігрантського сміття, викинутого робітниками та селянами з України і об'єднана ЦЕСУСом, намагається виступити від імені українського студентства. Ми передоручаємо Вам заявити СІЕ, що єдиним представником українського студентства є ЦБ "Пролетстуду" на Україні" [135, с.59]. Таким чином, у протистоянні із ЦЕСУС щодо входження до європейського студентського об'єднання СІЕ, псевдогромадський студентський центр УСРР робив ставку на використання маріонеткового Ділового об'єднання, що в підсумку

заважало належному рівню представництва українського студентства у міжнародному об'єднанні.

Коли навесні 1925 року редакція офіційного органу ЦЕСУС "Студентський вісник" звернулася до редакції офіційного органу ЦБ Пролетстуду "Студент революції" із пропозицією встановити хоча б якийсь зв'язок, то отримала відмову у класичному стилі: "Українське студентство висловило свій погляд на ЦЕСУС, як на організацію, керівництво якої захопили емігрантські недобитки. Представником українського студентства за кордоном ми вважаємо ДОПС. Потреби в зв'язку з ЦЕСУС, хоч би через редакцію його центрального органа, ми не бачимо, а тому від подальшого з Вами листування відмовляємося" [136, с.58]. У черговому номері "Студента революції" було розміщено брутальну статтю одного із керівників ЦБ "Пролетстуду" П.Подільського "На еміграційному смітникові", у якій огульно відкидалася будь-яка можливість контактів із найбільш чисельною та впливовою, проте аполітичною, організацією студентів Західної України та еміграції. Показово, що підсумок цієї статті, який пророкував сумну долю ЦЕСУС, насправді виявився передбаченням для маріонеткового ДОПС: "Час од часу тихою безславетною смертю вмирає ЦЕСУС, хоч довго ще буде димувати паскудна емігрантська курилка. Сумна доля генералів без армії чекає ЦЕСУСівських проводирів у найближчому часі" [213, с.58].

Відзначимо, що неприйняття контактів українського радянського студентства із ЦЕСУС вписувалася у загальну лінію політики компартійного керівництва щодо контактів між інтелігенцією підрадянської України та еміграції. Наприклад, 3 квітня 1926 року спеціальна комісія політбюро ЦК КП(б)У під головуванням В.Чубаря ухвалила рішення визнати участь ВУАН у науковому конгресі українських вчених-емігрантів у Празі "неприпустимим". Більше того, у рамках курсу на безкомпромісну конфронтацію ставилася вимога "організувати рішучий виступ ВУАН проти цього з'їзду, розшифрувавши його як виклик українській науці". На засіданні спеціальної комісії було ухвалено рішення інспірувати виступи низки українських громадських діячів з протестом проти спроб створення еміграцією українського наукового центру за кордоном. В рамках цієї кампанії передбачалось

"провести роботу по подальшому розшаруванню, залучаючи кращих (що не скопроментували себе антирадянською діяльністю – *автор*) наукових працівників із закордону до наукової праці в УСРР [27, арк.73-74]. На нашу думку, провідну роль у відкиданні можливості будь-яких контактів із ЦЕСУС відігравали і внутрішньополітичні мотиви. Адже українське студентство в УСРР не завжди виявляло свою лояльність до режиму, у зв'язку з чим налагодження контактів із "петлюрівською еміграцією" загрожувало зростанню стихійної опозиційності у його середовищі. Що "виховна робота" серед молоді не завжди була вдалою для більшовиків та ЦБ комстуденства, свідчать архівні документи. За даними українського комсомолу активізація опозиційних настроїв у середовищі українських студентів, особливо в тих регіонах, де залишалися живими традиції визвольних змагань, відбулася у другій половині 20-х років. У 1928 році ЦК українського комсомолу отримав інформацію про функціонування у Білоцерківському педтехнікумі "шовіністичної полуботківської громади", у Полтавському сільгосптехнікумі "петлюрівської спілки української молоді". У березні 1929 року ДПУ повідомляло про існування серед значної частини студентства глибокого невдоволення, що нерідко зумовлювало створення їх опозиційних угруповань у низці округів. ЦК ЛКСМУ повідомлялось, що у Харкові, Києві, Чернігові, Кам'янець-Подільському "ворожі" сили в 5-7 інститутах налічують групи по 30 осіб. Навесні 1930 року голова ДПУ УСРР В.Балицький повідомив, що протягом одного 1929 року за участь в "антирадянських" організаціях і групах було заарештовано 2221 юнаків і дівчат [374, с.84-85]. "Наближається час переходу з кандидатів до членів партії. Нащо це мені? Краще було б зовсім не переходити. Навіщо я вступила до партії? Галасують і пишуть в газетах про демократію в партії, але ця демократія лише на папері, а в дійсності затуляють рота і не дають говорити. Попала у вовчу отару, по-вовчому доводиться вити" – написала у своєму щоденнику одна із студенток, потенційний кандидат у члени КП(б)У [210, с.53]. Подібні почуття свідчили про поширення моральної деморалізації у середовищі українського студентства. За цих умов налагодження їх реальних міжнародних контактів із

навколишнім світом викликало у компартійного режиму цілком обґрунтований страх.

Як бачимо, після окупації території України більшовиками контакти української науково-культурної громадськості з навколишнім світом здійснювались виключно за посередництва державних структур. Складний досвід створення та діяльності української спеціалізованої організації – Всеукраїнського товариства культурних зв'язків із закордоном (ВУТКЗ) – засвідчив гіпертрофоване прагнення комуністичного керівництва у Москві до всеосяжного контролю за міжнародними контактами української наукової та культурної громадськості. Внаслідок недовіри до місцевої інтелігенції ідея створення української організації наштовхнулася на протидію НКЗС СРСР. Натомість, зорієнтоване переважно на громадськість західних держав, Всесоюзне товариство демонструвало власну неспроможність забезпечити у потрібних обсягах культурні контакти із зарубіжним українством. Дедалі сильніше ставало зрозумілим, що принаймні для зв'язків із ним створення спеціалізованого товариства в УСРР таки необхідне. За таких обставин, втиснуте у жорсткі рамки політико-ідеологічної цензури, Всеукраїнське товариство культурних зв'язків із закордоном 15 листопада 1928 року розпочало свою роботу. При цьому міжнародні контакти української культурної та наукової громадськості хоч і були частково позбавлені необхідності узгодження із всесоюзним товариством, проте потрапили під не менш прискіпливий контроль державних структур. Його співробітники та активні кореспонденти, заздальгідь запідозрені у прихильності до "антирадянського ухилу", не рідко ставали жертвами репресій, що з кінця 20-х років ХХ століття набули яскравого антиукраїнського забарвлення. Критичне фінансове становище зумовлювало неповноцінну діяльність ВУТКЗ, яке не могло налагодити ефективної співпраці через нестачу коштів, штатів та обмінних фондів книг. Негативний відбиток на діяльність товариства наклали зміни в партійних пріоритетах, що відбулися на межі 20-30-х років минулого століття. Репресії проти інтелігенції, посилення контролю за міжнародними контактами українських діячів культури та науки різко звузив межі діяльності товариства. Товариство було

перетворене на знаряддя маніпулювання громадською думкою широких кіл наукової та культурної громадськості за кордоном та в Україні.

З огляду на традиційну політизацію широких кіл студентства, його схильність до радикальних ідей, більшовицьке керівництво великого значення надавало завоюванню впливу у зарубіжному студентському русі. Мовна та культурна єдність об'єктивно зумовлювала відведення пріоритетності у зв'язках із студентськими об'єднаннями Західної України та еміграції саме псевдогромадському центру студентів УСРР – Центральному бюро пролетарського студентства при ВУРПС. Останній, від моменту свого створення, у своїй міжнародній активності взяв за основу конфронтацію із некомуністичним еміграційним студентським рухом. За цих умов налагодження професійних контактів між студентськими організаціями УСРР та зарубіжжя ускладнилося. Наприклад, об'єднання студентів-громадян СРСР в Чехословаччині, після отримання статусу зарубіжної філії Пролетстуду, змушене було виконувати функцію ретрансляції радянської офіційної пропаганди у середовищі українського студентства цієї країни. Компартійне керівництво України надавало змінювачам в еміграції матеріальну підтримку. Проте функціонери українського Пролетстуду фіксували значно меншу популярність "змінювачства" в середовищі української студентської еміграції порівняно з російською та робили ставку на зміцнення впливу комуністів у створеному нею об'єднанні ЦЕСУС за рахунок радикально налаштованих представників Західної України.

Коли подібні спроби зазнали поразки, а більшість в організації продемонструвала консолідовану позицію неприйняття політичної нетерпимості у професійному та аполітичному студентському русі, прокомуністично налаштована меншість демонстративно вийшла із ЦЕСУС та продекларувала створення альтернативного йому Ділового об'єднання поступового студентства (ДОПС). Парадигму діяльності ДОПС упродовж усього його існування зумовлювали деструктивні пріоритети ідей класової нетерпимості та "інтернаціонального" комуністичного імперіалізму. Уже на установчому з'їзді організації ДОПС його метою було визначено не конструктивні студентські професійні завдання, а деструктивну мету – боротьбу із ЦЕСУС та "Профурусом" (професійним

об'єднанням українського студентства Галичини). Внутрішні принципи діяльності організації були позначені гіпертрофованою політичною нетерпимістю, яка різко дисонувала із засадами політичної толерантності ЦЕСУС: до його складу допускались лише ті студентські об'єднання, які стояли на прокомуністичній платформі.

Напрямки та форми співпраці ЦБ Пролетстуду УСРР із зарубіжним студентством жорстко регламентувалися ЦК КП(б)У. Навіть контакти ДОПС та ЦБ "Пролетстуду" перебували під прискіпливим контролем з боку партійно-державних структур та Комінтерну. Неопосередковані зв'язки були мінімізовані. Деструктивну позицію спрямовану на ізоляцію неконтрольованого комуністами українського студентського руху ДОПС також здійснював у тісній взаємодії із псевдогромадським ЦБ "Пролетстуду" радянської України. Саме на використання можливостей цієї організації робився розрахунок у протистоянні з ЦЕСУС щодо входження до європейського студентського об'єднання СІЕ. Вагому роль у відкиданні можливості будь-яких контактів із ЦЕСУС відігравали і внутрішньополітичні мотиви, оскільки українське студентство в УСРР далеко не завжди виявляло свою лояльність до режиму, а налагодження контактів із "петлюрівською еміграцією" лише загрожувало б зростанню стихійної опозиційності у його середовищі.

РОЗДІЛ 5

Діяльність громадських об'єднань у контексті імміграційного руху до України

З огляду на інтерпретацію СРСР як прообразу майбутньої "світової держави пролетаріату", важливою складовою діяльності громадських об'єднань була робота серед іноземців, які у той чи інший спосіб залучалися до її розбудови. З цього приводу резолюція чергового конгресу Комінтерну (1921 рік) декларувала, що "безумовна підтримка Радянської Росії була і залишається найпершим завданням комуністів усіх країн. Лише коли Радянській Росії вдасться відновити своє господарство, вона буде здатна як допомогти пролетарським державами Заходу в майбутньому, так і захистити їх від придушення американським капіталом"[345, с.42]. До початку форсованої індустріалізації головним напрямком залучення іноземців у традиційно аграрну країну стало переселення іммігрантських сільськогосподарських комун, які у переважній більшості склалися з вихідців із колишньої Російської імперії. Повернення "вимушених до еміграції" з капіталістичної країни до нової, уже соціалістичної, мало для більшовицького режиму важливе ідеологічне значення. Наприклад, члени чергової реемігрантської комуні, у своєму зверненні до американської громадськості наголошували: "Ми хочемо довести буржуазії, що ми можемо будувати нове життя на комуністичних основах, що серед нас не буде місця тим, хто живе чужою працею" [346, с.237-238].

Операторами, які відповідали за рееміграцію до України, стали різноманітні "Товариства технічної допомоги", завданнями яких була організація майбутніх поселенців та їх ідеологічна фільтрація. Серед членів мали принаймні домінувати переконані комуністи, які дійсно вірили у можливість існування суспільства рівності у більшовицькій імперії. Проте відповідне завдання ускладнювалося з огляду на потребу у капіталі, яким у більшості своїй ідейні фанатики не володіли. Так у зверненні до місцевих відділень Центральне бюро ТТДР наголошувало: "Пам'ятайте лише дві головні умови. Потрібні досвідчені, добре знаючі справу, свідомі (класово), витривалі, віддані Радянському Союзу люди. І друге, потрібен капітал для оснащення комун" [160, с.62]. Відтак, товариствами технічної допомоги було

розгорнуто широку агітаційну кампанію, в процесі якої намагалися задіяти не лише соціально-політичні, але й морально-психологічні мотиви рееміграції. Офіційний Вісник ТТДРР у своєму черговому номері відзначав, що "будь-який свідомий робітник і селянин, який бажає із задухи фабричних міст повернутися до землеробського способу життя, будь-хто, кому дорога та близька думка про повернення на батьківщину може здійснити її"[339, с.66]. Попри те, що відповідним заходам було надано ореолу громадської ініціативи, насправді процес переселення ініціювався та заохочувався з Москви. Зокрема влітку 1919 року емісар російського уряду Л.Мартенс, який очолював не визнану урядом США "радянську місію" в Нью-Йорку, ініціював створення першої такої організації – Товариства технічної допомоги Радянській Росії (ТТДРР). Його членами ставали переважно колишні емігранти з Російської імперії, а також частина прокомуністично налаштованих робітників іншого походження. У процесі створення нових товариств загальна чисельність охоплених ними членів у США та Канаді сягнула 10 тисяч осіб [349, с.148].

Серед українців гуртки для переселення з'явилися у Вінніпезі та Монреалі восени 1921 року. Їх зусиллями було сформовано Першу Канадську землеробську комуну, яка у березні 1922 виїхала до України. Тоді ж етнічні українці у Канаді та США висунули ініціативу створення окремого товариства для надання технічної допомоги Україні. На початку 1922 року до КП(б)У надійшов відповідний запит[339, с.61, 63]. Проте ініціатива не викликала ентузіазму у більшовицького керівництва, адже розходилась із централістичною тенденцією на контрольованих ним територіях, яка була спрямованою на створення єдиної комуністичної держави. За таких умов IV з'їзд прокомуністичної організації канадських українців Товаришення український робітничий дім (СУРД), який проходив у другій половині січня 1923 року ухвалив рішення про створення окремого Комітету надання технічної допомоги радянській Україні (КТДРУ) [316, с.182]. Центральному комітету останнього було доручено звернутись до центрального бюро ТТДРР в Нью-Йорку щодо визнання КТДРУ як організаційно самостійної секції товариства на території Канади. Після створення СРСР з'явилися формальні мотиви для відмови в організаційному виокремленні української частини членів товариства,

натомість саме ТТДРР стало називатися "Товариством технічної допомоги СРСР" (ТТД СРСР) [339, с.60].

Радянська пропаганда, а потім і історіографія, інтерпретувала феномен іммігрантських комун як "результат прагнення частини революційного робітництва переселитися до Радянського Союзу – батьківщини усіх пролетарів". Насправді ж явище було зумовлене впливом економічної кризи на найбільш вразливу частину західного робітництва – емігрантів. Між іншим цей факт визнавався й у середовищі радянських фахівців того часу. Наприклад, у звіті "Постійної комісії з промислової імміграції та рееміграції" Ради праці та оборони про результати діяльності у 1923-1925 роках (датований 28 серпня 1925 року) відзначалося, що головним фактором, який викликав хвилю імміграційних та рееміграційних симпатій, були соціально-економічні проблеми, зумовлені післявоєнною депресією на Заході, і насамперед у групі тих країн, де вихід із кризи відбувався найбільш повільно [141, с.66]. На підтвердження наведемо наступний факт. В умовах повоєнної кризи у січні 1921 року профспілка американських машиністів запропонувала уже згадуваному нами радянському емісару у Нью-Йорку Л.Мартенсу централізовано організувати для відправки до радянської держави 2000 кваліфікованих фахівців-механіків. У такий спосіб керівництво Спілки розраховувало послабити проблему безробіття серед своїх членів [377, с. 149].

Станом на 1922 рік ТТДРР налічувало 75 осередків із 6,5 тисячами членів, які регулярно сплачували внески. Кожен осередок мав власну школу, яка забезпечувала професійно-технічну підготовку потенційних переселенців до радянських республік. Варто відзначити, що переважно ідеалістичне сприйняття радянської дійсності у США та Канаді забезпечувало високу популярність ідеї рееміграції. Показовим у цьому контексті може бути приклад, наведений секретарем Нью-Йоркського (першого із заснованих) осередку ТТДРР Б.Лосева. У своїх спогадах він приписує провідному американському інженеру-електротехніку початку 20-х років К.Штеймецу наступні слова: "Шкода, що не можу їхати з вами. Мені здається, що результати світової війни такі, що коли б не встановлення радянського ладу в Росії, то життя взагалі не мало б жодної цінності..." [377, с. 148]. Подібна оцінка ситуації в умовах післявоєнної кризи 1921-1922 роках в цілому адекватно передавала настрої

частини громадськості на Заході, тим більше, що об'єктивної інформації про реальність "радянського ладу" вони не отримували.

Протягом першого року імміграції до СРСР в'їхали 7 сільськогосподарських, 2 будівельних, 1 шахтарська комуни. Більшість із них оселилися на території України [144, с.60]. Восени 1922 року для регулювання рееміграції було створено вищезгадану Постійну комісію Ради праці та оборони, яка була затверджена РНК РСФСР 28 листопада 1922 року [157, с.997]. У свою чергу, Л.Мартенс докладав зусиль для активізації процесу переселення у країнах Північної Америки. У жовтні 1922 року він звернувся до голови правління спецкомісії В.Смолянінова з листом, у якому пропонував вжити додаткових заходів для стимулювання діяльності американських Товариств допомоги, зокрема щоб В.Ленін "написав кілька слів заохочення і вдячності або ще краще такий лист ТТДРР, у якому були б відзначені заслуги працюючих у Росії груп і обіцяна всіляка підтримка організованим групам робітників, які прибувають із Америки" [144, с.61].

Висока концентрація реемігрантських колективів в Україні та прилеглих до неї територіях зумовила проведення скликаної Радою праці та оборони Народи іммігрантських сільськогосподарських комун саме в українській столиці – Харкові. Цей форум відбувся 5 травня 1924 року. Ключовими питаннями, винесеними на нього, були перспективи імміграції та рееміграції в СРСР: аналіз досвіду господарського розвитку комун; проблеми взаємин останніх із центральними та місцевими органами влади; взаємодія організовуваних у країнах Америки комун із Центральним бюро ТТД СРСР щодо закупівель обладнання [360, с.77]. Спеціальна нарада Постійної комісії Ради праці та оборони ще напередодні заходу визначила ключові підходи до імміграційного руху. Виходячи зі складного та неоднозначного досвіду, який стосувався здатності адаптувати комуни до соціально-економічних та суспільно-політичних реалій радянської держави, відзначалося, що імміграція та рееміграція не можуть бути масовим явищем, наголошувалось на необхідності "обережного підходу" до її масштабів. Лише колективна сільськогосподарська імміграція, як "розплідник серед корінного населення раціональних способів господарювання", була визнана доцільною і в подальшому, тому вказувалось, що "імміграція одинаків має бути визнана небажаною" [158, с.63].

Таким чином, використовуючи потенціал іммігрантів, режим прагнув створити за їх рахунок високопродуктивні, технічно високооснащені господарства, які б слугували для місцевого населення переконливим доказом переваг колективного ведення господарства. Саме тому принципове значення надавалось груповій імміграції. Комуни у цьому контексті мали позитивно доповнити нечисленні, і переважно невдалі, спроби створення різних форм виробничого кооперування в аграрному секторі, які здійснювались малозаможним селянством під впливом більшовицької пропаганди, проте без належного матеріально-технічного та агротехнологічного забезпечення. Саме у цій площині відбувалась діяльність реемігрантських комун у напрямку надання допомоги, насамперед щодо механізованої обробки земель, сусіднім селянам. Відповідна умова, зазвичай, входила до переліку взятих іммігрантами зобов'язань і мала за задумом більшовиків демонструвати населенню радянської імперії прагнення робітників усього світу підтримати і допомогти у розбудові першої у світі комуністичної держави [360, с.51]. Наприклад, створена під Вінницею коммуна ім. Джона Ріда, "пропустивши через себе" значну кількість місцевих селян, після переїзду на південь знову інтегрувала 29 тамтешніх мешканців. А раніше залучені селяни, залучивши дві сусідні артїлі, створили на Вінниччині самостійне господарство – колгосп ім. Дж. Ріда [345, с.74-75].

У цьому контексті згадана вище Перша нарада представників іммігрантських комун у Харкові поставила завдання розширення впливу на оточуюче одноосібне селянство [345, с.204], а у розробленому на засіданні Постійної комісії РПО по рееміграції 16 березня 1925 року "зразковому статуті" іммігрантського колективу серед трьох головних завдань діяльності два стосувалися саме впливу на оточуюче селянство, який мав сприяти "розвитку потягу до суспільного обробітку землі і усім його ініціативам у відповідному напрямку" [8, арк.321-322а]. Аби змусити комуни до ухвалення статутів на основі визначеного РПО зразка, голова Постійної комісії з рееміграції Смолянінов звернувся до Наркомзему із проханням, аби місцеві земельні органи України вплинули відповідним чином на розташовані у межах їх відання колективи [8, арк.320]. Згідно нав'язуваного комісією РПО статуту "у разі ухилення комуни від вказаної у статуті мети, як і у разі ухилення її діяльності в напрямок, що

суперечить інтересам держави [компартійного режиму – *автор*], за постановою губерньського виконавчого комітету та за умови погодження з Постійною комісією РПО колектив міг бути ліквідований у примусовому порядку” [8, арк.328].

Спроби радянської пропаганди пояснити досягнення вищих врожаїв у більшості комун їх колективізацією не відповідали дійсності. Ефективність іммігрантських колективів базувалась на агротехнічних та технологічних перевагах, досвіді, набутому в умовах вищого рівня агрокультури у США. У постановах Постійної комісії РПО неодноразово наголошувалося, що "обов'язковою умовою групової імміграції та рееміграції вважати наявність вільних засобів необхідних для переселення в СРСР і організації зразкового... господарства..." [149, с.111-113]. В результаті вони були не лише насичені звичайною технікою для обробки землі, але й мали змогу створювати переробні підприємства – маслоробні, маслосирзаводи, томатні фабрики. В усіх без винятку були па рові млини. Комуни "Хлібороб" та "Нива трудова" мали цегельні та черепичні заводи, а "ім. III Комінтерну" і "Червоний прапор" – лісопильні. Кожна коммуна мала свою пекарню, пральню, побутові майстерні. Кілька комун, такі як "Новий світ", "Червоний прапор", "ім. Джона Ріда", "Луна" з собою привезли навіть міні-електростанції, що дало їм змогу отримувати переваги від електрифікації виробничих та житлових приміщень. За неповними даними лише пайові внески членів 9 іммігрантських комун перевищували суму в 0,5 млн. доларів – досить значну для того часу суму [314, с.79-80].

З боку держави було передбачено комплекс пільг та преференцій, серед яких безмитне ввезення знарядь праці та особистих речей, пільговий тариф на перевезення майна на залізниці і водним транспортом, податкові пільги в перші роки діяльності, безакцизне отримання паливо-мастильних матеріалів для виробничих потреб, надання на пільгових умовах будівельних матеріалів [158, с.64]. Неабияку роль у штучному забезпеченні переваг відігравало щедре забезпечення їх землею. В традиційно аграрно перенаселеній Україні, із все ще не вирішеною проблемою малоземелля абсолютної більшості селянства, в іммігрантських комунах на працівника припадало пересічно у 4 рази більше оброблюваної землі, аніж у сусідніх селянських господарствах (13,5 та 3,6 десятин відповідно) [226, с.8]. У

результаті високий рівень механізації поєднувався із більш екстенсивними, порівняно із сусіднім українським селянством, методами ведення господарства. Внаслідок цього комуні зосереджували головну увагу на рослинництві. Саме завдяки цим факторам у більшості випадків досягалася широко популяризована офіційною пропагандою вища продуктивність праці кожного члена іммігрантських комун, їх "зразковість". До прикладу, якщо на 100 десятин посівної площі селянство утримувало 14,2 корови, 18,8 молодняка великої рогатої худоби, то у комунах ці показники складали відповідно 6 та 9,3 (тобто більш як удвічі менше)[226, с.8-9].

За даними керівника Постійної комісії з кінця 1922 по середину 1925 рр. нею було розглянуто заявку про імміграцію до радянських республік для ведення лише сільського господарства від 83 груп, що об'єднували 411 тис. членів. Але з огляду на класові пріоритети режиму в'їзд було дозволено лише 21 групі із 2689 членами. При цьому з 23,4 тис. десятин виділених їм земель, на УСРР припало 10,8 тис. [141, с.66-67]. Річ у тому, що у перші роки переселення комун, коли давали знати про себе наслідки тривалої громадянської війни і розрухи в сільському господарстві, місцеві органи влади демонстрували прихильність до запитів на прибуття нових партій комунарів із закордону. Наприклад, йдучи на зустріч комуні ім. Дж. Ріда, на засіданні президії Подільського ГВК 20 квітня було ухвалено рішення про необхідність надання їй нового "радгоспу, який гарантував би можливість розвернутися та задовольнив як кількістю землі, так і необхідними будівлями" [111, арк.112зв.]. 15 травня 1923 року відповідне рішення було конкретизоване шляхом санкціонування передачі комуні Якушинецького радгоспу. Щоправда, у результаті цієї пертурбації колектив зазнав збитків. Оскільки до цього радгосп орендувала губерньська спілка робітничої кооперації, то комуна мала компенсувати їй витрати на ремонт будівель та знарядь, а Губземуправління, у свою чергу, витрати, здійснені комунарами у місці попереднього перебування – радгоспі Шереметьєвка ("розраховані на низку років") [111, арк.97].

Пік реемігрантського руху на територію України припав на голодні 1922-1923 роки. При цьому майже усі комуні створювались у охоплених неврожаєм районах (Катеринославська та Одеська губернії). Лише згадана комуна "Новий світ", одна з перших, була заснована на території Правобережжя. У середині 1920-х років

імміграційний рух переорієнтувався на Росію. Так, якщо у 1922 році із 7 комун 4 (Мигаї, "Селянська культура", "Новий світ", імені Джона Ріда) переселилися в Україну, а в 1923 році 7 із 10, то усі 5 комун, які в'їхали у 1924-1925 роках, розмістились у Росії [141, с.74]. Формально обмеження імміграції до України мотивувалось земельним голодом. Ще 31 січня 1924 року РНК УСРР ухвалило рішення, що "беручи до уваги передбачене переселення селян Правобережжя на землі запасного фонду в степових губерніях, а також необхідного забезпечення землею населення, що її потребує, в середині республіки, визнати необхідним утриматися від прийому і розселення нових емігрантських комун на території УСРР... Наділення комун землею здійснювати на принципах торгового землекористування за середнім душевим нормам району. Залишити за комунами право користуватися тими землями, якими вони на даний час володіють, до повного підселення до них "емігрантських елементів" за заявками цих комун"[112, арк.34].

Втім, у дійсності більшовицьке керівництво усе більше побоювалося розчарування реемігрантів внаслідок зіткнення із реальністю ідеалізованої на Заході "першої держави пролетаріату". Радянські представники у країнах Америки через канали ТТДРР намагалися завбачливо дезавуювати можливий вплив небажаної інформації, залучити до імміграції лише фанатично відданих комуністичним ідеям осіб. З огляду на це, показовим був зміст типової розписки, підписаної членами комуні "Новий світ" перед виїздом до України: "Я цілком усвідомлюю усі труднощі і цим заявляю, що везу із собою достатньо засобів (гроші, інструменти, машини, продовольство і одяг), аби забезпечити власне існування (і своїх рідних) не менш як на рік, що я цілком здоровий і працездатний" [143, с.55]. Проте, як свідчить аналіз документів, профілактичні заходи, які здійснювалися ТТД, не могли перешкодити зростаючому розчаруванню іммігрантів, оскільки контраст між змальовуваними на Заході та реальними умовами існування людей на контрольованих більшовиками територіях був вражаючим. У зв'язку з цим, показовим став випадок із колективом "Геральд". Створений у США, він отримав від Наркомзему УСРР радгосп "Червона дача" у Херсонській окрузі Одеської губернії. Однак після того, як влітку 1924 року його "ходоки" відвідали господарство та прозвітувалися перед членами комуні у США, остання розпалася [8, арк. 252-254].

Глибину розчарування яскраво демонструє доповідь керівника першої Канадської землеробської комуни в Мигаях Ю.Соломка до ЦК РКП(б): "Їдучи, наша артіль, що переважно складалася із комуністів, сподівалася, що нам доведеться мати справу із урядом робітників і селян. Цю віру в нас підтримувало і ТТДРР в США та Канаді. Проживши мало не десятки років в Америці, в якій ми вже досягли значного благополуччя, все це кидаємо і, палаючи бажанням допомогти у справі відродження нашої пролетарської батьківщини, вирушаємо в Росію. Укладення угоди Радгосптрест тягнув мало не п'ять місяців. Угода теж укладена на не вигідних для комуни умовах... Це важко відбивається в моральному сенсі на ще не зовсім зміцнілій комуні, оскільки вона не цілком складається із членів компартії" [137, с. 56-57]. Утилітарні підходи представників місцевої господарської номенклатури виходили за припустимі межі. Отримавши деградований радгосп, члени комуни за рахунок серйозних фінансових вливань та відповідального ставлення до праці перетворили його у зразкове господарство. Натомість, губерньські земельний відділ та сільськогосподарський трест відразу після завершення посівної ініціювали виселення комуни із "оренованого" Мигаєво [134, с.55]. Відзначимо, що лише після вищенаведеного звернення, за активного втручання вищого партійного й державного керівництва Наркомзем УСРР був змушений повернути їй землі радгоспу "Мигаєве" та переукласти угоду [273, с. 104-106].

У надзвичайно заідеологізованому річищі відбувалось і визначення пріоритетів видатків у комунах. До прикладу, за умов, коли визнавалось, що "самі комунари мешкають в надзвичайно тісних помешканнях і не завжди в гігієнічних умовах. Дітям (196 осіб) теж тісно і сплять вони по двоє на одному ліжку", керівництвом комуни було проведено за рік 12 пропагандистських лекцій, створено 2 книгозбірні з 800 томами переважно ідеологічної літератури, червоний куток та клуб-читання [205, с.46-47]. Тож не дивно, що обстеження іммігрантських колективів засвідчили, що там часто відбуваються "більш або менш гострі конфлікти між їх членами через погане харчування або при розподілі предметів першої необхідності" [339, с.67]. У жовтні 1924 року Наркомзем УСРР повідомив Постійну комісію РПО про кризу колективу "Селянська культура", зумовлену конфліктами між членами. Результатом останніх стало виключення частини та

добровільний вихід ще кількох родин із колективу. Конфлікт вибулих та керівництва комуни зумовлював низку судових позовів [8, арк. 247]. У лютому 1925 року голова Ради комуни ім. Джона Ріда повідомляв Наркомзем про результати переселення з Поділля на Південь. Наголошувалось, що переселення, яке розтягнулось на весту-літо 1924 року, зашкодило проведенню посівної, а судовий конфлікт щодо отримання худоби та реманенту із Поділля затягнувся. Відтак матеріально-технічна база необхідна для ведення високопродуктивного господарства була підірвана [7, арк. 275-276]. Проблеми з матеріально-технічним забезпеченням реемігрантських комун загострювались з огляду на жорстку позицію державних органів щодо можливої їх торгівлі із приватними особами. В травні 1925 року, реагуючи на звернення комуни ім. Джона Ріда, про можливість обміну надлишкових знарядь праці на ті, яких колективу не вистачало, Наркомзем вимагав "провести обмін з іншими радгоспами чи колгоспами. Продаж приватним установам та особам забороняється" [8, арк. 329].

За таких обставин серед іммігрантів черговий раз поширювалися рееміграційні настрої. Наприклад, звинувачений у крадіжці цегли для обміну на вино у німецьких колоністів сторож Першої канадської комуни у Мигаях звернувся по дозвіл на еміграцію до Канади. Втім керівництво комуни, використовуючи адміністративні методи тиску, домоглося від зборів комунарів відмови у дозволі на повернення [339, с.62], адже реалізація таких планів загрожувала дискредитацією ідеалізованої за червоним кордоном "радянської дійсності". Прагнучи упередити повторну еміграцію переселенців Постійна комісія РПО у вересні 1924 року визнала "необхідним попереднє відвідання представниками комун місць, куди вони планують переселитись" [149, с.112]. У середовищі вищого радянського керівництва шукали власного пояснення ситуації, що склалася. 11 грудня 1924 року у листі до Наркомзему України В.Смолянін вказував, що до складу комун у США та Канаді часто включаються особи, які мають на меті не працю у колективному господарстві СРСР, а пільговий в'їзд на його територію. За версією керівництва Постійної комісії це було головною причиною масового виходу членів після прибуття в Україну [8, арк.311]. У зв'язку з цим Постійна комісія РПО ініціювала внесення до статутів іммігрантських господарств пункту про втрату у випадку виходу з комуни

внесеного до неї паю. Якщо керівництво російського Наркомзему у відповідь заявило, що такий пункт неприйнятний, оскільки суперечить принципам колективізаційної роботи, то його українські колеги не лише погодились із пропозицією, але й розвинули її. 3 січня 1925 року Наркомзем УСРР повідомив Постійну комісію РПО, що погоджуватиметься на вилучення пайових внесків виключно у тих випадках, коли член комуни вибуває в інше колективне господарство. А також пропонував повертати внесок впродовж кількох років [8, арк.306, 311]. У результаті, аби перешкодити виходу із комун, їх керівництво у масовому порядку ініціювало зміну статутів у частині, що стосувалась вступного внеску.

Невдоволені порушенням їхніх майнових прав реемігранти зверталися до суду. Знаковою стала справа іммігранта П.Козакевича, який у серпні 1924 року звернувся до Миколаївської окружної земельної судової комісії з позовом проти комуни "Червоний прапор". Від неї Козакевич вимагав повернення внесених під час вступу 1200 доларів. Проте окружна земельна судова комісія відхилила його звернення з огляду на внесені напередодні виходу П.Козакевича зміни до статуту, які виключали можливість отримання вступного внеску членами. У листопаді-грудні 1924 року апеляцію Козакевича розглянули по чергово Одеська губернська судова земельна комісія та Одеський губернський суд. Перша визнала право комуни "Червоний прапор" на зміну статуту і не виплату вступного внеску членам, другий визнав такий підхід протиправним та спрямував розгляд справи для остаточного вирішення у Верховний Суд [8, арк. 302-304]. Варто відзначити, що рішення губернської судової земельної комісії було політично вмотивоване. Неабиякий зовнішньо- та внутрішньополітичний резонанс справи усвідомлювався судовими органами. За цих обставин судова ухвала не могла бути лише правовою. 6 листопада 1924 року Миколаївська окружна судова земельна комісія звернулася до відповідальної за рееміграцію зарубіжних українців Постійної комісії Ради праці та оборони СРСР щодо роз'яснення позиції. Члени судової установи мотивували своє звернення можливими "небажаними наслідками у політичному відношенні", які могли виникнути внаслідок відмови позивачу [8, арк.301]. Постійна комісія РПО

цілком передбачувано підтримала позицію керівництва комуни "Червоний прапор" і визнала за пріоритет протидію масовому виходу реемігрантів із комун [8, арк.300].

З іншого боку, Народний комісаріат земельних справ України щодалі, то активніше протидіяв ініціативам реемігрантів щодо поповнення їхніх колективів новими членами із Америки. 15 листопада 1924 року загальні збори Першої канадської комуни "Мигаєве" ухвалили рішення клопотати перед ПК РПО та Наркомземам про дозвіл на поповнення їхніх лав 30 новими членами з Америки. НКЗ відмовив, наголосивши, що "подальше збільшення складу комуни має чинитися шляхом притягнення місцевого населення – селян-незаможників" [8, арк. 257-259]. Проте останні виявлялись баластом, адже не мали реальних можливостей поповнити матеріально-технічну базу господарств. 21 квітня 1925 року Наркомзем України повідомляв Раду колективу "Червоний прапор" Херсонської округи, що за домовленістю з ПК РПО погодився санкціонувати переселення додаткової групи реемігрантів, що вже організовані в Америці. При цьому він категорично застеріг, що "про дозвіл на доприселення нової групи НКЗС буде категорично заперечувати" [8, арк. 336]. Як свідчить звернення комуни "Селянська культура" Херсонського округу Одеської губернії, у такий спосіб вони розраховували поліпшити матеріально-технічний та фінансовий стан своїх господарств [8, арк.316]. Нові іммігранти розглядалися членами комун як панацея від тих негараздів, із якими вони зіштовхнулися в Україні. Так, зі звіту комуни ім. III Комінтерну довідуємося, що після прибуття до України навесні 1923 року до літа наступного доводилось існувати виключно за рахунок розпродажу привезених з Америки речей та навіть часткової витрати пайових внесків. Після того, як восени 1923 року значні кошти були затрачені на ремонт наданого їй радгоспу ім. К.Лібкнехта та проведення посівної, фінансовий стан виявився "самим критичним і безвихідним". Лише завдяки поповненню внесками нових іммігрантів їй вдалося продовжувати своє існування [9, арк. 67-68].

Однак керівництво Наркомзему у квітні 1925 року відхилило клопотання та вимагало спрямувати зусилля на ширше залучення місцевого селянства [8, арк.314]. 25 квітня 1925 року черговий раз звернулась до Наркомзему комуна "Селянська культура", загальні збори якої ухвалили заяву, в якій наголошувалось, що для

благополуччя комуни необхідно відмовитися від орієнтації на поповнення її лав виключно місцевим селянством, адже "гарантія успіхів комуни – інтенсифікація сільського господарства і його індустріалізація" наштовхувалися на нестачу техніки, яку можна отримати лише від нових потенційних реемігрантів з Америки. Відтак у клопотанні наголошувалося, що "комуна надає величезного значення приїзду нової групи, на наше глибоке переконання це зумовить розквіт комуни" [8, арк.335]. Проте Наркомат земельних справ знову категорично відмовив, відкинувши висунуті аргументи [8, арк.336]. Аналогічну позицію щодо перспектив сільськогосподарської імміграції зайняло й керівництво радянського зовнішньополітичного відомства, яке добре усвідомлювало усі ризики для іміджу "першої у світі держави пролетаріату" внаслідок кричущої невідповідності тих уявлень, які активно поширювались за кордоном СРСР радянофільськими організаціями. У зв'язку з цим народний комісар закордонних справ Г.Чичерін на початку 1925 року писав голові постійної комісії РПО В.Смолянину: "Не знаходжу ані найменших вказівок на забезпечення наших політичних інтересів щодо пристосування канадських і північноамериканських реемігрантів до наших умов... елементи, що залишили царську Росію внаслідок принципової відмови від служби в армії... будуть і тепер діяти розкладаючим чином на необхідний для нас в капіталістичному оточенні бойовий дух... не бачу вказівок на вжиття вами заходів проти використання процедури надсилання "ходоків" для відправлення до нас шпигунів... цікаво було б також знати чи забезпеченні переселенцям настільки сприятливі умови, щоб на наступний же день після приїзду на радянську територію вони не виявились розчарованими і не ринулись назад в Америку чи Канаду, з подальшою дискредитацією нашого ладу їх негативними розповідями" [146, с.133].

Натомість керівництво Постійної комісії РПО намагалося поліпшити стан реемігрантських колективів шляхом посилення державної підтримки. Проте комплекс преференцій не давав бажаних результатів. Ось яким чином змальовував справжній стан справ у одній з комун Херсонщини (сільськогосподарська комуна імені Комінтерну в с. Чорненьке під Каховкою), яка була заснована тридцятьма реемігрантами-німцями в 1923 році: "...комунари в холодну осінь і навесні працювали в полі напівголі і, здебільшого, босі". Лише протягом 1925 року їм

вдалося подолати збитковість власного господарства[205, с.44-45], покінчити з перманентним голодом, який охоплював колектив в 1923 – 1924 роках, отримавши на пільгових умовах кредит від державних і кооперативних установ. Але в кінцевому результаті для погашення кредитів довелось збувати за безцінь всю товарну частину продукції [9, арк. 67-68]. Проблеми із поверненням, навіть отриманих на пільгових умовах, кредитів були притаманні і решті реемігрантських колективів. Так, в жовтні 1925 року Наркомзем звернувся до "Укрсільбанку" з проханням продовжити пільговий кредит, наданий комуні "Селянська культура", аби дати їй "можливість господарчо зміцнитися". Комуна була неспроможна не тільки погашати, а навіть обслуговувати його, адже у такому випадку "опинилася б у критичному стані"[8, арк. 340].

У звіті Постійної комісії РПО за 1925 рік констатувалось, що "говорити про великі господарчі успіхи комун ще зарано. Подальший їх розвиток залежить від сприяння і керівництва місцевих земельних органів". Лише у такому випадку на думку керівництва комісії "більшість комун... через певний час можуть стати зразковими культурно-показовими господарствами" [141, с.72-73]. Відзначимо, що голова Постійної комісії РПО апелював до необхідності 5-6 років для досягнення позитивних результатів, а саме через цей час можливості для існування комун були втрачені у зв'язку із початком примусової сталінської колективізації в Україні. У процесі останньої, "показові комуни" стали її першими жертвами. Зокрема, на основі об'єднання "Новий світ", яке було створене у 1922 році у містечку Ружин Таращанського повіту на Київщині, у 1930 році було сформовано великий колгосп ім. Леніна [377, с.152]. Доля багатьох комунарів-іммігрантів склалася трагічно. Чимало з них були репресовані, і дуже небагатьом вдалося знову емігрувати та засвідчити світу справжні умови життя у "першій у світі державі пролетаріату".

Особливе місце більшовицький режим відводив роботі громадських організацій серед тієї частини іммігрантів, які прибували на контрольовані ним території внаслідок політичних переслідувань на батьківщині. В умовах, коли комуністичні партії та інші прокомуністичні організації, які брали участь у провокованих Комінтерном антидержавних акціях у Польщі, Угорщині, Болгарії, країнах Балтії, опинилися поза законом, а активістам орієнтованого на здійснення

"світової революції" підпільного руху загрозувало судове переслідування, значна частина з них намагалася емігрувати до "держави пролетаріату", вважаючи своїм правом претендувати на опіку режиму, в інтересах якого вони вчиняли протиправні дії у своїх країнах. Лише протягом 1923 – 1925 років до України прибули понад 1600 осіб політемігрантів. Наприкінці 1920-х – початку 1930-х потік політемігрантів скорочується, і лише з 1933 року знову починає швидко зростати. Найбільш чисельною була "польська" (за громадянством, а не етнічним складом) та болгарська еміграції[296, с.43]. 28 березня 1922 року, коли перед ЦК КП(б)У постало питання щодо можливості створення Політичного Червоного Хреста за аналогією до уже існуючої в Росії структури, оргбюро Центрального комітету партії ухвалило рішення: "...з огляду на можливості використання даної організації [компартією – автор] принципово не заперечувати проти її легального існування" [28, арк.45]. В результаті, наприкінці 1922 року було створене Всеукраїнське товариство допомоги політемігрантам із центральними управами у Києві й Одесі. Після утворення Радянського Союзу у березні 1923 року воно увійшло до складу однойменного всесоюзного товариства [380, с.435]. 10 липня 1923 року ЦК КП(б)У затвердив його статут [29, арк.85]. Як кілька років по тому відзначалося у звіті ЦК МОДР, "ця організація заклала основи праці відділу політеміграції ... допомагала політемігрантам матеріально, влаштовувала на працю, в школу". Зокрема придбала окремий дім у Харкові для їх тимчасового розміщення [113, арк.75].

Ще однією громадською організацією, до функцій якої належала підтримка політемігрантів, була Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР), утворена наприкінці 1922 року. Проте в умовах української дійсності першої половини 20-х років і її діяльність виявилась малоефективною. З директивної точки зору процес розбудови МОДР виглядав успішним. Так 19 лютого 1923 року оргбюро ЦК КП(б)У, на виконання циркуляру ЦК РКП(б), ухвалило постанову, у якій перед губернськими комітетами партії ставилась вимога активно сприяти створенню та діяльності місцевих осередків МОДР та регулярного інформування про результати наданої підтримки [29, арк. 22зв.]. 28 лютого 1923 року, посилаючись на створення спеціалізованої громадської організації, оргбюро ЦК КП(б)У припинило широко розгорнуту в Україні кампанію допомоги жертвам політичних переслідувань у

Польщі [29, арк.28]. Проте, у дійсності, МОДР на той час була лише декларативною химерою. Підсумовуючи попередній досвід на Першій Всеукраїнській конференції МОДР у 1925 році, констатувалось, що у 1923 – 1924 "ми ще мали організації в такому стані, коли МОДР установи виникали островами то в одній, то в другій місцевості та були дуже розкидані. По округах були поодинокі організації, на підприємствах поодинокі осередки, не було округових комітетів, не було певного й губерніяльного центру" [113, арк.2, 5]. Навіть затвердження статуту організації відбулось лише 28 серпня 1924 року [30, арк.86]. Формально кількість членів організації швидко зростала і на початок 1925 року сягнула 936,55 тис. членів (для порівняння, за межами СРСР у секціях МОДР у 1925 році налічувалося 1120 тис. членів)[389, с.28-29]. Проте значна частина української організації була "паперовою" через, так зване "колективне членство". В результаті – переоблік модрівських організацій в 1925 – 1926 роках зафіксував значне скорочення чисельності членів, навіть попри зростання кількості первинних осередків. Якщо на 1 квітня 1925 в українській організації МОДР налічувалося 998,55 тис. членів [113, арк.5], то на 1 липня 1926 року – лише 703 тис. членів [113, арк.2].

З огляду на вищезазначені обставини діяльність обох громадських об'єднань, до функцій яких належала допомога політемігрантам, відзначалась низькою ефективністю. Вона звелася переважно до клопотання перед різними партійно-державними установами республіки. Останні ж, у свою чергу, намагалися самостійно вирішувати проблеми облаштування політичних іммігрантів, ігноруючи малозначущі добровільні організації. У результаті цього, республіканське партійно-державне керівництво змушене було регулярно нагадувати про їх існування. Наприклад, у відповідь на звернення Наркомзабезу від 5 квітня 1924 року щодо можливості надання допомоги політемігрантам РНК УСРР відреагувала вимогою узгодити попередньо це питання із Міжнародним товариством допомоги революціонерам та Комісією допомоги емігрантам при ВУЦВК, яка очолювалась О.Буценком [2, арк.4-5]. 29 травня 1924 року Наркомзабез знову звернувся до РНК УСРР із доповідною запискою, у якій вказував на наявність проблеми із соціальним забезпеченням політичних емігрантів в Україні (950 осіб), більшість яких розташовувалися у Київській, Волинській, Подільській та Одеській губерніях. НКСЗ

пропонував виділити їм на допомогу 45,4 тис. крб. із розрахунку 15,94 крб. на особу на місяць [2, арк.3]. Подібним чином діяли й інші державні установи. Наприклад, у вересні 1925 року Чернігівський окружний виконавчий комітет звернувся до Раднаркому із повідомленням про наявність 210 сімей політемігрантів із Румунії, Польщі, Естонії, Латвії та інших країн.[5, арк.1]. У відповідь заступник голови РНК О.Сербиченко поставив перед державними, а зовсім не громадськими, організаціями – Наркоматами праці та соцзабезпечення – завдання "негайно віднайти можливість надання допомоги"[5, арк.2]. Щоправда, як свідчить реакція Наркомзабезу, можливостей для такої допомоги не було і у них. Наркомат готовий був виділити лише 1 тис. крб. при мінімальній потребі в 6 тис. крб. [5, арк.3].

У зв'язку із означеним станом справ спочатку у загальносоюзному масштабі, а потім і в Україні, було зроблено спробу консолідації зусиль громадськості щодо підтримки політичних емігрантів шляхом включення Товариства допомоги політичним емігрантам до складу Міжнародної організації допомоги борцям революції, із подальшим виокремленням у Комітет у справах політичної еміграції при Виконавчому комітеті МОДР. 18 листопада 1924 року оргбюро ЦК КП(б)У санкціонувало створення Товариства політеміграції при ЦК МОДР УСРР. Агітпроп ЦК КП(б)У, в свою чергу, скликав спеціальну нараду з питань перебіжчиків і політемігрантів, на якій було ухвалене рішення здійснювати усю роботу серед політемігрантів виключно через апарат МОДРу. Їх працевлаштування мало погоджуватись із агітпропом та організаційно-розподільчим віділом ЦК КП(б)У [268, с.61-62]. В січні 1925 року Всесоюзне товариство політемігрантів було реорганізовано у Комітет політемігрантів при ЦК МОДР СРСР [113, арк.76]. До його складу вводилися представники ЦК РКП, Президій ВК та ЦК МОДР, легітимаційної комісії і по одному представнику від кожної зарубіжної секції Комінтерну – потенційних постачальників іммігрантів [71, арк.4]. Перед Комітетом ставилося завдання прискіпливого "відсіювання" політичної еміграції від економічної, перевірки справжніх її причин у кожній окремо взятої особи, супроводу процесу легітимації іноземців у Радянському Союзі, надання їм першої матеріальної, моральної, юридичної та медичної допомоги [71, арк.21]. Згідно інструкції Виконавчого комітету МОДР політемігрантом могла вважатися лише та

особа, яка за політичну революційну роботу змушена була залишити свою країну та з дозволу своєї партійної організації виїхала до СРСР або була обмінана на "буржуазних заручників" [4, арк.4]. Отримавши інструкції із Москви та санкцію партійних органів, Президія Всеукраїнського ЦК МОДР 5 лютого 1925 року, у свою чергу, розглянула проект положення про Комітет у справах політемігрантів при ЦК МОДР УСРР [268, с.62]. А у травні 1925 року затвердила його.

Після проходження процесу легітимації, іноземці перебували на повному утриманні Комітету у справах політемігрантів терміном до двох місяців. Наприклад, витрати Комітету за перше півріччя 1925 року на утримання 199 іммігрантів склали 4055 крб. Потім політемігрантів поза чергою влаштовували на Біржу праці і до моменту влаштування на роботу вони отримували допомогу на правах безробітних 1-ої категорії [113, арк.77]. При оформленні на роботу емігранти отримували грошову допомогу з модрівської каси, а підприємства доплачували їм своєрідну компенсацію у розмірі 60 – 100 відсотків від одержуваної зарплатні [296, с.44]. Поширеним методом працевлаштування політемігрантів було їх введення не лише до керівних органів МОДР, але й різних державних установ та організацій. Так, 30 травня 1928 року на своєму засіданні президія Всеукраїнського центрального комітету МОДР ухвалила рішення про введення до свого складу німецького політемігранта Г.Штрайгеля, до президії Київського ОК МОДР – Й.Кіка, Дніпропетровського – Г.Лермера, Артемівського – К.Гзеля [118, арк.47]. У державному апараті УСРР, зокрема в апараті Наркомату юстиції на керівних посадах працювали вихідці із Західної України М.Ерстенюк, М. Романюк, М. Чехович; В. Порайко з 5 березня 1927 року по 10 липня 1930 року був наркомом юстиції та генеральним прокурором УСРР, з грудня 1930 року по серпень 1937 року – заступником голови РНК УСРР. У системі Наркомату освіти (НКО) працювали М.Баран, К.Коник, М.Яворський, О.Бадан-Яворенко, Й.Зозуляк [348, с.203].

Республіканський Комітет у справах політемігрантів при ЦК МОДР був підзвітний водночас і загальносоюзному аналогу, і Всеукраїнському ЦК МОДР. Окрім цього, він виявився жертвою гіперцентралізованого розподілу фінансових ресурсів в межах МОДР, оскільки перший з'їзд МОДР СРСР ухвалив рішення, що усі внески, зібрані губернськими комітетами організації, спрямовувалися

безпосередньо у загальносоюзний Виконавчий комітет і уже звідти розподілялись у залежності від пріоритетів московського керівництва. У результаті бюджет харківського Комітету (а потім Відділу) політеміграції складався виключно із асигнувань Центрального комітету у справах політемігрантів при Виконавчому комітеті МОДР СРСР [389, с.65]. При цьому, аналіз тогочасних документів дає підстави зробити висновок, що місцеві організації МОДР України розглядалися московським керівництвом як фінансові донори бюджету загальносоюзної організації. За підрахунками В.Іваненка, українська секція МОДР вилучила протягом 1923 – 1932 років понад 7 млн. крб. у фонди підтримки зарубіжних революціонерів. На допомогу політемігрантам в цілому по СРСР за 10 років (1923 – 1932) було витрачено 3 млн. крб. [232, с.40,46]. Логічним наслідком такого підходу стало прагнення максимально обмежити фінансування українських структур, в тому числі й Комітету політемігрантів. Мотивувалося це недостатньо прискіпливим ставленням до процесу фільтрування іноземців. Комітет звинувачувався у тому, що "не поставив на належну висоту їх легітимування, через що деякі одиниці, які не мали нічого спільного з політемігрантами, були такими зачислені" [113, арк.80]. Той факт, що після провалу інспірованої радянськими спецслужбами спроби повстання в Польщі здійнялася масова хвиля еміграції до СРСР, в першу чергу підрадянської України, західноукраїнських та польських комуністів, інтерпретувався не інакше як "дезертирство з революційного фронту боротьби" [113, арк.3зв.]. У цьому контексті керівництво МОДР вимагало визнавати політемігрантами та надавати допомогу лише тим іноземцям, які "змушені були сховатись з огляду на загрозу смертної кари або жорстокого покарання" [171, с.8].

Оскільки будь-якій особі, для того, щоб бути визнаною політемігрантом, необхідно було пройти погодження із Комінтерном та затвердження Виконавчого комітету МОДР СРСР у Москві, це призводило до жорсткого обмеження кола тих, хто отримував офіційне визнання у якості політемігранта. Наприклад, для України у 1925 році фінансування було виділене лише на 20 осіб. Решта розглядалися просто емігрантами і Комітету політеміграції при ЦК МОДР України було заборонено надавати їм будь-яку допомогу [4, арк.4-4зв.]. Позаяк такий підхід не враховував специфічного геополітичного розташування підрадянської України та її органічного

зв'язку із відрізнаними штучними кордонами західними українськими землями, уже на Першій Всеукраїнській конференції МОДР, член президії її Центрального комітету Урін наголошував, що стосовно політемігрантів Україна знаходиться в інших умовах, аніж Росія, оскільки саме через неї проходить "розмежувальна смуга з Польщею та Румунією... де білий терор найбільш сильний" [171, с.8]. Дійсно, лише у 1925 році тільки через столичний Харківський комітет політеміграції пройшли 372 політемігранти, серед яких найбільше було вихідців із Західної України (253), решти Польщі (39), Чехословаччини (35), Угорщини (15) та Румунії (14, в основному із прикордонних районів – Бессарабії та Буковини) [113, арк.76].

Кричуща невідповідність між санкціонованою Москвою та реальною цифрою політемігрантів змушувала керівництво харківського Комітету політеміграції шукати нестандартні шляхи вирішення проблеми фінансування роботи серед них. 10 листопада 1925 року його очільник М.Левицький звернувся до голови ВУЦВК Г.Петровського щодо виділення додаткової допомоги для підтримки "неформальної" політеміграції. Головний аргумент Левицького полягав у тому, що "раз УСРР їх впустила, то потрібно й деяку допомогу, хоч би на харчі, дати". "Всеукраїнський староста" з аргументами погодився, проте з реальним фінансуванням відразу ж виникли проблеми. Замість запитаних на перший час 5 тис. крб., було виділено лише 1 тисячу [4, арк.4-4зв.]. Лише 17 грудня 1925 року РНК ухвалила постанову про виділення чергових 2 тис. крб. із резервного фонду. При цьому республіканське керівництво намагалось не афішувати підтримку іноземців за бюджетні кошти, тому рішення супроводжувалося грифом "оголошенню не підлягає" [4, арк.1-2].

У звітах про роботу МОДР УСРР у другій половині 1920-х років вказувалось на те, що масштаби політеміграції з 1926 року почали поволі зменшуватись, проте замовчувалось, якими методами це було досягнуто. У радянській історіографії відповідний процес пояснювався "стабілізацією капіталізму" та послабленням переслідувань комуністів за "червоним кордоном". У оригінальних звітах МОДР збереглись сентенції на кшталт наступної: "після вжитку певних заходів, еміграція з року 1926 потроху зменшувалась" [113, арк.3зв.]. Якими були ці "певні заходи"? У 1926 році відбулась реорганізація Комітету політемігрантів на Відділ [113, арк.81].

Відповідна реструктуризація не була формальним кроком. Її метою було посилення "фільтруючих функцій". За неповний 1926 рік легітимаційна комісія столичного Харківського відділу із 133 розглянутих справ відмовила в статусі політемігранта 75 кандидатам (56%). Про те, що відповідна тенденція набирала обертів свідчить наступний факт: за три місяці 1926 року (вересень-листопад) – показник відмов сягнув уже 87,7% (47 із 55 кандидатів)[113, арк.81]. Цьому не змогли завадити навіть пошуки неординарних кроків, які здійснювались на республіканському рівні УСРР. Про те, якими вони були, свідчить протокол засідання президії Всеукраїнського ЦК МОДР від 23 червня 1926 року. Саме тоді, одночасно із рішенням про реорганізацію Комітету політеміграції у однойменний Відділ, було підтримано пропозицію його голови М.Левицького, що Відділ буде надавати допомогу також тим людям із закордону, які "будуть рекомендовані знаними ЦК МОДРу відповідальними працівниками за рахунок спеціальних коштів від ВУЦВКу" [228, с.14].

Варто відзначити, що далеко не усі політемігранти, які прибували до СРСР могли працювати на виробництві, оскільки здоров'я багатьох з них було підірване внаслідок тривалого ув'язнення на батьківщині. У радянській історіографії з цього приводу популярним було фокусувати увагу на позитивних відгуках окремих "вибраних", які в досліджуваній нами період широко тиражувались у радянській пресі. Наприклад, В.Іваненко у своїй монографії наводить приклад одного з емігрантів, який "зворушений" увагою МОДР, писав голові її радянської секції О.Стасовій: "Коли я прибув з Польщі, то не розраховував лишитися живим... Радянськими лікарями, справжніми майстрами своєї справи, мені було зроблено п'ять серйозних операцій. Своім життям я зобов'язаний тільки Радянському Союзу..." [296, с.44-45]. Проте подібні дифірамби приховували реальний стан справ. Як уже зазначалось, емігранти, які проходили через кордон СРСР, мали стати об'єктом прискіпливого огляду державної легітимаційної комісії і її філій. Ставилось завдання виявляти не лише дані, які б свідчили про належність емігранта до когорти "справжніх борців за революційну справу", але і усі відомості, які стосувалися його недоліків і потреб в галузі політичного виховання" [71, арк.6-7].

До чого призводили відповідні вимоги свідчить наступний приклад. 7 січня 1928 року секретаріат ВУЦВК за клопотанням М.Скрипника звернувся до НК Соцзабезу, призначення пенсії одному із політемігрантів із Західної України О.Герасевичу. У зверненні йшлося, що "Секретаріат ВУЦВК вважає за необхідне з політичних міркувань призначити йому пенсію розміром 30-40 крб. на місяць". Тут же відзначалося, що активний учасник комуністичного руху у Західній Україні перед цим отримав відмову у допомозі від НК соцзабезпечення, навіть попри особисте клопотання голови Комітету допомоги політемігрантам МОДР М.Левицького [3, арк.26зв.]. Колишнього секретаря Галицького бюро агітації та пропаганди при ЦК РКП(б) та завідувача профшколами при Галицькому Наркомосі часів більшовицької окупації у 1920 році, "як інтелігента" виключили з КП(б)У [3, арк.23-23зв.]. Лише після втручання вищих партійних посадовців Харківський відділ соцзабезу у квітні 1928 року таки призначив О.Герасевичу пенсію у розмірі 30 крб. [3, арк.21]. Цей випадок був симптоматичний. Обмеженість у можливостях надання фінансової допомоги призводила до необхідності регулярного клопотання перед вищим партійним керівництвом республіки щодо вирішення найбільш дріб'язкових проблем політичних емігрантів, зумовлював гіпертрофію персоналізованого підходу. Так 6 квітня 1926 року за клопотання ЦК МОДРу України секретаріат ЦК КП(б)У санкціонував спрямування на санітарно-курортне лікування шістьох функціонерів КПЗУ [31, арк.5]. Ті ж західноукраїнські емігранти, які не мали можливостей лобювання своїх інтересів на найвищому партійному рівні, залишалися напризволяще.

З огляду на гострий дефіцит фінансових ресурсів та потужний пресинг керівних органів загальносоюзної організації щодо посилення фільтраційної роботи серед політемігрантів в Україні незрозумілими, на перший погляд, виглядали мотиви існування чотирьох, нічим не пов'язаних між собою, відділів політеміграції в УСРР. Окрім столичного Відділу політичної еміграції, при Всеукраїнському ЦК МОДР у Харкові функціонували ще відділи у Києві, Дніпропетровську та Одесі, які безпосередньо підпорядковувались загальносоюзним структурам МОДР у Москві [113, арк.83]. Під час контактів із керівними органами МОДР СРСР ЦК МОДР УСРР гостро критикував подібне розпорощення роботи з політемігрантами [113, арк.83].

Щоправда, аргументи ЦК Всеукраїнського МОДР на кшталт того, що, аби "раціонально уділяти допомогу, легітимувати політеміграцію і т.д. і т.п. – потрібна сувора централізація", а при існуванні 4 відділів, "коли кожен з них веде працю на свій лад, з окремими бюджетами... праця не може бути побудована по одному плану, який би враховував ті умови праці, які є на Радянській Україні", не сприймалися центром. Більш вагомою виявилася апеляція до того, що "в зв'язку з режимом економії та раціоналізації апарату не доцільно утримувати на бюджеті ЦК МОДР СРСР чотири відділи політеміграції" [113, арк.83].

Але пропозиція "всю працю доручити одному відділові у Всеукраїнському масштабі, а по округах... округам МОДРу" підтримки на тому етапі не отримала [113, арк.83]. Як свідчать формулювання третього Пленуму Всесоюзного ЦК МОДР ("з обсягу завдань з політемігрантської роботи в українському центрі виникають необхідні передумови щодо цієї роботи, але не за рахунок заміни периферією органів ЦК МОДР СРСР" [113, арк.3зв.]), таке рішення цілком органічно вписувалося у загальний концептуальний підхід загальносоюзного керівництва МОДР до української організації, як "периферії" [113, арк.83]. Натомість, у відповідь на "настирливість" харківського Відділу, який власне і претендував на статус координатора роботи в межах усієї УСРР, загальносоюзний ЦК МОДР повністю припинив його фінансування у жовтні 1926 року. Внаслідок цього, наприкінці 1926 – у перші три квартали 1927 року, відбулося різке скорочення видатків Відділу, а його бюджет формувався виключно за рахунок екстрених дотацій ЦК МОДР УСРР та державних установ УСРР [113, арк.84]. У результаті – за 9 місяців 1927 року із розглянутих 67 справ кандидатів на статус політемігранта легітимаційна комісія визнала такими лише 18 осіб [113, арк.84]. Фінансовий голод Комітету політеміграції знайшов своє відображення і у відносинах із регіональними організаціями МОДР УСРР. Так, 15 лютого 1928 року президія ЦК МОДР УСРР, затвердила досить незначні витрати на допомогу політемігрантам Житомирського (15 крб.) та Полтавського (57 крб.) ОК МОДР, але суворо попередила, "щоб надалі таких витрат не робили"[118, арк.27].

Причини відповідної прискіпливості були логічним наслідком тих фінансових проблем, які супроводжували діяльність МОДР упродовж її існування. Так за десять

місяців 1927 року загальна сума членських внесків скоротилась порівняно із відповідним періодом попереднього року на 10% (до 115,66 тис. з 127,52 тис. крб. відповідно). Ще гіршою була ситуація із "добровільними пожертвами" (скоротилися до 22,46 тис. крб. із 26,56 тис. відповідно). Усе це свідчило про втрату початкового інтересу широких верств української громадськості до діяльності організації [113, арк.3]. При цьому ефективність витрачання зібраних коштів залишала бажати кращого. Це визнав і ЦК МОДР УСРР, який у лютому 1928 року змушений був констатувати, що "найбільшу статтю видатків у нашому бюджеті складають витрати на апарат, що по деяких організаціях пожерли всі прибутки" [113, арк.67]. На цьому тлі швидко зростала заборгованість місцевих організацій. В червні 1928 року Всеукраїнський ЦК МОДР відзначав, що "по окремих округах борг набуває нечуваних розмірів. Заклики і накази ЦК МОДР УСРР ліквідувати борги до певної міри не взято до уваги і не переведено в життя" [118, арк.56]. Тиск на місцеві організації провокував їх на адміністративне вилучення коштів, що лише поглиблювало процес дискредитації модрівських ідей та декларативного принципу "добровільності підтримки борців революції". У зв'язку з цим, 25 квітня 1928 року на засіданні президії ЦК МОДР УСРР було ухвалено рішення "звернути увагу окружкомів на неприпустимість таких форм добровільних пожертв, як наприклад постанови загальних зборів працівників промислових підприємств про відрахування зарплати, про відпрацювання надурочно тощо" [118, арк.80].

Лише прогресуюча бюрократизація організації, супровідне їй погіршення фінансового стану та спад імміграційної хвилі із низки держав змусив загальносоюзне керівництво піти на зустріч ініціативам Всеукраїнського ЦК МОДР та харківського Відділу політеміграції та провести реорганізацію структур спеціалізованих на роботі серед політемігрантів в Україні. В червні 1928 року створений з прицілом на облаштування болгар одеський відділ політеміграції був реорганізований в прийомний пункт. У свою чергу Дніпропетровському та Київському окружкомам МОДР передавались функції спеціальних уповноважених у справах політемігрантів при відповідних окружкомах [118, арк.62]. Остаточне рішення про реорганізацію харківського Відділу політеміграції на загальнореспубліканський було затверджене на засіданні президії ЦК МОДР УСРР

від 6 червня 1928 року. Її ухвала отримала форму згоди із рішенням загальносоюзного керівництва, а про ті зусилля, які докладались республіканськими структурами, вирішили за краще промовчати: "Погодитись із заходами ЦК МОДР СРСР щодо зосередження керівництва всією політеміграцією на Україні в ЦК МОДР України. Взяти до відома, що ЦК МОДР СРСР ліквідував Одеський Відділ політеміграції і перетворив його в перепускний пункт, що підлягає ЦК МОДР України, а також, що цілком ліквідовано уповноважених по справах політемігрантів при Дніпропетровському, Київському окружних комітетах, а їх функції передано окружкам" [118, арк.62].

Інструкції керівних органів радянської секції МОДР вимагали, аби кожна організація обережно підходила до проблеми надання дозволу на в'їзд в СРСР. Від зарубіжних прокомуністичних організацій вимагалось "не перенавантажувати СРСР політичними емігрантами", що пояснювалось з наступної точки зору: "...політемігрант, який знаходиться у своїй країні, маючи перед собою об'єкт класової боротьби – капіталістичний лад, ще більше революціонується. В умовах СРСР, не маючи цього об'єкту, в кращому випадку стає радянським партійним чи міжнародним робітником, в гіршому – він розкладається, але в будь-якому випадку, як політпрацівник для своєї країни він втрачає своє значення" [71, арк.22]. Тому за результатами вивчення роботи серед політемігрантів президія ЦК МОДР СРСР ухвалила постанову, у якій ставилась вимога прагнути до прикріплення політемігрантів для роботи на найбільших підприємствах промислових центрів (Урал, Донбас, Ленінград), а також найбільших підприємствах Наркомзему. При цьому слід було концентрувати їх у одному-двох кращих підприємствах та надавати останнім фінансове сприяння ЦК МОДР [71, арк.24]. У такий спосіб відображалось прагнення зашкодити "розкладу" іммігрантів через зіткнення із радянською дійсністю. Наприклад, із 354 емігрантів, які були легітимовані харківським Комітетом політеміграції у 1925 році, 328 осіб були працевлаштовані у Харкові та околицях [296, с.44].

З метою створення ексклюзивних умов життя для політемігрантів в УСРР колегія Відділу політеміграції при ЦК МОДР УСРР 19 квітня 1927 року ухвалила рішення спрямовувати політемігрантів у сільськогосподарські комуни, створені

виключно для них [389, с.71]. В архівах збереглась згадка про позов Італійського кооперативу політемігрантів до Кам'янець-Подільського Комітету УЧХ на 16,354 крб. Це питання в лютому 1926 року розглядалось на засіданні президії ЦК УЧХ [103, арк.85, 87]. Серед більш відомих показових господарств, із допомогою яких здійснювалося "розвантаження будинків політемігрантів", була болгарська комуна ім. Благоева на Полтавщині. Її засновали у серпні 1924 року за активного сприяння керівництва болгарської компартії, партійних та державних структур СРСР та України, 26 емігрантів-селян із Болгарії, колишніх учасників Вересневого повстання 1923 року. Діяльність комуни перебувала під патронатом центральних і регіональних органів МОДРу не лише України, але й СРСР, оскільки вона мала демонструвати переваги колективного ведення господарства над індивідуальним. Комунари, дійсно, змогли досягнути позитивних результатів у господарюванні, проте для цього їх систематично дотувала не лише держава та громадські організації, але й безпосередньо низка промислових підприємств України. Тільки на початку свого існування від ЦК МОДР СРСР вона отримала 22,5 тис. крб. [380, с.437]. У 1928 році до патрування комуни долучився Український Червоний Хрест. Тоді ж за активного лобювання керівництвом БКП (В. Коларов), комуні було передано понад 200 десятин червонохресного господарства у селі Степанівка (для порівняння, до цього комуна мала лише 143 десятини). Окрім цього, вона отримала черговий грошовий транш (офіційно оформлений у якості позики, яку ніколи не було повернуто), 3 трактори та іншу техніку, реманент, худобу [366, с.154-156].

В кінці 1920-х років у складі комуни нараховувалося 33 болгар, 109 українців, 6 росіян, 3 білоруси, 1 хорват і 1 латиш. В 1929-1931 роках до комуни прибула ще одна група болгарських політемігрантів, які також розраховували опинитися у новоствореному "соціалістичному раю" [283, с.60]. Мине декілька років, і комунари другої хвилі стараннями органів НКВС будуть перетворені у "ворогів народу", "троцькістів" і "шпигунів" [283, с.60]. Реальна дійсність села 20-х – 30-х років, особливо примусова колективізація, розкуркулювання, голодомор 1932-1933 років розкрили очі комунарам на "соціалістичні перетворення". Та у повній мірі всю жорстокість сталінського режиму їм довелося пізнати у 1937-1938 рр., коли масові репресії проти сотень тисяч радянських громадян досягли апогею. Почала

розроблялись версія, нібито ув'язнені болгарські політемігранти являли собою шпигунсько-диверсійну організацію, створену з метою повалення радянської влади. Із звинувачувальних висновків випливало, що на початку 30-х років у Парасковіївці і Степанівці існували шпигунські повстанські організації закордонного центру "Об'єднаного братерства слов'ян". У свою чергу, цей закордонний центр діяв в інтересах і за завданнями болгарської розвідки і білогвардійського Російського загальновійськового союзу (РЗВС) [283, с.61-62].

Оскільки іммігрантів потрібно було не лише "всіляко фільтрувати, з'ясувати їх належність до політичних партій", але й "потрібним чином пов'язати" для того, щоб контролювати процес їх інтеграції в радянське суспільство та більш повно і організовано утилізувати агітаційно-пропагандистський потенціал у контексті більшовицьких суспільних перетворень, Комітет намагався гуртувати політемігрантів довкола клубів [171, с.8]. В найбільших містах України були створені клуби політемігрантів: в Харкові – імені Л.Варинського (для польських), імені І.Франко (для українських) [359, с.114]; польські клуби імені III Інтернаціоналу в Одесі, імені С.Круликовського в Києві, імені С.Ланцуцького у Вінниці тощо [359, с.114]. Для проведення у них ідеологічної роботи виділялися значні кошти. Наприклад, при створенні у листопаді 1925 року Клубу політемігрантів Західної України ім. І. Франка у Харкові на відповідні потреби було передбачено 840 крб. на рік [113, арк.76].

У спеціальній статті "Готуємо кадри світової революції" секретар ЦК політемігрантів П.Кривенко відзначав, що "опинившись в Радянському Союзі ці товариші поставили своїм завданням зміцнити свої знання і підготуватися до подальшої боротьби за світову революцію... Нашим завданням є дати їм політичну підготовку для майбутньої боротьби в їх країнах" [191, с.7]. Підтверджуючи це твердження, болгарські політемігранти запевняли на масових заходах, що "ми тут на тимчасовому перепочинку, збираємо сили для завершення розпочатої справи – революції в Болгарії" [268, с.62-63]. У цьому контексті показові наступні цифри. В 1925 році із 127 політемігрантів, які були спрямовані МОДР на навчання у радпартшколи та комвузи, були відряджені – 103 особи, а на робітфаки – лише 25 осіб. [191, с.7].

У зв'язку з цим відзначимо, що проблему збереження належного агітаційно-пропагандистського рівня "борців революції" намагалися вирішувати і до створення МОДР. Так, у грудні 1923 року Секретаріат ЦК КП(б) рекомендував Одеському губернському комітету партії використати потенціал політемігрантів із Болгарії для агітаційно-пропагандистської роботи у середовищі болгарської меншини губернії [37, арк.167]. Проте після переходу цієї роботи до МОДР вона набула більш планомірної форми. Уже під час проведення тижня МОДРу в 1924 році політемігранти провели 13 доповідей, лейтмотивом яких були жахіття "білого терору". 30 квітня 1924 році у приміщенні Пролетарського музею в Києві відбулися інтернаціональні загальні збори українських, польських, румунських, угорських політемігрантів (800 осіб), які фактично закликали громадськість УСРР підтримати зусилля режиму щодо втручання у внутрішні справи сусідніх країн: "Ми звертаємося до пролетаріату... СРСР... з проханням захистити наших братів, які томляться під гнітом румунської, польської і угорської буржуазії" [389, с.34]. П'ятий Конгрес Комінтерну 8 червня 1924 року констатував, що "оточуючи ув'язнених борців революції атмосферою товариського співчуття, МОДР тим самим підтримує в них готовність до подальшої боротьби" [268, с.61].

Якщо протягом 1925 року політемігрантами було проведено 50 подібних доповідей, то за 1926 рік уже 70 [113, арк.83]. Відповідні виступи використовувались для мотивування членів до внесення коштів у бюджет організації, з чим пов'язувалося саме виживання зарубіжних комуністів [268, с.63]. Польські політемігранти в 1926 році відзначали: "Харчування політв'язнів забезпечене виключно завдяки плідній роботі МОДР. Не було б МОДР, що пробуджувала широкі маси на боротьбу з білим терором, десятки і сотні товаришів були б приречені на загибель"[268, с.61]. Для виховання членів МОДРу у дусі класової ненависті до ворожого оточення, а відтак мотивування їх до внесення необхідних для здійснення діяльності організації коштів, резолюції керівних органів вимагали, аби місцеві організації, які здійснювали шефство над закордонними в'язнями, не обмежувались надсиланням листів та вивченням побуту підшефних, а використовували листування з ними для "вивчення економічного та політичного становища тієї країни", у якій знаходилися політв'язні [72, арк.5]. Під час виступу на

першій Міжнародній конференції МОДР одна з учасниць патетично заявила: "Ми усі відріжемо у себе шматок хліба, а товаришам допоможемо" [383, с.31]. Проте такі настрої були швидше бажаними для режиму деклараціями, аніж реальним настроєм у суспільстві. Наприклад, суми зібраних в Україні коштів для потреб МОДР зростали вкрай повільно: з 185,2 тис. крб. в 1926 р. – до 193,3 тис. крб. в 1927 р. (на 4%) [268, с.61].

Всеукраїнський ЦК МОДР змушений був констатувати, що до початку 1927 року "МОДРівські організації не вели належної політвиховної роботи серед політеміграції, обмежуючись здебільшого матеріальною підтримкою або влаштуванням на роботу". Тому окружні комітети МОДР мали за сприяння партійних і державних органів взяти на облік усіх політемігрантів та зав'язати з ними тісний зв'язок, а саме періодично скликати загальні збори політемігрантів, на яких ставити доповіді про події в капіталістичних країнах, організувати для них "МОДР-семінари", з "більш політично розвинених" організувати агітпроп-гурток, який "міг би використовуватись для доповідей і масових виступів" [116, арк.54]. У 1929 році ЦК МОДР України рекомендував окружним комітетам скликати загальні збори політемігрантів для просвітницької роботи і налагодження їх систематичного листування з політв'язнями, щоб відтінити радянські реалії. При цьому чітко визначався зміст такої кореспонденції "в листах до політв'язнів та їх родин та взагалі в листах закордон, – йшлося в обіжнику ЦК МОДР УСРР, – треба писати про наші досягнення в промисловості, сільському господарстві, кооперації, про національну політику Радянської влади, про культдосягнення, про життя робітників та селян... Таке висвітлювання в приватних листах життя в СРСР має особливе значення, бо в умовах фашистського терору та політичної цензури, робітничо-селянські маси капіталістичних країн не завжди мають змогу довідатися про дійсний стан в СРСР. Найкраще такі листи писати колективно, а навіть коли від однієї особи, то *колективно їх редагувати, уникаючи тих інформацій, які становлять державну таємницю*. Копії листів, які посилаються за кордон надсилати по одному примірнику до ОК МОДРу і до Відділу політемігрантів при ЦК МОДР УСРР [116, арк.55].

Окрім того, з числа політемігрантів пропонувалося формувати постійних кореспондентів, які надсилали б до закордонної лівої преси (Польща, Румунія, Німеччина і ін.) записи про "досягнення в галузі соціалістичного будівництва", а також систематично висвітлювали в місцевій пресі закордонні події революційного значення. З отриманих листів із в'язниць – копії залишали собі, а оригінал надсилати до Відділу політеміграції [116, арк.55]. З іншого боку, для більш ефективної постановки роботи з ознайомленням радянської громадськості з "білим терором" агітпропом ЦК МОДР було ухвалено рішення надсилати до ЦК МОДР усіх національних республік копії усіх листів, отримуваних із підшефних в'язниць [72, арк.6]. Показовим був лист дітей з робітничого будинку "Баркенгоф" під Брелонем, у якому вони писали: *"наша нужда та убогість наших батьків мають підштовхувати вас у вашій подальшій праці... У одних дітей батьки пали в революційній боротьбі за справу пролетаріату, інших – сидять у в'язницях і чекають свого звільнення... звертаємося з проханням не послаблювати свою працю в справі підтримки, оскільки завдяки їй ми сподіваємося незабаром стати дітьми вільної радянської держави"* [117, арк.15].

Найбільш болючим було для України питання політичної еміграції із Західної України. До її представників компартійне керівництво ставилося з особливою недовірою, адже їх потрапляння у суспільно-політичне середовище підрадянської України загрожувало непередбачуваним наслідками, серед яких головну небезпеку становив привид націонал-комунізму. Відтак, коли на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 12 квітня 1923 року було розглянуто питання про можливість надати прихисток галицьким політемігрантам, то пріоритетним визнавалася їх розміщення у інших республіках СРСР. До України їх мали допускати лише у дуже обмеженій кількості, при цьому концентруючи у Донбасі [22, арк.44]. Річ у тому, що більшовики небезпідставно побоювалися, що, в результаті зіткнення із реальними умовами життя у підрадянській Україні, яка у громадській думці за "червоним кордоном" ідеалізувалася зусиллями комуністичною пропаганди, зарубіжні революціонери швидко перетворяться на "ворогів радянської влади". З цього приводу у листі ЦК КП(б)У до ЦК РКП(б) відзначалося: *"Наша комуністична преса у Польщі, Галичині, Чехословаччині змальовує економічне становище УССР як*

процвітання країни й що кожний у вільній пролетарській країні знаходить собі роботу. Це почасти посилює потяг до нас політеміграції. Коли політемігранти стикаються з нашою дійсністю й порівнюють з інформацією комуністичної преси у себе на батьківщині, то глибоко розчаровуються" [348, с.198-199]. Відтак, уже 20 червня 1924 року політбюро ЦК КП(б)У ухвалило "відмовитися від приймання галичан на території України", а 29 серпня – просити ЦК РКП(б) "врегулювати питання про скорочення політеміграції в Україну та про правильну інформацію щодо економічного становища УССР" [348, с.198-199].

Натомість швидке зростання чисельності західноукраїнських комуністів, що шукали притулку в УСРР, змусило відкоригувати відповідні плани. 8 листопада 1924 року голова республіканського ЦК МОДР А.Медведєв дав розпорядження секретаріату організації виконувати звернення про допомогу Закордонного бюро КПЗУ без обов'язкового погодження з ним. 14 листопада того ж року, констатуючи подальше зростання чисельності політемігрантів із Західної України та Польщі, Медведєв запропонував справу їх безпосереднього облаштування перекласти на усі без винятку губернські комітети МОДР [26, арк.28а-29]. Водночас незважаючи на велику чисельність політичних емігрантів із Західної України, створення для них окремого товариства наштовхнулись на формальні перешкоди. Ставилась під сумнів сама доцільність його появи. Показовим у цьому контексті було те, що намагаючись переконати центр у необхідності створення Товариства політичних емігрантів із Західної України, політбюро ЦК КП(б)У за доповіддю М.Скрипника 19 червня 1925 року ухвалило рішення звернутися до ЦК РКП(б) за дозволом, апелюючи при цьому до уже санкціонованого Москвою білоруського аналога [24, арк.90зв.]. Проте товариство так і не було створене. Натомість створювалися клуби та секції. Наприклад, секція політемігрантів із Західної України при Чернігівському окружкомі МОДР. У її статуті підкреслювалось, що її метою є "виховання своїх членів в комуністичному дусі для громадсько-політичної роботи зараз і для підготовки кращих борців проти польського імперіалізму". Серед активістів були М.Пасіка, С.Майструк, С.Кондрацький, Ф.Бовків [359, с.115]. З 1925 року, як уже зазначалося, функціонував Клуб політемігрантів Західної України ім. І. Франка [348, с.201].

На окрему увагу заслуговує історія створеної у 1925 році західноукраїнськими політемігрантами секції Спілки письменників УСРР "Плут". До її складу увійшли низка відомих літераторів – вихідців із Західної України – В.Атаманюк, Д.Бедзик, В.Бобинський, М.Гаско, П.Гірняк, В.Гжицький, Л.Дмитерко, Д.Загул, Й.Зазуляк, М.Ірчан, М.Качанюк, М.Кігура, М.Козоріс, М.Марфієвич, Г.Піддубний, Д.Рудик, І.Ткачук, А.Турчинська, А.Шмигельський та інші. У наступному, 1926 році, ця секція була реорганізована у окрему громадську організацію – Спілку "Західна Україна" [292, с.761]. У пояснювальній записці до статуту організації відзначалось, що "перед нею ставиться завдання через громадсько-літературну діяльність допомагати трудящим Західної України у їхній боротьбі за визволення та об'єднання в єдиній Українській радянській державі". Вона мала допомагати письменникам-емігрантам "глибше розібратись" у політиці більшовиків в Україні: проводити агітаційну роботу серед діячів мистецтва і літератури за кордоном, зокрема пропагувати серед молодих західноукраїнських письменників марксистської ідеї; підтримувати тісний зв'язок з МОДР та політемігрантами в Україні. Уже на перших організаційних зборах Тимчасового бюро Спілки було ухвалене рішення про участь у "мітингах протесту проти терору польських окупантів", а також спільно з київською секцією МОДР долучитись до надання матеріальної допомоги західноукраїнським письменникам. Відтак 31 травня 1925 травня зусиллями організації у Києві було влаштовано масовий вечір, присвячений Західній Україні. Велику увагу Спілка приділяла західноукраїнській пресі. Так, згідно з рішенням її зборів від 27 січня 1927 року з метою надання "консультацій" за редакціями прокомуністичних західноукраїнських видавництв закріплювалися окремі її члени [389, с. 131-135, 139]. У 1927 році почав виходити друком спеціальний громадсько-політичний та літературний часопис "Західна Україна", перед авторами якого ставилась недвозначна вимога "наголошувати пролетарсько-класовий напрям та передавати в працях класову боротьбу працюючих на Західній Україні" [292, с.761-762]. Залишаючись "громадською організацією", Спілка безперервно випрошувала субсидії, переважно від НКО, на видання збірки "Західна Україна", придбання іноземної літератури, а також надсилання радянської "товаришам закордон". Останнє розглядалося, як "один із кращих засобів

стимулювати діяльність закордонних гуртків і підтримувати з ними ідеологічний зв'язок... з метою відповідного впливу на громадську думку...". Завдяки активному сприянню влади тираж журналу "Західна Україна" з року в рік збільшувався (5,5 тис. у 1933 проти 3 тис. – у 1931 роках відповідно) [389, с.152-155].

Події у Західній Україні цинічно використовувались із агітаційно-пропагандистською метою. Ще 17 квітня 1925 року політбюро ЦК КП(б)У ухвалило рішення про проведення масових акцій протесту проти арештів українських комуністів у Польщі. Хоч їх проведення й мало бути організоване місцевими партійними органами, ставилась вимога, щоб формально ініціатива виступів, мітингів та зборів "виходила від громадських об'єднань, а не від партії і радянської влади". ВУРПС, ЦК КНС та ЦК МОДР доручалося виступити із протестами з приводу арештів, проте їх текст мав бути в обов'язковому порядку узгоджений з відділом агітації та пропаганди ЦК КП(б)У. На партійну пресу в центрі та на місцях покладалось тиражування цього "продукту" із належними антипольськими коментарями [24, арк.62]. Масові акції МОДР проходили під гаслами "Селянин України, ти вигнав польських панів, не допустив румунських бояр. Допоможи ж своїм братам-селянам позбавитися від гніту польських і румунських поміщиків". Комінтерн – вождь світової революції, МОДР – організатор тилу. "Кожна копійка, зібрана МОДР, полегшить боротьбу в'язнів капіталу" – таким чином мотивували до максимальної мобілізації фінансових ресурсів [95, арк.24-25]. З метою змальовування жахів білого терору у періодиці МОДР регулярно друкувалися матеріали про життя політв'язнів [165, 199, 207, 219].

Наприкінці 1927 року ЦК МОДР УРСР ухвалив рішення взяти шефство над політв'язнями Західної України і Польщі, а 4 березня 1932 року Секретаріат ЦК МОДР СРСР закріпив Червону допомогу (МОДР) Західної України і Польщі за МОДР УСРР [359, с.75; 389, с.59]. В рамках кампанії допомоги політв'язням Західної України 3 жовтня 1928 року Президія Всеукраїнського ЦК МОДР ухвалила рішення: звернутися до ВУФКУ з проханням про короткометражні фільмогасла до усіх картин, що демонструватимуться в дні кампанії (агітпроп мав їх заздалегідь виготовити); планувати спеціальні статті у всіх основних центральних газетах. РАТАУ мав висвітлити терор в Польщі у своїх радіопередачах [118, арк.129]. 29

квітня 1929 року Харківський окружний комітет МОДР організував передсвятковий інтернаціональний мітинг для політемігрантів, а 2 травня політемігранти із Західної України виступили на центральній радіостанції УСРР із критикою колоніальної політики польського уряду та інтерпретували КПЗУ у якості лідера національно-визвольної боротьби українців Польщі, що, звичайно, не відповідало дійсності і дезорієнтувало широкі кола української громадськості в УСРР щодо справжніх тенденцій у Галичині та на Волині [389, с.35]. У зв'язку із дев'ятою річницею проголошення маніфесту Галревкому про радянську владу у Західній Україні, 15 липня 1929 року була проведена широка пропагандистська акція, в ході якої ЦК МОДР УСРР ставив перед місцевими організаціями завдання сфокусувати увагу на підготовці польського фашизму до війни проти УСРР та СРСР. Під час проведення заходів залучалися політемігранти – учасники подій 1920 року. Зокрема у Харкові – у тісній взаємодії із "Клубом політемігрантів Західної України" [142, с.15-16].

Настороженість більшовицького режиму до представників політичної імміграції наростала в міру утвердження сталінізму. Значна частина з них була просякнута комуністичним романтизмом, а відтак природно виступала сприятливим середовищем для підтримки альтернативних сталінському курсу поглядів на перспективи розвитку комуністичного руху загалом та "першої у світі держави пролетаріату" зокрема. З іншого боку, широкий розмах "шпигуноманії", який спостерігався в СРСР, починаючи з другої половини 20-х років, цілком об'єктивно змушував шукати агентів зарубіжних спецслужб саме серед вихідців із закордону. Інструкції МОДР своїм місцевим організаціям за цих умов насичуються вимогами на кшталт "на руки політемігрантам не видавати ніяких посвідок, ні документів, а коли цього вимагає справа, адресувати їх безпосередньо до установ" [116, арк.55], "коли є випадки недисциплінованості, розкладу чи інших негативних явищ у житті політемігрантів, то про це треба негайно повідомляти Відділ політеміграції та відповідні партійні організації" [116, арк.55-56] тощо. Традиційно посилена увага до політичної лояльності виявляла себе стосовно політемігрантів із Західної України, які мали у відповідності із офіційною більшовицькою інтерпретацією "вивчати постанови партз'їздів КПП та КПЗУ, зокрема постанови III з'їзду КПЗУ, матеріали по національному питанню в КП(б)У та про розлам в КПЗУ" [116, арк.54].

В цілому становище західноукраїнської політеміграції на початку 1930-х років минулого століття різко погіршилось. Розкол в КПЗУ, динамічне розгортання кампанії переслідування націонал-комуністів в Україні та низка інших як внутрішньо-, так і зовнішньополітичних факторів поглибила традиційну настороженість режиму щодо її представників. Причому усе відбувалось у той час, коли керівні органи емігрантських товариств намагались демонструвати повну лояльність до здійснюваної режимом політики. Наприклад, на початку 1930 року правління Харківського клубу західноукраїнських політемігрантів імені Франка звернулося до усіх політемігрантів в УСРР і за її межами взяти активну участь у будівництві літака "Червона Західна Україна" [292, с.55]. Відповідний крок пояснювався "відповіддю на мілітаризацію в Польщі". Тоді ж при ЦК МОДР УСРР була створена ініціативна група, що мала на меті організувати Міжнародний фонд допомоги політв'язням Західної України. В 1931 році до України переїхала сім'я західноукраїнського політемігранта Й.Денисюка (5 осіб), яка отримала фінансову підтримку МОДР [359, с.115], а ЦК МОДР УСРР ухвалив рішення спорудити під Харковом дитячий будинок для дітей західноукраїнських політв'язнів [389, с.69-70].

Проте активізація централістських тенденцій та поглиблення настороженості режиму до представників західноукраїнської еміграції давала свої результати: створені політемігрантами об'єднання за національним ознаками починають уніфікувати та інтегрувати до складу більш певних, з точки зору режиму, структур. На засіданні секретаріату ЦК КП(б)У 20 вересня 1930 року було ухвалене рішення про ліквідацію клубу політемігрантів Західної України ім. І.Франка у Харкові та передачу його майна і приміщення Центральному комітету МОДР України [34, арк.127]. Була ліквідована як самостійна організація, Спілка "Західна Україна", а її учасники мали увійти до створеної 1933 року Спілки радянських письменників України. У найближчі роки значна частина з них зазнала репресій і, у низці випадків, була розстріляна [292, с.761]. З початку 1930-х років західноукраїнська еміграція в УСРР потрапляє у вир репресій тоталітарного режиму й зазнає відчутних втрат у перебігу сфабрикованих ГПУ–НКВД "справ", так званих, "Українського національного центру" 1931–1932 рр., "Української військової організації" 1932–1935 рр., "Польської військової організації" 1933–1934 рр. та ін.[348, с.207].

Подібна доля спіткала і представників польської політеміграції, проти яких, уже починаючи з 1929 року, почали масово висуватися звинувачення в належності до так званої Польської організації військової (ПОВ), а в 1933 році проведені перші арешти за цими звинуваченнями [394]. Організовані чистки сфокусовані саме на політемігрантах, звичайно, розпочались пізніше – на початку 1936 року. З цього приводу 19 січня 1936 року секретар ВККІ Д.Мануїльський у зверненні до секретаря ЦК ВКП(б) М.Ежова писав: "...прошу Вас найближчим часом прийняти мене з питання про заходи проти проникнення під виглядом політемігрантів на територію СРСР шпигунів і диверсантів... хотів би з вами обговорити питання про заходи з перевірки польської компартії, що є, як вам відомо, в останні роки головним постачальником шпигунських та провокаторських елементів в СРСР" [394]. Розгортання маховика репресій, що супроводжувало 30-ті роки ХХ століття як у комуністичному СРСР, так і правототалітарних та правоавторитарних країнах Європи, поєднувалось зі змінами в підходах до самої доцільності політеміграції. Якщо 1928 року до Генерального консульства СРСР у Львові було подано 538 заяв на виїзд до Радянського Союзу (задоволено 116 – 21,56 %), то 1934 року аналогічний показник становив 128 заяв (14 задоволено – 10,9 %), 1938 року з 44 клопотань жодне не отримало позитивної відповіді [348, с.204]. У цьому контексті показовою була заява керівника загальносоюзної МОДР О.Д.Стасової на 4-ому Всесоюзному з'їзді організації в 1934 році: "Ми на кожному кроці зустрічаємось з такою лінією наших секцій, що людина не повинна сидіти у в'язниці. Це далеко не вірно. Ми сиділи у в'язниці, в'язниця нас загартувувала. Недарма Таганку сама поліція вважала соціалістичним університетом... Чому ж зарубіжні товариші за найменшої небезпеки арешту мають тікати?"[282]. Мине кілька років і серед членів МОДР та політемігрантів в СРСР почнуться масові чистки такого розмаху, які переконують більшість із них у перевагах зарубіжних в'язниць над "прихистком" у "першій державі пролетаріату".

Як бачимо, операторами, які відповідали за організацію соціально-економічної рееміграції до України стали "товариства технічної допомоги", завданнями яких була організація майбутніх поселенців та їх ідеологічна фільтрація. Водночас, спроби обмежити коло реемігрантів ідейними фанатиками вступали у суперечність

із прагматичним завданням залучення матеріально-технічних ресурсів іноземців для відбудови зруйнованої громадянською війною та політикою військового комунізму аграрної сфери виробництва. Попри те, що рееміграції було надано ореолу громадської ініціативи, у дійсності процес ініціювався та заохочувався з Москви. Підтвердженням малозначущості реальних настроїв зарубіжної громадськості стала доля висунутої українцями Північної Америки ідеї щодо створення окремого Товариства технічної допомоги Радянській Україні, яка так і не була реалізована, оскільки не знайшла підтримки у більшовицького керівництва. Внутрішньополітична складова у підходах більшовиків до "трудової" рееміграції зводилася до використання потенціалу іммігрантів для створення за їх рахунок високопродуктивних, технічно високооснащених господарств, які б слугували для місцевого населення переконливим доказом переваг колективного сільськогосподарського виробництва. Саме у цій площині відбувалась діяльність реемігрантських комун у напрямку надання допомоги, насамперед щодо механізованої обробки землі, сусіднім селянам. Натомість спроби радянської пропаганди пояснити досягнення вищих врожаїв у більшості комун колективізацією не відповідали дійсності, адже їх ефективність базувалась на агротехнічних та технологічних перевагах, досвіді, набутому в умовах вищого рівня агрокультури у США та Канаді. Крім того, у традиційно аграрно перенаселеній Україні у іммігрантських комунах на кожного працівника припадало пересічно у 4 рази більше оброблюваної землі, ніж у сусідніх селянських господарствах.

Переважно ідеалістичне сприйняття радянської дійсності, яке спостерігалось на початку 20-х років у США та Канаді, забезпечувало популярність ідеї рееміграції, однак більшовицьке керівництво побоювалося розчарування іммігрантів після зіткнення із реальністю "першої держави пролетаріату" та намагалось дезавувати можливий вплив небажаної інформації, вживаючи превентивних заходів. Аби перешкодити виходу із комун та повторній еміграції невдоволених членів, було ініційовано зміну статутів у напрямку позбавлення їх права на отримання вступного внеску. Невдоволені порушенням своїх майнових прав, реемігранти зверталися до суду, проте через міжнародний резонанс подібних справ ухвали визначалися позицією компартійно-державного керівництва. Із початком примусової сталінської

колективізації в Україні можливості для існування комун на основі первісних статутів були втрачені. За умов насильницького насадження "нового кріпацтва" доля багатьох комунарів-іммігрантів, які були безпосередньо ознайомлені із умовами життя у демократичних країнах, а відтак не могли пасивно споглядати насильство владних структур, склалася трагічно. Чимало з них були репресовані, і дуже небагатьом вдалося черговий раз емігрувати та засвідчити світу справжні умови життя у "першій у світі державі пролетаріату".

Особливе місце відводилось комуністичним режимом роботі громадських організацій серед тих іммігрантів, які прибували на контрольовані більшовиками території внаслідок політичних переслідувань на батьківщині. Комуністичні партії та інші прокомуністичні організації, що брали участь у антидержавних акціях у Польщі, Угорщині, Болгарії, країнах Балтії опинилися поза законом, а активістам, орієнтованого на здійснення "світової революції" підпільного руху, загрожувало судове переслідування. Значна часина з них намагалася емігрувати до "держави пролетаріату", вважаючи, що мають повне право претендувати на допомогу режиму, в інтересах якого вони вчиняли протиправні дії у своїх країнах. Спочатку робота серед політемігрантів здійснювалась двома окремими організаціями – МОДР та Товариством взаємодопомоги політемігрантів. Однак швидко з'ясувалось, що їх відокремлена діяльність була малоефективною і зводилася до клопотання перед різними партійно-державними установами республіки, які, у свою чергу, намагалися самостійно вирішувати проблеми облаштування політичних іммігрантів, ігноруючи малозначущі спеціалізовані добровільні організації. З огляду на таку ситуацію, спочатку в загальносоюзному масштабі, а потім і в УСРР, було здійснено спробу консолідації зусиль громадськості щодо підтримки політичних іммігрантів шляхом включення Товариства взаємодопомоги політичних емігрантів до складу Міжнародної організації допомоги борцям революції, із подальшим організаційним виокремленням у Комітет у справах політичної еміграції при виконавчому комітеті МОДР.

Роль МОДР у розв'язанні проблем політичної еміграції в українській історіографії тенденційно прослідковувалась у глорифікаційному ключі. Підкреслювались масштаби допомоги та її розмах. У дійсності ж інструкції керівних

органів цієї організації вимагали "обережного підходу" до надання дозволу на в'їзд в СРСР. Політемігранти, які проходили через кордон СРСР, мали стати об'єктом прискіпливого огляду державної легітимаційної комісії і її філій. Обмеженість у можливостях надання фінансової допомоги призводила до необхідності регулярного клопотання перед вищим партійним керівництвом республіки щодо вирішення найбільш дріб'язкових проблем політемігрантів, зумовлюючи гіпертрофію персоналізованого підходу. При цьому, аби перешкодити ідейному "розкладу" іммігрантів через зіткнення із радянською дійсністю, їх концентрували в кращих радгоспах або підприємствах, яким надавалося сприяння ЦК МОДР. Серед таких "показових господарств" в Україні була болгарська комуна ім. Благоева на Полтавщині. Комунари, дійсно, змогли досягнути позитивних результатів у господарюванні, проте для цього господарство систематично дотувала не лише держава та громадські організації, але й безпосередньо низка промислових підприємств України.

Найбільш болючим було питання політичної еміграції із Західної України. Оскільки потрапляння її представників у суспільно-політичне середовище УСРР, загрожувало непередбачуваним наслідками, серед яких головну небезпеку становив "привид" націонал-комунізму, то місцеве компартійне керівництво ставилося до них із особливою недовірою. За таких обставин, створення окремого товариства політичних емігрантів із Західної України, попри їх велику чисельність, наштотувалось на формальні перешкоди, ставилась під сумнів сама доцільність його появи. Натомість, події у Західній Україні цинічно використовувались режимом із агітаційно-пропагандистською метою. З розгортанням репресій проти української інтелігенції та активізацією уніфікаційних тенденцій в СРСР, настороженість партійно-державних структур до представників західноукраїнської інтелігенції лише посилювалась. Відтак, усі створені політемігрантами товариства були переведені під контроль більш певних, з точки зору більшовиків, радянських псевдогромадських об'єднань.

ВИСНОВКИ

– Проведений нами аналіз історіографії засвідчив відсутність спеціальних праць, присвячених міжнародним зв'язкам громадських об'єднань України міжвоєнної доби. У процесі вивчення розлогого масиву праць радянського періоду було виявлено наявність значної фактологічної бази, створеної як українськими, так і російськими дослідниками. Головним їх недоліком є обмежені методологічні підходи та ідеологічна заангажованість, яка була зумовлена залежністю тогочасної історичної науки від правлячої партії. Сучасні дослідження проблеми відзначаються новим концептуальним осмисленням історичної ролі прокомуністичних громадських організацій загалом, і їх українських секцій зокрема. У них критично аналізується діяльність останніх на міжнародній арені, звертається увага на вплив процесів одержавлення об'єднань громадськості на згорання їх зовнішніх контактів. Водночас низка аспектів міжнародної діяльності громадських організацій України міжвоєнної доби залишаються невисвітленими, а відтак, актуальним є різнобічне дослідження та критичне переосмислення цієї проблеми на основі широкого кола доступних джерел та новітніх концептуальних підходів. Така можливість існує з огляду на достатню джерельну базу, репрезентовану фондами українських та російських архівосховищ, багатою інформацією періодикою досліджуваного періоду, а також опублікованими документами.

– Після встановлення компартійно-державного контролю над кооперативними центрами України значущість їх міжнародних зв'язків стала розглядатися, насамперед, з точки зору посилення позицій Комінтерну у Міжнародному кооперативному Альянсі (МКА). Внаслідок цього українська кооперація зазнавала фінансових та іміджевих збитків. Постійне представництво українського кооперативного руху за кордоном упродовж 1920-х років здійснювалось спеціально створеними представництвами, а саме: "Укркоопом" в Берліні (Німеччина) та "Коопукрою" в Лондоні (Велика Британія). Проте ефективному відстоюванню ними економічних інтересів української кооперації заважали наполегливі спроби загальносоюзних державних та кооперативних організацій обмежити її самостійне

представництво. У середині 1920-х років кооперативні центри України були широко репрезентовані у керівних органах МКА, але, на відміну від російської, персональний склад української кооперативної делегації зазнавав постійних змін, а їх позиція по ключових питаннях міжнародного кооперативного руху дублювала лінію, яку відстоювала делегація московського "Центросоюзу". У кінцевому підсумку очевидна детермінованість діяльності преставників українських кооперативних центрів у МКА ідеологічними установками профільної секції Комінтерну та загальносоюзного керівництва поставила під сумнів "самостійність" української кооперації, а відтак наприкінці 1920-х років зумовила різке скорочення виділеної для неї квоти у центральних органах Альянсу. На початку 1930-х років, у зв'язку з ліквідацією сільськогосподарської та завершенням процесу одержавлення споживчої кооперації компартійним режимом, контакти українських кооператорів із зарубіжними партнерами були згорнуті, а постійне представництво у Лондоні ліквідоване.

– Встановлення контролю більшовиків над Українським товариством Червоного Хреста (УЧХ) ускладнило його комунікацію із зарубіжними партнерами внаслідок необхідності їх систематичного узгодження із зовнішньополітичною позицією правлячого режиму. Компартійні функціонери, які стояли на чолі Українхреста, дезорієнтували західну громадськість щодо справжнього стану справ в Україні. Водночас УЧХ активно залучався до міжнародних акцій з яскравим ідеологічним забарвленням, що знайшло свій вияв у кампанії допомоги постраждалому від повені населенню Галичини у другій половині 20-х років минулого століття. Внаслідок цього ускладнювалася власне гуманітарна співпраця із іноземними партнерами. Залежність УЧХ від партійно-державних структур та загальносоюзного, а фактично російського, центру червонохресного руху обумовила відмову Міжнародного Комітету Червоного Хреста від визнання Українхреста самостійною організацією. З другої половини 1920-х років простежується неухильне наростання мілітарної складової у діяльності товариства, яка поступово стає домінуючою. Після того, як в умовах Голодомору 1932-1933 років УЧХ не зміг налагодити жодних контактів із міжнародними організаціями, його зовнішні

контакти перетворились на фікцію, повністю відірвану від потреб українського суспільства.

– Зовнішні контакти українського спортивного руху розглядались компартійним керівництвом крізь призму можливої радикалізації західноєвропейського робітництва, його втягування у політичну боротьбу під проводом Комінтерну та сателітних йому організацій. Впродовж аналізованого нами періоду політика комуністів у міжнародному робітничому спортивному русі зазнала еволюції від прагнення до його організаційного завоювання шляхом об'єднання Люцернського Спортінтерну (ЛСІ) із Червоним спортивним інтернаціоналом (ЧСІ) до курсу на розкол окремих об'єднаних у ЛСІ національних спорторганізацій із подальшим їх включенням до складу ЧСІ. Спортивним організаціям контрольованої більшовиками частини України (УСРР) у реалізації відповідного курсу відводилась важлива роль, яка зумовлювалась їх значною питомою вагою у складі радянського спортивного руху. Міжнародні заходи із залученням українських спортивних організацій мали яскраво виражену пропагандистську спрямованість. Для забезпечення політичної складової їх візитів за кордон до складу спортивних делегацій обов'язково вводилися ідеологічно загартовані функціонери ЧСІ, Вищої ради фізичної культури (ВРФК), компартії. Важливим аспектом міжнародної діяльності радянського спорту в цілому, і України зокрема, було встановлення "шефства" над зарубіжними командами, які належали до ЧСІ. Внутрішньополітичною метою, яку у міжнародних контактах українських та зарубіжних спортивних об'єднань переслідував більшовицький режим, була мобілізація радянських робітників країни для реалізації курсу на мілітаризацію та непропорційну індустріалізацію. Водночас, попри активні "спрямовуючі" зусилля компартії та ВРФК, низові організації українських спортсменів впродовж досліджуваного нами періоду не виявляли реального ентузіазму у налагодженні міжнародних контактів у потрібному режимові форматі.

Українська секція Спілки есперантистів радянських країн (СЕРК/СЕРР), очолювана Всеукраїнським комітетом у тогочасній столиці УСРР – Харкові, мала виступати засобом координації та спрямування зовнішньої активності учасників

руху в республіці у відповідності із пріоритетами, які визначалися центром. Використовуючи транскордонні контакти українських есперантистів, що здійснювались шляхом листування штучною мовою есперанто, комуністичний режим розраховував переконати зарубіжну аудиторію у автентичності популяризованих офіційною більшовицькою пропагандою досягнень першої у світі "держави пролетаріату". З іншого боку, тиражування відібраних прискіпливою ідеологічною цензурою свідчень іноземних кореспондентів, у яких у викривленій формі зображувались зарубіжні реалії, створювали необхідну базу для обґрунтування внутрішньої та зовнішньої політики більшовицького режиму у громадській думці підрадянської України. При цьому позиція керівництва СЕРК щодо міжнародного центру соціалістичного есперанто-руху (SAT) хоч і змінювалась протягом 20-х років, проте була позначена незмінною зневагою до його засадничого принципу – політичної толерантності. Врешті це призвело до розриву радянської Спілки із SAT та зумовило хвилю переслідувань і репресій проти активістів руху в УСРР, які або залишались прихильними до принципів політичної толерантності, притаманних цій міжнародній асоціації, або ж просто не встигали за змінами, зумовленими новим курсом сталінського керівництва.

– Зовнішні контакти української наукової та культурної громадськості в умовах становлення тоталітарного режиму розвивались в умовах постійного втручання та ідеологічного пресингу з боку центральних та республіканських компартійно-державних структур. Через недовіру до української інтелігенції комуністичний режим намагався опосередкувати її зовнішні контакти Всесоюзним товариством культурних зв'язків із закордоном (ВТКЗ) та тривалий час блокував створення окремого республіканського товариства. Оскільки ВТКЗ було зорієнтоване на громадськість західних держав, то виявило свою неспроможність забезпечити у потрібних обсягах культурні контакти із зарубіжним українством. Режим був змушений розблокувати процес створення окремого Всеукраїнського товариства культурних зв'язків із закордоном (ВУТКЗ). Проте надання санкції на його створення наприкінці 1928 року було запізнлим, оскільки співпало із початком репресій проти української інтелігенції. З початку 1930-х років ВУТКЗ змушене

було зосередитись на дезінформуванні зарубіжної громадськості про природу та зміст внутрішньополітичних процесів в СРСР. Водночас розгортання репресій, які торкнулися більшості співробітників та найактивніших кореспондентів ВУТКЗ, зміна внутрішньо- та зовнішньополітичних пріоритетів сталінського керівництва перетворила товариство на декоративну організацію, позбавлену можливості провадити активну діяльність у відповідності до своїх статутних засад.

Міжнародні контакти Центрального бюро пролетарського студентства УСРР також були детерміновані зовнішньополітичними пріоритетами правлячої компартії. Це унеможливило налагодження плідних професійних контактів із найбільш чисельною, проте аполітичною організацією українських студентів західних земель та еміграції – ЦЕСУС. Водночас політика розколу українського студентства Західної України та еміграції, з наступним згуртуванням лояльної до більшовицького режиму частини довкола контрольованої Комінтерном та залежної від Центрального бюро Пролетарського студентства при ВУРПС організації "Ділове об'єднання поступового студентства" (ДОПС) не дала бажаного результату. Абсолютна більшість студентів-українців за межами СРСР залишилась у складі демократичної та політично толерантної Центральної спілки українського студентства. А ДОПС у контексті наростання невдоволення політикою більшовиків серед громадськості Західної України та еміграції перестало існувати. Чимало активних учасників цієї маріонеткової організації, опинившись на еміграції в СРСР, стали жертвами сталінських репресій у 1930-х роках.

– З огляду на інтерпретацію СРСР як "бази світової революції", важливою складовою політики більшовиків було використання громадських форм організації соціально-економічної рееміграції та політичної імміграції із капіталістичних держав. За рахунок фінансово-організаційного потенціалу реемігрантських товариств планувалося створення високопродуктивних зразкових господарств, які слугували б для місцевого населення переконливим доказом переваг колективного ведення сільського господарства. Більшовицьке керівництво від початку рееміграції побоювалося розчарування іммігрантів від зіткнення із реальною дійсністю ідеалізованої на Заході "першої держави пролетаріату". Радянські представники в

країнах Америки через канали Товариства технічної допомоги намагалися завбачливо дезавуувати можливий вплив небажаної інформації, залучити до імміграції лише фанатично відданих комуністичним ідеям осіб. Проте жодні адміністративні заходи не могли нівелювати кричущої невідповідності між змальовуваними офіційною пропагандою та реальними умовами життя у "державі пролетаріату". Серед іммігрантів черговий раз поширювалися рееміграційні настрої, які об'єктивно відповідали на питання про кращий для працюючих суспільний лад. Однак повторна рееміграція виявилась для більшості з них недосяжною через перешкоди як з боку нового, зміненого уже в Україні, керівництва колективів, так і органів державної влади. У процесі масової колективізації "показові комуни" стали її першими жертвами.

У свою чергу діяльність громадських об'єднань серед політичної імміграції мала на меті сприяння індоктринації у суспільній свідомості ідей пролетарського інтернаціоналізму, залучення недержавних джерел фінансування для обслуговування функціонерів зарубіжних секцій Комінтерну. Спочатку робота з політемігрантами була розпорошена між різними організаціями (Товариство взаємодопомоги політемігрантів, Міжнародна організація допомоги революціонерам та ін.). Проте, з огляду на невисоку ефективність їх діяльності, спочатку в загальносоюзному масштабі, а потім і в Україні, було зроблено спробу консолідувати зусилля громадськості щодо підтримки політичних іммігрантів. Це відбувалось шляхом включення Товариства взаємодопомоги політичним емігрантам до складу Міжнародної організації допомоги борцям революції із наступним виокремленням у Комітет у справах політичної еміграції при Виконавчому комітеті МОДР. Емігранти, які проходили через кордон СРСР, ставали об'єктом прискіпливого огляду на предмет їх "ідеологічної відповідності". З огляду на гіпертрофовану демонстративну складову, обмеженість фінансових ресурсів та насторожене ставлення режиму до найбільш чисельної групи потенційних політемігрантів в УСРР – вихідців із Західної України – означена складова діяльності громадських організацій УСРР виявила свою невисоку ефективність.

– Підсумовуючи, варто відзначити, що після встановлення комуністичного режиму можливості для здійснення міжнародних зв'язків об'єднань української громадськості різко звузились. Це стало наслідком загальної пригніченості дійсно громадської ініціативи та партійно-державного курсу на утилізацію потенціалу усіх без винятку громадських інституцій задля реалізації комплексу внутрішньо- та зовнішньополітичних пріоритетів більшовиків. Транскордонні контакти громадськості УСРР допускалися і навіть заохочувалися лише настільки, наскільки вони відповідали цим пріоритетам. Важливою їх складовою стало нав'язування громадськості України стереотипного та деформованого сприйняття навколишнього світу, дискредитація "капіталістичного оточення", звеличення комуністичної тоталітарної дійсності. Попри активну участь представників українських організацій у низці міжнародних громадських центрів, вона жорстко регламентувалася партійно-державним апаратом різних рівнів та узгоджувалась із курсом Комінтерну на "світову революцію". Зарубіжним партнерам громадськими каналами цілеспрямовано нав'язувалось хибне уявлення про природу та зміст тих процесів, які відбувались у підрадянській Україні. Будь-які спроби виходу за визначені режимом межі призводили до репресій проти активних учасників міжнародної діяльності громадських організацій. В умовах становлення найбільш одіозної форми радянського тоталітаризму – сталінізму – зовнішні контакти організованої громадськості були визнані недостатньо контрольованими та поступово згорнуті.

Виходячи з отриманих результатів, дисертант сформулював наступні **практичні рекомендації:**

Врахувати результати проведеного дослідження у процесі розробки та удосконалення державної концепції взаємодії з громадськістю, зокрема у галузі міжнародних контактів її інститутів, уникнення негативного досвіду минулого у відповідній царині та сприяння загальному процесу розбудови громадянського суспільства в Україні.

Включити поставлені у дисертації проблеми у програму науково-практичних семінарів, "круглих столів", ініціювавши відкрите обговорення проблем участі громадськості у міжнародних зв'язках України.

Залучити викладені у дисертації факти, зроблені на їх підставі висновки під час подальшого вивчення суспільно-політичних процесів в Україні у ХХ столітті, взаємин нашої держави та суспільства із навколишнім світом, а також у процесі написання підручників, монографій, статей, пов'язаних з історією українських громадських організацій.

Розробити на основі викладеного у дисертації матеріалу, сформульованих у ній положень, окремий спецкурс для студентів, які навчаються за спеціальностями історія, міжнародні відносини, політологія, соціологія, спрямований на їх ознайомлення із практикою зарубіжних зв'язків громадських об'єднань 20-х – початку 30-х років минулого століття; залежністю останніх від ідеологічних та зовнішньополітичних пріоритетів однопартійного режиму в СРСР; впливу таких контактів на формування стереотипів суспільної свідомості в підрадянській Україні та за її межами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. АРХІВНІ ДОКУМЕНТИ

Центральний державний архів вищих органів влади і управління (ЦДАВОУ) України.

Ф2. Рада народних комісарів УСРР.

1.1. Справа по розгляду проекту ВУЦВКу "Про надання права на трудове користування землею трудящих іноземних громадян". – червень – серпень 1924 року. – Оп.3. – Спр. 211. – 19 арк.

1.2. Листування з Наркоматом соцзабезпечення УРСР про надання допомоги політемігрантам. – 7 квітня – 29 травня 1924 р. – Оп.3. – Спр. 1015. – 5 арк.

1.3. Листування з Наркомосом УСРР про виконання постанов XV Всесоюзного, X Всеукраїнського з'їздів пратії та липневого пленуму ЦК ВКП(б) про підготовку нових кадрів спеціалістів, організацію чужоземного відділу Укрліту і контролювання літератури, яка надходить з-за кордону, виділення представника від Нарком осу до Ради центрального архівного управління, призначення пенсії політемігрантові зі Східної Галичини Герасевичу. – 5 січня 1928 – 21 грудня 1928 р. – Оп.4. – Спр. 128. – 62 арк.

1.4. Справа по розгляду заяви адміністративно-господарського відділу ВУЦВКу про відпуск коштів Комітету по справах політемігрантів при ЦК Міжнародної організації допомоги революціонерам (МОДР). – 17 листопада 1925 – 17 грудня 1925 року. – Оп.4. – Спр. 630. – 4 арк.

1.5. Справа по розгляду прохання Чернігівського окрвиконкому про відпуск коштів на утримання перебіжчиків з Румунії, Польщі та інших держав. – 1 жовтня 1925 – 8 квітня 1926 р. – Оп.4. – Спр. 1031. – 15 арк.

Ф.27. Народный комиссариат земельных дел (Наркомзем) УССР.

1.6. Отчет Херсонского окрземуправления Одесской губернии. – Оп.5. – Спр. 154. – 126 арк.

1.7. Материалы обследования коллективных хозяйств Украины. – 29 сентября 1924 – 1 сентября 1925 г. – Оп.5. – Спр. 177.

1.8. Переписка о деятельности сельхозколлективов и иммигрантских коммун. – 14 сентября 1924 – 28 сентября 1925. – Оп.5. – Спр. 182. – 472 арк.

1.9. Звіти про роботу сільськогосподарських комун за 1923 рік та листування про організацію і фінансування сільськогосподарських артілей, товариств. – 4 січня 1927 – 31 грудня 1927р. – Оп.8. – Спр. 1091. – 225 арк.

Ф.290. Всеукраїнська Рада сільськогосподарської кооперації "Сільський Господар".

1.10. Поїздка Одінцева до Гетлера закордон, 1.04.1927 р. – Оп. 5. – Спр. 69.

Ф.807. Об'єднане представництво українських кооперативних спілок ("Коопукра") в Лондоні.

1.11. До історії Коопукра. Листування і документи. – 1 грудня 1923 – 17 лютого 1930. – Оп.1. – Спр. 1. – 404 арк.

1.12. Загальні кооперативні питання. Листування з Укркоопцентрами, Радустановами за кордоном, різними іноземними кооперативними установами. Кооперативна Виставка в Генті. – лютий 1924 – березень 1930. – Оп.1. – Спр. 15.

1.13. Загальні кооперативні питання. Листування з Інтернаціональним кооперативним Альянсом та Інтернаціональним кооперативним Товариством гуртових закупівель. – січень 1924 – травень 1930. – Оп.1. – Спр. 16. – 673 арк.

1.14. Загальне листування із Сільським Господарем, Кустекспортом, Повпредством і Торгпредством Лондона, Торгпредством Варшава. Загальне листування в питаннях транспорту, страховки, зв'язку з лондонською митницею і т.ін. – грудень 1923 – грудень 1924. – Оп.1. – Спр. 26.

1.15. Загальне листування з Вукоопспілкою. – листопад 1923 – грудень 1924 року. Оп. – Спр. 27. – 234 арк.

1.16. Загальне листування Коопукри з Укркоопом-Берлін. Копії листів Укркоопу-Берлін до Укркоопцентрів. – 12 листопада 1923 року – 30 грудня 1924 року – Оп. 1. – Спр. 30. – 943 арк.

1.17. Копії листів Укркоопу-Берлін до Вукоопспілки та Українбанку – 29 жовтня – 21 грудня 1923 року – Оп.1. – Спр. 31. – 35 арк.

Ф.3905. Центральний союз українського студентства /ЦЕСУС/ в Празі. (1921-1931).

1.18. Списки українських студентських організацій знаходящихся на території Західної України, Польши, Румунії, Болгарії, і т.д. на 1924 – 1925 уч. р. – Оп.1. – Спр.15. – 4 арк.

1.19. Листування з міжнародними студентськими організаціями про скликання з'їздів, конференцій, нарад та прийняття участі у їх роботі, політичне становище на Україні та закордоном. – 11 серпня 1922 – 31 грудня 1924. – Оп.2. – Спр. 78. – 176 арк.

1.20. Заява делегатів соціалістичного блоку на II з'їзді ЦЕСУС'у проти провокацій та і антирадянських виступів делегатів та відповідь на заяву. – липень 1924 року. – Оп.2. – Спр. 96. – 32 арк.

Ф.5110. Всеукраїнське товариство культурного зв'язку із закордоном.

1.21. Листування із Всесоюзним товариством культурного зв'язку з закордоном, медичною та культосвітніми секціями Українського товариства культурного зв'язку із закордоном про підготовку виставок, статей, видання журналів та збірників для надсилки за кордон. – 17 листопада 1928 – 6 травня 1931 року. – Оп.1. – Спр. 1. – 63 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань (ЦДАГО) України.

Ф.1. Центральний комітет комуністичної партії України.

Оп.6. Протоколи засідань Політбюро ЦК КП(б)У.

1.22. Протоколи №№ 102-120; 1-34а, 35-48 засідань Політбюро ЦК КП(б) України. – 5.01.1923 – 31.12.1923. – Оп.6. – Спр. 40. – 169 арк.

1.23. Протоколы №№ 8-37; 38-42 заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины. – 4.07.1924 – 27.12.1924. – Оп.6. – Спр. 49. – 95 арк.

1.24. Протоколы №№ 44-76б заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины (1-й экз.). – 6.01.1925 – 26.06.1925. – Оп.6. – Спр. 58. – 95 арк.

1.25. Протоколы №№ 77-79; 1-3 заседаний Политбюро ЦК КП(б) Украины (1-й экз.). – 3.07.1925 – 28.12.1925. – Оп.6. – Спр. 59. – 60 арк.

1.26. Резолюции Исполнительного комитета Коммунистического Интернационала об Украинской коммунистической партии. Циркуляры Исполнительного комитета Коммунистического Интернационала о борьбе против империалистической войны, белого террора. Переписка с Международной организацией помощи борцам революции (МОПР) о заседании Молдавского комитета МОПР, созыве заседания Всеукраинского Центрального комитета МОПР и другим вопросам. – 8 января – 24 декабря 1924 года. – Оп.6. – Спр. 1833. – 37 арк.

1.27. Выписки из протоколов заседаний Секретариата ЦК КП(б)У, копии резолюций всесоюзных и всеукраинских съездов пролетарского студенчества, протоколы комиссии Политбюро ЦК КП(б)У, переписка с Наркоматом просвещения УСРР о работе высших учебных заведений республики. – 3 января – 11 ноября 1927 года. – Оп.6. – Спр. 2491. – 74 арк.

Оп.7. Протоколи засідань Оргбюро і Секретаріату ЦК КП(б)У.

1.28. Протоколы №№ 4-69 заседаний Оргбюро ЦК КП(б)У (экз. первый). – 3.01.1922 – 16.12.1922. – Оп.7. – Спр. 17. – 158 арк.

1.29. Протоколы №№ 1, 5-12, 14-26 заседаний Секретариата ЦК КП(б)У (экз. третий неполный). – 4.01. – 6.12.1922. – Оп.7. – Спр. 28. – 187 арк.

1.30. Протоколы №№ 1-57 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У (экз. первый). – 17.05.1924 – 31.12.1924. – Оп.7. – Спр. 40. – 261 арк.

1.31. Протоколы №№ 24-36 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У (экз. первый). – 3.04.1926 – 29.06.1926. – Оп.7. – Спр. 60. – 109 арк.

1.32. Протоколы №№ 64-86 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У. – 5.01.1927 – 30.05.1927. – Оп.7. – Спр. 83. – 142 арк.

1.33. Протоколы №№ 81-104 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У. – 7.06. – 1.04.1929. – Оп.7. – Спр. 117. – 156 арк.

1.34. Протоколы №№ 8-18 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У. – 23.08.1930 – 16.11.1930. – Оп.7. – Спр. 142. – 217 арк.

1.35. Протоколы №№ 19-30 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У. – 12.11. – 30.12.1930. – Оп.7. – Спр. 143. – 212 арк.

1.36. Протоколы №№ 55-60 заседаний Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б)У. – 5.05.1931 – 12.06.1931. – Оп.7. – Спр. 178. – 193 арк.

Опис. 20. Матеріали відділів ЦК КП(б)У.

1.37. Протоколы, выписки из протоколов заседаний бюро Одесского губкома КП(б)У. Переписка с губкомом партии о деятельности губернской и партийной организации, состоянии партийной и профсоюзной работы на заводе "Наваль", "Марти и Бадина", оказании помощи болгарским эмигрантам, демобилизованным красноармейцам и другим вопросам. – 9 января – 31 декабря 1923 г. – Оп.20. – Спр. 1697. – 191 арк.

1.38. Переписка с уполномоченным Народного комиссариата иностранных дел в УССР о работе представителей Украины в составе полномочного представительства в Германии, открытии воздушной линии Одесса-Константинополь, съезде студенческих организаций в Галиции и др. вопросам. Статьи (Автор. не указан) "Проведение в жизнь программы оздоровления Австрии" и "Налоговое законодательство Австрии, Венгрии и Чехословакии за последний год". – 8 января 1924 – 15 декабря 1924. – Оп.20. – Спр. 1824. – 66 арк.

1.39. Доклады и приложения к ним Международного кооперативного союза "Альянс", Всеукраинского общества торговли "ВАКОТ", паевого товарищества народного питания "Нарпит" в ЦК КП(б)У об их деятельности. – 1 января – 23 сентября 1924 г. – Оп.20. – Спр. 1904. – 63 арк.

1.40. Переписка с Наркомпросом УССР, СНК УССР, ВУЦИК, ВУСПС, ЦКЛКСМУ, докладные записки Наркомпроса УССР о выполнении постановлений ЦК КП(б)У, оказании материальной помощи студентам, обучающимся в высших учебных заведениях Германии. В деле имеется справка об украинских студенческих

организациях за границей. – 5 августа 1925 – 8 января 1926. – Оп.20. – Спр. 2010. – 167 арк.

1.41. Циркулярные письма, тезисы докладов, проекты постановлений, резолюций, инструкции, положения ЦК КП(б)У, местных партийных, советских и профсоюзных органов о состоянии и перспективах развития сельскохозяйственной, промышленной и потребительской кооперации, задачах кооперативных совещаний при партийных органах, кооперативно-пропагандистской работе среди населения, международном деле кооперации. – 1925 год. – Оп.20. – Спр. 2087. – 137 арк.

1.42. Краткий обзор Кооперативного совещания при ЦК КП(б)У о "Международном кооперативном Альянсе и Украинской кооперации". Отчет заседания исполкома Международного кооперативного Альянса об итогах работы. Письмо Э.И.Квиринга на имя И.В.Сталина о позиции советской делегации в "Альянсе". Переписка с Всеукраинским кооперативным банком "Украинбанк", кооперативными союзами о взаимоотношениях украинских кооперативов с международным "Альянсом". – 8 января – 19 октября 1925 г. – Оп.20. – Спр. 2098. – 94 арк.

1.43. Протоколы заседаний бюро, секретариата ЦК ЛКСМУ, Экономической комиссии, Центральной шефской комиссии над польским комсомолом при ЦК ЛКСМУ. – 7 января – 19 декабря 1925. – Оп.20. – Спр. 2198. – 148 арк.

1.44. Циркулярное письмо, резолюции Президиума Высшего Совета Физической культуры при ВУЦИКе о единстве рабочего спортивно-гимнастического движения, присланные в ЦК КП(б)У для сведения. – 7 января 1926. – Оп.20. – Спр.2227.

1.45. Докладные записки, справки, переписки с партийными и советскими органами, выписки из протоколов заседаний Политбюро, Оргбюро ЦК КП(б)У о состоянии и развитии потребительской, жилищной и других видов кооперации, посылке делегатов в Брюссель на заседание ЦК Кооперативного Альянса. – 5 января – 28 декабря 1927 г. – Оп.20. – Спр. 2512. – 123 арк.

1.46. Докладные записки, справки, переписка с партийными и советскими органами, выписки из протоколов заседаний Политбюро, Оргбюро ЦК КП(б)У о состоянии и развитии потребительской, жилищной, и других видов кооперации, посылке

делегатов в Брюссель на заседание ЦК кооперативного Альянса. – 5 января – 22 декабря 1927 года. – Оп. 20. – Спр. 2515. – 122 арк.

1.47. Отчет Союза революционных писателей "Западная Украина" за период с февраля 1927 г. по март 1928 г., план издательской работы на 1927 – 1928 гг., список членов Союза, присланные в ЦК КП(б)У с просьбой оказать содействие в дальнейшей деятельности Союза. – 9 июля 1928 г. – Оп.20. – Спр. 2696. – 17 арк.

1.48. Докладные записки, справки, письма партийных и советских органов, резолюции к докладам, переписка по вопросам создания добровольных обществ и их деятельности ("Культурных связей с границей", Осоавихим, Всеукраинское отделение Общества политкаторжан и др.) – 4 января – 22 декабря 1928 года. – Оп.20. – Спр.2708. – 66 арк.

1.49. Докладные записки, справки, переписка, протоколы заседаний Всеукраинского союза потребительской кооперации ("Вукоопсілка"), переписка с партийными и советскими организациями по вопросам работы потребительской кооперации в городе и на селе. В деле имеются протоколы совещаний, письма об установлении организационно-хозяйственных связей с кооперацией Западной Украины. – 7 января – 19 декабря 1928 г. – Оп.20. – Спр. 2797. – 123 арк.

1.50. Постановление бюро ЦК ВЛКСМ о состоянии и работе комсомольской организации Украины. Резолюции V Пленума, выписки из протоколов заседаний бюро, Секретариата ЦК ЛКСМУ. Проект тезисов, докладная записка, справка ЦК ЛКСМУ в ЦК КП(б)У о работе комсомольских организаций на селе, поездка спортивной делегации в Австрию и другим вопросам. Резолюция Всеукраинского совещания комсомольских делегаций округов Украины о шефстве комсомола над Черноморским флотом, червонным казачеством. – 2 января – 29 декабря 1929 г. – Оп.20. – Спр. 2908. – 137 арк.

1.51. Информационное письмо Всеукраинского общества культурной связи с границей в ЦК партии о деятельности за период с 15 ноября 1928 по 1 февраля 1929 года. Бюллетень пресс-бюро управления уполномоченного Народного комиссариата иностранных дел СССР при правительстве УССР в ЦК КП(б)У о

выезде немцев – колонистов из СССР. – 23 февраля – 21 ноября 1929 года. – Спр. 2911. – 10 арк.

1.52. Докладные записки, письма Народного комиссариата просвещения УССР в ЦК КП(б)У об образовании Всесоюзного киносиндиката при Высшем совете народного хозяйства СССР, организации показа дошкольников, выделение ассигнований для увеличения тиража газеты "Народный учитель" и работе Всеукраинского общества культурной связи с заграницей, другим вопросам. – 10 января – 26 декабря 1929 г. – Оп.20. – Спр. 2925. – 58 арк.

1.53. Протокол комиссии ЦК КП(б)У о хозяйственных связях с кооператорами Западной Украины. Письма Управления представительствами украинской кооперации за границей в ЦК КП(б)У о приглашении делегации кооперативов Западной Украины на открытие кооперативного музея в Киеве, предоставлении кредита Львовским кооператорам и др. вопросам. – 2 января – 13 мая 1929 г. – Оп.20. – Спр. 2984. – 12 арк.

1.54. Письма Всеукраинского общества культурной связи с заграницей в ЦК КП(б)У об организации выставки "Украинская советская национальная культура" за границей, направление представителя Союза воинствующих безбожников Украины на конгресс Интернационала пролетарских вольнодумцев в Чехословакию и др. вопросам. – 7 января 1930 – 2 декабря 1930. – Оп.20. – Спр. 3085. – 12 арк.

Ф.6. Центральный комитет Коммунистической партии Западной Украины.

1.55. Протоколы и резолюции II-ого и III-его съездов Центрального Союза Украинского студенчества. – 8 июля 1924 г. – 3 июня 1925 г. – Оп.1. – Спр. 84. – 9 арк.

1.56. Протоколы заседания организации ДОПСа, доклады, циркуляры, проекты тезисов о деятельности студенческой организации ДОПС ("Ділове об'єднання поступового студентства"). – 1 сентября 1924 – 22 августа 1935 гг. – Оп.1. – Спр. 86. – 70 арк.

1.57. Журнал "Новый шлях" (Ділове об'єднання поступового студентства (ДОПС)). – 1925 – сичень 1926. – Оп.1. – Спр. 207. – 14 арк.

Ф. 269. Колекція документів "Український музей в Празі".

1.58. Копії листів голови Директорії УНР С.Петлюри і голови Ради народних міністрів УНР А.Лівицького до Тимчасової управи кооперативного центру України стосовно боргів кооперації уряду УНР. Доповідні записки Х.Барановського та А.Сербиненка про діяльність Об'єднання центральних українських кооперативних організацій (ОЦУКО) і Амстердамського експортного та імпорного акціонерного товариства стосовно завезення товарів української кооперації, які перебували за кордоном на Україну (у справі є рапорт полковника армії УНР Цимбалюка начальника Української ліквідаційної комісії, програма Міжнародної конференції в Буенос-Айресі). (Ксерокопія). – 27 березня 1922 – 5 січня 1923 рр. – Оп.1. – Спр. 7. – 75 арк.

1.59. Програма і протоколи пленуму конгресу українського студентства західних земель і еміграції 22 червня – 7 липня 1922 р. в Празі; звіти з місць. Ч.1. – 22 червня – 7 липня 1922 р. – Оп.1. – Спр. 512. – 114 арк.

1.60. Резолюції II Звичайного з'їзду ЦЕСУС в Подєбрадах (ЧСР) 3-10 липня 1924 р. Комунікат, ухвалений з'їздом у відповідь на заяви комуністичних делегатів на з'їзді. Стенограми II Звичайного з'їзду I Пленуму ЦЕСУС (неповні машинописні і рукописні примітки). Протокол студентського віча в Празі 1924 р. – липень 1924 – жовтень 1923. – Оп.1. – Спр. 523. – 76 арк.

1.61. Протоколи засідань управи ЦЕСУС і делегації на Міжнародний конгрес СІЕ у Варшаві, Товариства українських студентів-емігрантів в ЧСР; представників ЦЕСУС, професорсько-студентської наради в Празі, Українського університетського угруповання для Ліги Націй. – 5 серпня 1924р. – 8 березня 1929 р. – Оп.1. – Спр. 531. – 32 арк.

1.62. Листування ЦЕСУС з Міжнародною студентською конфедерацією (СІЕ), Європейським відділенням Всесвітньої студентської християнської федерації, з іншими міжнародними та національними студентськими організаціями країн Європи і Америки про участь у спільних заходах, конгресах, конференціях і семінарах, з організаційних та інших питань студентського життя, підтримку українського студентського руху за кордоном та в Західній Україні. Програми,

бюлетені, комунікати, огляди міжнародних та національних студентських організацій (у справі є кошторис видатків ЦЕСУС для участі у міжнародних конгресах і конференціях. перелік матеріалів, відібраних для міжнародної студентської виставки у Женеві). (Є документи англійською, французькою та іншими мовами). – 3 січня – 30 червня 1931 р. – Оп.1. – Спр. 638. – 102 арк.

Державний архів Російської Федерації

Ф. Р-5283. Всесоюзное общество культурной связи с заграницей (ВОКС).

Оп.1. Секретариат за 1925-1937 гг., 1934, 1941-1951 гг., 1953-1957 гг.

1.63. Переписка с Центральным Бюро Пролетарского студенчества и полномочными представителями заграницей о культурной связи с заграницей с иностранными институтами. – 23 апреля 1924 – 6 мая 1925. – Оп.1. – Спр. 56. – 60 арк.

1.64. Информация о работе Всеукраинского Общества культурной связи с заграницей за 1930 год. – 1930. – Оп.1. – Спр. 133. – 31 арк.

1.65. Протоколы совещания ответственных работников ВОКС, отчет о кампании ВОКС против интервенции и план проведения кампании в связи с процессом "Промпартии". – 1930. – Оп.1. – Спр.139. – 111 арк.

1.66. План проведения кампании против интервенции, сводки о проделанной работе и протокол заседания ударной комиссии в связи с процессом "Промпартии". – 19 ноября – 20 декабря 1930. – Оп.1. – Спр. 140. – 155 арк.

1.67. Доклад о задачах ВОКС, отчетные сведения о зарубежных организациях ВОКС. – 1931. – Оп.1. – Спр. 157. – 54 арк.

1.68. Доклад (статья) "Как друзья СССР выступают за рубежом в его защиту". Характеристика руководящих лиц в зарубежных обществах сближения с СССР и отчетные сведения о них на 1.IV.1931. – Апрель 1931. – Оп.1. – Спр.168. – 27 арк.

Ф.8265. Центральный комитет Международной организации помощи борцам революции (ЦК МОПР СССР)

Оп.3. Секретариат.

1.69. Переписка ЦК МОПР СССР с местными организациями МОПР о политэмиграции в СССР, о работе мопровских организаций, о взаимоотношениях МОПР с партийными организациями, о сборе денежных средств для помощи борцам революции и др. вопросам. – 9 декабря – 15 декабря 1925. – Оп.3. – Спр. 6. – 42 арк.

1.70. Протоколы заседаний коллегии по делам политэмигрантов ЦК МОПР и другими организациями о выделении жилплощади для политэмигрантов, о размещении болгарских политэмигрантов – участников восстания 1923 г., об обмен политзаключенных Латвии и по другим вопросам. – 1 февраля – 27 декабря 1926. – Оп.3. – Спр. 10. – 19 арк.

1.71. Тезисы ЦК МОПР СССР о работе в области политэмиграции, проект постановления Президиума ЦК МОПР по докладам Темкина и Кушнера о результатах обследования постановки дела помощи политэмигрантам, инструкции о формах и нормах помощи политэмигрантам и др. документы деятельности МОПР СССР в области политэмиграции и права убежища. – февраль 1926. – Оп.3. – Спр. 11. – 58 арк.

1.72. Протоколы заседания в ЦК МОПР СССР по вопросу состояния и задачах шефства над политзаключенными в капиталистических странах. – 14 мая – 2 июня 1926. – Оп.3. – Спр. 12. – 11 арк.

Російський державний архів соціально-політичної історії

Ф.506. Кооперативная секция ИККИ.

1.73. Протоколы заседаний Кооперативной секции ИККИ (1-й экз.). – 05.01.1922. – Оп.1. – Спр. 15. – 98 арк.

1.74. Письмо в Президиум ИККИ о задачах Кооперативной секции ИККИ. – 1922. – Оп.1. – Спр. 21. – 50 арк.

1.75. Отчет, письмо в ИККИ и резолюции по организационным и тактическим вопросам, принятые на 1 конференции коммунистов-кооператоров в Москве 1-6 ноября 1922 г. – 01.11.1922 – 06.11.1922 гг. – Оп.1. – Спр. 29. – 83 арк.

1.76. Отчет Кооперативной секции ИККИ, тезисы докладов, обращения, проекты резолюций и справка о 2 международной конференции коммунистов-кооператоров. – 03.06.1924 – 17.06.1924. – Оп.1. – Спр. 47. – 9 арк.

1.77. Тезисы кооперативного совещания при ИККИ о работе коммунистов в кооперации. – 04.03.1926 – 19.04.1926 гг. – Оп.1. – Спр. 64. – 49 арк.

1.78. Подготовленные документы к Международному кооперативному конгрессу в Стокгольме: проекты тезисов, инструкций, резолюций и др. (78 – 1-й экземпляр). – 19.01.1927 – 29.11.1927. – Оп.1. – Спр. 79. – 212 арк.

1.79. Отчеты, предложения и статьи о международном кооперативном движении. – 29.02.1928 – 12.1928. – Оп.1. – Спр. 90. – 96 арк.

1.80. Переписка Кооперативной секции и Центросоюза по подготовке конгресса Международного кооперативного Альянса. – 10.01.1929 – 1929. – Оп.1. – Спр. 107. – 51 арк.

1.81. Информационный бюллетень Бюро иностранной кооперации Центросоюза СССР. – №№ 2, 6, 7, 10, 11. – 12.01.1930 – 17.06.1930. – Оп.1. – Спр. 120. – 36 арк.

Ф.537. Красный спортивный интернационал (Спортинерн)

Оп.1. Конгрессы, конференции, Исполком, президиум, секретариат Исполкома Спортинтерна (1921-1938 гг.).

1.82. Протоколы №1-5 заседаний первой конференции (конгресса) Спортинтерна, состоявшейся 19-30 июля 1921 г. в г.Москве. – 19.07.1921 – 29.07.1921. – Оп.1. – Спр. 1. – 160 арк.

1.83. Манифест, тезисы, приветствия и список делегатов первой конференции (конгресса) Спортинтерна. – 07.1921 – 1922. – Оп.1. – Спр. 2. – 50 арк.

1.84. Стенограмма торжественного заседания 3 Конгресса Спортинтерна от 11 и 13 октября 1924 г. – 11.10.1924 – 13.10.1924. – Оп.1. – Спр. 4. – 184 арк.

1.85. Стенограмма заседаний 5 расширенного пленума Исполкома Спортинтерна, состоявшегося 31 мая – 3 июня 1929 гг. в г.Харькове. – 05.1929 – 06.1929. – Оп.1. – Спр. 61. – 177 арк.

1.86. Резолюции, директивы, циркуляры, тезисы, планы, обращения ИККСИ; проект положения о работе президиума и Секретариата Исполкома Спортинтерна и

отчеты ИККСИ о структуре аппарата КСИ, об организации секций КСИ в европейских странах, об оппозиционном движении в объединениях Люцернского Спортинтерна, о борьбе за единый фронт пролетарских спортсменов, об оказании материальной помощи рабочему классу Германии, по организационным, финансовым, пропагандистским и другим вопросам. – 1923. – Оп.1. – Спр. 75. – 158 арк.

1.87. Протоколы заседаний Секретариата Исполкома Спортинтерна от 18 ноября – 20 декабря 1924г., резолюции, тезисы, циркуляры, отчеты, доклады, справки, статистические справки и другие материалы Секретариата о выработке устава КСИ, о 3 конгрессе Спортинтера, о связях зарубежных пролетарских организаций со спортсменами СССР, о развитии спортивного движения в Японии и по другим вопросам. – 07.1924 – 11.1924. – Оп.1. – Спр. 82. – 117 арк.

1.88. Переписка Президиума и Секретариата Исполкома КСИ с руководством Люцернского Спортинтернационала, Союзом эсперантистов, о слиянии двух интернационалов, об итогах франкфуртского совещания, о порядке обмена информацией, о проведении Олимпиады во Франкфурте, о 14 конгрессе Люцернского Спортинтерна, о конгрессе эсперантистов и по другим вопросам. – 04.1924 – 12.1924. – Оп.1. – Спр. 88. – 203 арк.

Оп.2. Переписка Исполкома, президиума и секретариата Исполкома Спортинтерна со спортивными организациями разных стран (1921-1937 гг.).

1.89. Временный устав Высшего совета физической культуры РСФСР (ВСФК), протокол заседания Бюро ВСФК, доклады и инструкции; переписка Исполкома Спортинтерна с ВСФК о состоянии и задачах спортивного движения с СССР. – 04.1922 – 12.1924. – Оп.2. – Спр. 93. – 269 арк.

1.90. Переписка президиума и республиканских организаций ВСФК с ЦИК СССР, ВУСПС, НКВД, советскими учреждениями с секциями Спортинтерна за границей и Исполкомом Люцернского Спортинтерна об объединении Спортинтерна и ЛСИ, о пропаганде советского спорта и достижений в социалистическом строительстве СССР и по другим вопросам. – 02.1927 – 12.1927. – Оп.2. – Спр. 107. – 191 арк.

1.91. Циркуляры, письма, руководства Федерации пролетарской физической культуры Чехословакии местным организациям ФПТ, ВСФК РСФСР и Украины, норвежской секции Спортинтерна; отчеты, справки, информации ФПТ об объединительном съезде ФПТ, о работе комфракции спортивного объединения немецкой области (АТУС), об обмене поездками спортивных команд СССР и Чехословакии, о движении скаутов, по издат. и др. вопросам. – 1927. – Оп.2. – Спр. 186. – 149 арк.

Ф.539. Международная организация помощи революционерам.

Оп.4.

1.92. Переписка Исполкома МОПР с ИККИ, ЦК МОПРа Украины и другими организациями о перемещении и оказании помощи политэмигрантам из Западной Украины. – 1927-1936. – Оп.4. – Спр. 157. – 19 арк.

Державний архів Вінницької області (ДАВО)

Ф.П-1. Подільський губернський комітет КП(б)У.

1.93. Бюллетени Подольского РАТАУ. – 8 июля – 22 ноября 1922 г. – Спр.248. – Оп.1. – 91 арк.

1.94. Протоколы общих собраний коммунистов Литинской уездной организации КП(б)У и гарнизона г.Хмельник. – 8 июля 1922 – 18 февраля 1923 гг. – Спр.804. – Оп.1. – 7 арк.

Ф.П-87. Винницкий горком КП(б)У.

1.95. Отчеты и переписка горкома о работе добровольных общественных организаций "Друзья детей", МОПР, Доброхима, ОАВУК, и др. – 20 сентября – 27 декабря 1924 г. – Спр.38. – Оп.1. – 48 арк.

Ф.Р-93. Тульчинский окружной исполнительный комитет совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Оп.1. 1923-1930 гг.

1.96. Постановления ВУЦИКа, бюллетень НКВД УСРР, протоколы заседаний президиума губисполкома, губернской бюджетной комиссии. – 28 января – 22 декабря 1923 г. – Оп.1. – Спр.1. – 113 арк.

Ф.Р-94. Подольское губернское управление Украинского Красного Креста. – Оп. 1. 1922-1925 гг.

1.97. Переписка с Международной комиссией помощи голодающим "Мисия Нансена" о выделении средств и отчетности, с горнорудно-промышленной артелью "Горноартель" об открытии отделения в г.Виннице. – 23 октября 1922 г. – 14 ноября 1923 г. – Оп.1. – Спр. 93. – 194 арк.

1.98. Документы о направлении гуманитарной помощи Международной комиссией помощи голодающим "Мисии Нансена" Всемирной еврейской конференцией помощи "Верелиф" (обращения, расписки, удостоверения, протоколы) за 1923 год. – 1923 г. – Оп.1. – Спр. 121. – 248 арк.

1.99. Переписка с Международным комитетом Красного Креста, районными уполномоченными о розыске родственников, о выделении помощи. Ведомости на получение жалованья. – 21 января – 28 декабря 1923 г. – Оп.1. – Спр. 137. – 136 арк.

1.100. Доклады об обследовании обществ содействия ликвидации неграмотности, Друзей Радио. комитета помощи жертвам интервенции, Доброхим, ОАВУК, МОПР, Помдет и Красного Креста за 1925 год. – 1925 г. – Оп.1. – Спр. 226. – 97 арк.

Ф.Р-95. Винницкий окружной комитет Украинского Красного Креста. – Оп.1. 1925-1930.

1.101. Приказы, циркуляры, инструкции Центрального комитета Украинского Красного Креста. – 19 января – 14 декабря 1926 г. – Оп.1. – Спр. 210. – 150 арк.

1.102. Протоколы заседаний президиума Центрального комитета Украинского Красного Креста. – 24 апреля 1925 года – 11 июля 1926 года. – Оп.1. – Спр. 217 – 183 арк.

1.103. Протоколы заседаний Всеукраинской комиссии помощи голодающим Западной Украины и переписка с ней. – 20 марта – 16 июля 1926 г. – Оп.1. – Спр. 243. – 13 арк.

1.104. Протоколы заседаний президиума Центрального комитета Украинского Красного Креста. – 31 января – 27 декабря 1927 г. – Оп.1. – Спр. 247. – 67 арк.

1.105. Циркуляры Центрального комитета Украинского Красного Креста. – 10 января – 28 декабря 1927 г. – Оп.1. – Спр. 253. – 72 арк.

Ф.Р-494. Подольский губернский совет физической культуры. – Оп.1. 1923-1925гг.

1.106.Циркуляры, инструкции, положения Высшего совета физкультуры при ВУЦИК и губсовета. – 16 октября 1924 г. – 28декабря 1925 г. – Оп.1. – Спр. 4. – 160 арк.

1.107.Циркуляры, инструкции, положения и программы Высшего совета физкультуры. – 2 октября 1924 г. – 16 июля 1925 г. – Оп.1. – Спр. 17 – 377 арк.

1.108.Циркуляры, инструкции и планы Высшего Совета физкультуры при ВУЦИК о проведении спортивных праздников и мероприятий. – 19 апреля – 31 сентября 1924 г. – Оп.1. – Спр. 26. – 33 арк.

1.109.Протоколы заседаний агитационно-пропагандистской секции Высшего совета физкультуры. – 30 января – 15 июня 1925 г. – Оп.1. – Спр. 30. – 19 арк.

Ф.Р-925. Подольский губернский исполнительный комитет совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. – Оп.1. 1921-1925гг.

1.110.Постановления и циркуляры ЦИКа и СНК УСРР. Переписка с ЦИКом по вопросам восстановления прав на домовладения, гражданских прав и др. – 6 апреля – 4 августа 1925 г. – Оп.1. – Спр. 158. – 555 арк.

1.111.Протоколы заседаний президиума губисполкома. – 8 декабря 1922 г. – 3 января 1924 г. – Оп.1. – Спр. 203. – 183 арк.

1.112.Протоколы заседаний СНК УСРР – 20 декабря 1923 г. – 26 июня 1924 г. – Оп.1. – Спр. 209. – 110 арк.

Ф.Р-995. Винницкий окружной комитет Международной организации помощи борцам революции (МОПР). – Оп.1.1925 – 1932.

1.113.План и отчет Всеукраинского Центрального комитета МОПРа за 1925-1928 годы. – 1928 г. – Оп.1. – Спр. 2. – 84 арк.

1.114.Документы о работе агитационно-пропагандистской секции МОПРа (протоколы, план, акты, переписка) за 1926-1927 года. – 1926-1927гг. – Оп.1. – Спр. 3. – 53 арк.

1.115.Циркуляры окружного комитета МОПРа, копии писем политзаключенных. – 23 июля – 30 октября 1929 г. – Оп.1. – Спр.15. – 44 арк.

1.116.Циркуляри Центрального комітета МОПРа. – 9 лютого – 10 червня 1929 г. – Оп.1. – Спр. 23. – 61 арк.

Ф.Р-2654. Тульчинський районний комітет Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОПР). – Оп.1. 1924 – 1931рр.

1.117.Протоколи районної конференції і засідань районного комітета МОПРа. Переписка з Всеукраїнським Центральним комітетом МОПРа об удосконаленні секційної роботи, копії писем дітей дитячого робочого дому "Баркенгоф" друзям МОПРа. – 19 листопада 1924 г. – 12 серпня 1927 г. – Оп.1. – Спр. 1. – 18 арк.

1.118.Циркуляри, інструкції Всеукраїнського комітета МОПРа о шефстві над політзаключеними Польщі. Протоколи засідань Президіума Всеукраїнського комітета МОПРа. – 28 грудня 1927 – 17 грудня 1928 г. – Оп.1. – Спр. 5. – 209 арк.

1.119.Циркуляри Всеукраїнського і окружного комітета МОПРа об агітаційно-масовій роботі. Протоколи засідань президіума і секретаріату Всеукраїнського комітета МОПРа. – 4 травня 1929 г. – 14 травня 1930. – Оп.1. – Спр. 10. – 110 арк.

Державний архів Київської області (ДАКО)

Ф.Р-427. Відділ праці Київського окружного виконавчого комітету. – Оп.1. 1923-1929 рр.

1.120.Циркуляри, бюлетені ЦК МОДРу, плани роботи місцевих організацій МОДР. – 1925 – 1926 рр. – Спр.187. – Оп.1. – 54 арк.

1.121.Протоколи засідань та звіт про роботу бюро МОДРу, списки співробітників. – Спр.58. – Оп.2.

Ф.Р-559. Київський окружний совет фізической культури при окрисполкоме. – Оп.-1. 1925-1929.

1.122.Постанова ВУЦК і РНК УСРР про окружні та районні ради фізичної культури та план фізкультурної роботи на селах на 1925-1926 рр. – 1925-1926 рр. – Спр.1. – Оп.1. – 338 арк.

1.123.Листування з Вищою радою фізкультури про висилку планів роботи, участь у змаганнях та з інших питань. – 1927 рік – Спр. 32. – Оп.1. – 344 арк.

1.124. Циркуляри ВРФК, листування із державними та громадськими організаціями про проведення масових заходів, участь у змаганнях та з інших питань. – 1929 рік – Спр. 35. – Оп.1. – 147 арк.

Державний архів Чернігівської області (ДАЧО)

Ф.Р-3766. Чернігівський губернський комітет Міжнародної організації допомоги борцям революції.

1.125. Протоколи засідань губернського управління "МОПР". – 26 ноября 1923 – 30 марта 1925 гг. – Оп.1. – Спр.3. – 41 арк.

1.126. Документи о работе Конотопской окркомисии "МОПРа" (протоколы, планы и отчеты). – 13 июня 1924 – 15 июня 1925. – Оп.1. – Спр.6. – 69 арк.

1.127. Протокол первой губернской конференции "МОПРа" на Черниговщине и материалы к ней. – 2 апреля 1925 г. – Оп.1. – Спр.28. – 56 арк.

2. ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

2.128. Всем секциям и организациям, сочувствующим КСИ. Циркулярное письмо по вопросу об итогах Гельсингфоргского конгресса ЛСИ // Вестник физической культуры. – 1927. – №11. – С.23-24.

2.129. Відозва пленуму ЦК УЧХ. До всіх членів, до всіх комітетів і осередків та установ Червоного Хреста України // Бюлетень ЦК Червоного Хесра УСРР. – 1931. – №2-3 (16-17). – С.3-4.

2.130. Відповідь радянського студентства // Студент революції. – 1923. – №9/10. – С.27.

2.131. Воззвание всех трудящихся – физкультурникам // Вестник физической культуры. – Х., 1926. – №9. – С.1.

2.132. До всіх військово-санітарних загонів, курсів сестер запасу, червонохресних ударників, керівників військово-санітарною роботою організацій УЧХ та записувачів журналу // Бюлетень ЦК УЧХ. – 1931. – №5. – С.28-29.

- 2.133. До всіх районних, міських, транспортних організацій та до Всемолдавського комітету УЧХ. Про засів гектару оборони №96 28 лютого 1931 р. // Бюлетень ЦК ЧХ УСРР. – 1931. – №2-3(16-17). – С.35-36.
- 2.134. Выписка из протокола заседания президиума Тираспольского уездного исполнительного комитета об оставлении первой Канадской земледельческой коммуны в совхозе "Мигаево" от 26 июля 1922 года // Исторический архив. – 1961. – №4. – С.55.
- 2.135. До Ділового об'єднання поступового студентства Західної України та еміграції // Студент революції. – 1925. – №4. – С.59.
- 2.136. До редакції "Студентський Вісник" // Студент революції. – 1925. – №5. – С.58.
- 2.137. Доклад правления первой Канадской земледельческой коммуны в ЦК РКП(б) о деятельности коммуны // Исторический архив. – 1961. – №4. – С.56-58.
- 2.138. Доклад председателя ЦК МОПР товарища Богданова о состоянии работы и очередных задачах работы МОПР. – М., 1938.
- 2.139. Звіт про діяльність Червоного Хреста УСРР за 1935-1936р.р. – Х., 1937.
- 2.140. З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX - 30-ті роки XX ст.): Документи і матеріали / НАН України; Інститут історії України / М.М. Варварцев (відп.ред.). – К., 1999. – 203 с.
- 2.141. Из отчета постоянной комиссии ЦО СССР о сельскохозяйственной и промышленной иммиграции за период с 25 ноября по 1 августа 1925 года. 28 августа 1925 года // Исторический архив. – 1961. – №4. – С. 64-77.
- 2.142. Обіжник №165. До всіх окружкомів та молдавського крайкому МОПР // Бюлетень Всеукраїнського ЦК МОПР. – 1929. – №9(52). – С.15-16.
- 2.143. Образец расписки членов производственных коллективов ОТПСР выезжавших в Советскую Россию (1922) // Исторический архив. – 1961. – №4. – С.55.
- 2.144. Письмо Л.К. Мартенса В.А. Смолянинову о деятельности ОТПСР. 8 октября 1922 г. // Исторический архив. – 1961. – №4. – С. 60-61.

2.145. Письмо Международного кооперативного Альянса Вукоопспилке. Лондон, 27. 02. 1923 // Українська кооперація. Громадсько-економічний та кооперативний щомісячник. Об'єднаний орган усіх галузей кооперації на Україні. – Х., 1923 – №3. – С.134.

2.146. Письмо наркома иностранных дел СССР Г.В.Чичерина председателю Комиссии СТО по сельскохозяйственной и промышленной иммиграции и реэмиграции В.А.Смолянинову о разработке условий переселения от 9 февраля 1925 г. // Россия и США: экономические отношения 1917 – 1933. – М., 1997. – С.133.

2.147. Положення до докладів на Першій нараді уповноважених Українхреста // Бюлетень Головної управи Українського Червоного Хреста. – Харків: "Научная мысль". – 1922. – №5/6. – С.10.

2.148. Постановление Всеукраинского Центрального исполнительного Комитета и Совета народных комиссаров УССР "О Высшем, окружных и районных советах физической культуры трудящихся УССР" // Вестник физической культуры. – Орган Высшего совета физической культуры Украины и ЦКЛКСМУ. – Х., 1925. – №12. – С.23-24.

2.149. Постановление Постоянной комиссии СТО СРСР по сельскохозяйственной и промышленной иммиграции о групповой единой сельскохозяйственной иммиграции и реэмиграции из Северной Америки (Соединенных Штатов и Канады) 8 сентября 1924 г. // Россия и США: экономические отношения 1917 – 1933. – М., 1997. – С.111-113.

2.150. Про збирання коштів на санлітака "Крилатий санітар УЧХ" №99 від 28 лютого 1931 р. // Бюлетень ЦК ЧХ УСРР. – 1931. – №2-3(16-17). – С.35. – С.35.

2.151. Про всесоюзний огляд оборонної роботи // Бюлетень ЦК ЧХ УСРР. – 1931. – №4(18). – С.2-4. – С.2-3.

2.152. Резолюція на доповідь про санітарно-оборонну роботу ЦК УЧХ // Бюлетень ЦК ЧХ УСРР. – 1931. – №2-3(16-17). – С.13-17. – С.13-14.

2.153. Про збирання коштів на санлітака "Крилатий санітар УЧХ" №99 від 28 лютого 1931 р. // Бюлетень ЦК ЧХ УСРР. – 1931. – №2-3(16-17). – С.35. – С.35.

- 2.154. Про всесоюзний огляд оборонної роботи // Бюлетень ЦК ЧХ УСРР. – 1931. – №4(18). – С.2-4. – С.2-3.
- 2.155. Пропозиції до III Всеукраїнського з'їзду Пролетстуду // Студент революції. – 1929. – №1/2. – С.77-83.
- 2.156. Резолюція на доповідь про санітарно-оборонну роботу ЦК УЧХ // Бюлетень ЦК ЧХ УСРР. – 1931. – №2-3(16-17). – С.13-17.
- 2.157. Собрание узаконений РСФСР. – 1922 – №79. – Ст.997.
- 2.158. Тезиси доклада постійної комісії СТО на совещанні іммігрантських коммун о перспективах сільськогосподарської імміграції в ССРСР. 18 лютого 1924 року // Исторический архив. – 1961. – №4. – С.63-64.
- 2.159. Центральний союз українського студентства в Празі. Всім вищим школам на Радянській Україні, 31 жовтня 1923 року // Студент революції. – 1923. – №9/10. – С.26-27.
- 2.160. Циркуляр №2 Центрального бюро Общества технической помощи Советской России во все отделы Общества о подготовке сельскохозяйственных коммун. 19 лютого 1923 г. // Исторический архив. – 1961. – №4. – С.62-63.

3. ПЕРІОДИКА

- 3.161. Бернштейн Л. Наша одинадцята річниця. 1918-1929 / Л.Бернштейн // Червоний Хрест. – 1929. – №7/8. – С.4.
- 3.162. Бюлетень Головної управи Українського Червоного Хреста. – 1922. – №5/6. – С.10.
- 3.163. В Центральном бюро комуністического студентства // Студент революції. – 1922. – №1. – С.94-95.
- 3.164. Варанкин В. Наши организационные прорехи / В.Варанкин // Международный язык. – 1929. – №1. – С.44-47.
- 3.165. Варвалюк О. Политические ссылки Греции // Бюллетень Всеукраинского ЦК МОПР. – 1926. – №16. – С.9-11.

- 3.166. Всесоюзная и Украинская кооперация на 1-ой международной выставке в Генте // Бюлетень Вукоопспілки. – 1924. – №33/34. – С.34-35.
- 3.167. Всесоюзная Спартакиада // Вестник физической культуры. – 1928. – №9. – С.13-19.
- 3.168. Гладштейн М. Організуймо червонохресні санпосилки Далекосхідній Червоній Армії / М.Гладштейн // Червоний Хрест. – 1929. – №20. – С.1.
- 3.169. Д-р Блях. Физкультура на Западе / Д-р Блях // Вестник физической культуры. – 1926. – №10. – С.2-5.
- 3.170. Двадцатилетие французской ФСТ // Вестник физической культуры. – 1929. – №2. – С.52.
- 3.171. Доклад т.Урина // Бюлетень Всеукраинского Центрального комитета МОПРа. – 1925. – №1. – С.5-8.
- 3.172. До приїзду до Харкова проф. Фрітьоха Нансена // Бюлетень Головної управи Українського Червоного Хреста. – 1923. – №1/2. – С.21-22.
- 3.173. Дрезен Э. Рабочее эсперанто-движение / Э.Дрезен // Международный язык. – 1930. – №3/4. – С.209-216.
- 3.174. Дрезен Э. Современное состояние и перспективы рабочего эсперантистского движения / Э.Дрезен // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №9/12. – С.335-340.
- 3.175. Дрезен Э. Среди наших противников / Э.Дрезен // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №1/2. – С.9-13.
- 3.176. З життя українського студентства за кордоном. ЦЕСУС // Студент революції. – 1925. – №3. – С.58-61.
- 3.177. Захаренко К. Польський Червоний Хрест / К.Захаренко // Червоний Хрест. – 1929. – №13/14. – С.10.
- 3.178. За эсперанто в школе (Кременчугская педагогическая конференция об эсперанто) // Международный язык. – 1930. – №1. – С.43-44.
- 3.179. Зильберфарб И. Наши международные связи / И.Зильберфарб // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №9/12. – С.349-353.
- 3.180. Изгур И. За всеобщий русско-эсперантистский словарь / И.Изгур, В.Эльсудо // Международный язык. – 1929. – №1/2. – С.19-24.

- 3.181. Инцертов Н. О закреплении достижений, твердой линии и централизованном действии / Н.Инцертов // Международный язык. – 1929. – №1. – С.41-43.
- 3.182. Инцертов Н. Эсперанто у безбожников /Н.Инцертов //Международный язык. – 1930. – № 4/5. – С.248-252.
- 3.183. Иодко А. Революция языка /А.Иодко // Советский эсперантист. – 1924. – №1. – С.6.
- 3.184. Каплан Е. До 5-го Пленуму Червоного Спортивного Інтернаціоналу / Е.Каплан // Вісник фізичної культури. – 1929. – №5/6. – С.140-142.
- 3.185. Каплан Е. Международное рабочее спортивное движение / Е.Каплан // Вестник физической культуры. – 1928. – №11. – С.25-26.
- 3.186. Кирюшин П. О международном корреспондировании / П.Кирюшин // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №1/2. – С.15-20.
- 3.187. Кирюшин П. О чем писать за границу / П.Кирюшин // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №1/2. – С.20-22.
- 3.188. Кирюшин П. Что писать о снижении цен? / П.Кирюшин // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №5/6. – С.183-184.
- 3.189. Колчинский В. Выступление ЦК ЛКСМУ за эсперанто подхвачено массами / В.Колчинский // Международный язык. – 1930. – №1. – С.39-42.
- 3.190. Конференція в Женеві // Бюлетень Головної управи Українського Червоного Хреста. –1922. – №5/6. – С.20.
- 3.191. Кривенко П. Готовим кадры мировой революции / П.Кривенко // Бюллетень Всеукраинского ЦК МОПР. – 1925. – №3-4. – С.7.
- 3.192. Курсы эсперанто в советских газетах // Международный язык. – 1930. – №1. – С.55.
- 3.193. Лінніченко Т. Третій з'їзд Червоного Хреста УСРР / Т.Лінніченко // Червоний Хрест. – 1929. – №7/8. – С.3.
- 3.194. Лозинський М. Нова міжнародна організація Червоного Хреста / М.Лозинський // Червоний Хрест: Двотижневий ілюстрований журнал Центрального комітету Червоного Хреста України. – 1929. – №1. – С.12.

- 3.195. Мехоношин К. Неотложные задачи в области физкультуры / К. Мехоношин // Красный спорт. – Орган Киевского Губвсеобуча, Губкома К.С.М.У. и совета Физической культуры. – 1923. – №5/6. – С.2-3.
- 3.196. Міжнародна червонохресна конференція в Женеві // Червоний Хрест. – 1929. – №20. – С.12.
- 3.197. Міжнародний Антивоєнний день // Вісник фізкультури. – 1930. – №14. – С.2.
- 3.198. Михайлов Б. О "мухе" Д.Снежко и о "слоне" Б.Михайлова / Б.Михайлов // Известия ЦК СЭСС. – 1928. – №1/2. – С.34-35.
- 3.199. Московский И. Обследование работниками МОПРа тюрем Италии // Бюллетень Всеукраинского ЦК МОПР. – 1926. – №16. – С.7-8.
- 3.200. Націонал-фашистське студентство. Об'єднання поступового студентства в Румунії // Новий шлях. – Число 5-6. – Рік III. – Львів-Відень, падолист 1925-1926. – С.14.
- 3.201. Наше эмигрантское студенчество в Чехословакии // Студент революции. – 1922. – №1. – С.99.
- 3.202. Никольский Р. Новые задачи советского эсперкора / Р.Никольский // Известия ЦК СЭСС. – 1928. – №3/4. – С.72-73.
- 3.203. Никольский Р. Советские эсперантисты и угроза войны / Р.Никольский // Международный язык. – 1930. – №4/5. – С.168-176.
- 3.204. Новиков Д. Язык без нации (На кременчугской выставке международной связи) / Д.Новиков // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №5/6. – С.180-181.
- 3.205. Ночвин О. Перша американо-руська сільськогосподарська комуна ім. Комінтерну / О.Ночвин // Сільський господар. – 1925– №17/18. – С.44-47.
- 3.206. XI Международный кооперативный конгресс // Международный справочник по кооперативному движению. Ежегодник кооперативной секции Коминтерна. – Выпуск 2. – М.: Издание кооперативной секции ИККИ, 1925. – С.5-90.
- 3.207. О положении политзаключенных и о режиме в Софийской тюрьме // Бюллетень Всеукраинского ЦК МОПР. – 1926. – №16. – С.8-9.

- 3.208. О чем в ноябре-декабре писать за границу по вопросам религии и антирелигиозного движения в СССР // Известия Центрального комитета Союза эсперантистов советских республик. – 1928. – №9/10. – С.290-291.
- 3.209. О чем и как надо писать за границу // Известия ЦК СЭСР. – 1928. – №9/10. – С.285-290.
- 3.210. Обличья классового врага // Студент революції. – 1929. – №3. – С.53.
- 3.211. От редакции // Студент революции. – Ежемесячный общественно-политический, научно-методический и литературный журнал студенчества Украины. – Х., 1922. – №1. – С.3-4.
- 3.212. Перший Всеукраїнський з'їзд пролетарського студентства // Новий шлях. – Орган ділового об'єднання поступового студентства. – Число 5-6. – Рік III. – Львів-Відень, падолист 1925-1926. – С.25.
- 3.213. Подільський П. На еміграційному смітникові / П.Подільський // Студент революции. – 1925. – №6. – С.55-58.
- 3.214. Поездка украинских металлистов за границу // Вестник физической культуры. – 1926. – №11. – С.18.
- 3.215. Полезные факты и цифры для писем за границу // Известия ЦК СЭСС. – 1928. – №1/2. – С.29-30.
- 3.216. Привис С. Пять лет Красного Спортинтерна / С.Привис // Вестник физической культуры. – Х., 1926. – №9. – С.2-3.
- 3.217. Пройденный путь // Студент революции. – 1922. – №1. – С.5-8.
- 3.218. Разложение среди эмигрантского студенчества // Студент революции. – 1923. – №2/3. – С.128-129.
- 3.219. Радович О. Нові факти білого терору польського фашизму // Бюлетень Всеукраїнського ЦК МОПР. – 1929. – №9(52). – С.12-15.
- 3.220. Робітничі спортсмени Ельзас-Лотарингії вітають приєднання ФСТ до ЧСІ // Вісник фізичної культури. – 1930. – №13. – С.20.
- 3.221. Русское студенчество в Германии // Студент революции. – 1925. – №2. – С.53-56.

- 3.222.Снежко Д. Больные вопросы эсперкорства. Об эсперкор-голоде, о работе labesko, об "ухаживателях", начинающих и о том, как не надо делать из мухи слона / Д.Снежко // Известия ЦК СЭСС. – 1928. – №1/2. – С.31-34.
- 3.223.Снежко Д. Календарь эсперкора (о чем писать за границу) / Д.Снежко, П.Кирюшин //Международный язык. – 1929. – №1. – С.32-33.
- 3.224.Союз студентських організацій СРСР у Німеччині // Новий шлях. – Число 5-6.– Рік III. – Львів-Відень, падолист 1925-1926.– С.13.
- 3.225.Стал опасным для цанковцев // Известия ЦК СЭСР. – 1928. – №5/6. – С.173.
- 3.226.Сузименко В. Сільськогосподарські іммігрантські комуни на Вкраїні / В.Сузименко // Сільський господар. – 1926. – №5. – С.7-11.
- 3.227.Съезд белоподкладочного студенчества // Студент революции. – 1922. – №1. – С.98.
- 3.228.У Всеукраїнським ЦК МОДРу // Бюлетень Всеукраїнського ЦК МОДР. – 1926. – №12. – С.14.
- 3.229.Французское правительство и украинские футболисты // Вестник физической культуры. – 1929. – №2. – С.52.
- 3.230.Фукс В. Надо встряхнуться и заработать по новому / В.Фукс // Международный язык. – 1930 – №6. – С.314-316.
- 3.231.Хмара В. Поездка горняков в Германию / В.Хмара // Вестник физической культуры. – 1926. – №12. – С.13-14.
- 3.232.Хроніка // Бюлетень Головної управи Українського Червоного Хреста. – 1922. – №5/6. – С.22-23.
- 3.233.Хроніка // Бюлетень Головної управи Українського Червоного Хреста. – 1923. – №1/2. – С.23-26.
- 3.234.Черноцький. Серед радянського студентства в Чехословаччині /Черноцький // Студент революції. – 1929. – №3. – С.59-60.
- 3.235.Шунько С. Забули про інтернаціональний вихов / С.Шунько // Вісник фізкультури – 1930. – №13. – С.17.
- 3.236.Эсперанто и техническая помощь СССР // Международный язык. – 1930. – С.3-4.

3.237. Эсперанто с успехом выполняет международные задачи безбожников // Международный язык. – 1929. – №3. – С.175-184.

3.238. Днепрано. Эсперанто в педвузах Украины / Днепрано // Международный язык. – 1930. – №1. – С.56-57.

3.239. Skribemulo R. Необдуманые письма / R.Skribemulo // Известия ЦК СЭСР. – 1926-1927. – №1/2. – С.22-25.

Література

4. МОНОГРАФІЇ, СТАТТІ

4.240. Аврус А. И. Противостояние или сотрудничество: международные связи советских спортсменов в 1920-годы / А.И.Аврус, А.А.Васильев. – Саратов : Изд-во Саратовского университета, 2002. – 104 с.

4.241. Аврус А.И. Коминтерн – создатель МОПР / А.И.Аврус, Л.И.Давыдова, Т. И. Писменская // Под знаменем пролетарской солидарности. – Саратов: Издательство Саратовского госуниверситета, 1969. – С.125-149.

4.242. Аврус А.И. Массовые международные пролетарские организации / А.И.Аврус. – С.: Издательство Саратовского госуниверситета, 1980. – 246 с.

4.243. Аврус А.И. МОПР и единство действий трудящихся / А.И.Аврус // Рабочий класс и современный мир. – М., 1972. – № 5. – С. 117-129.

4.244. Аврус А.И. МОПР и Межрабпом – органы единого фронта / А.И.Аврус // Под знаменем пролетарской солидарности. – К.: Госиздат, 1971. – С. 43-62.

4.245. Адибеков Г.М. Профинтерн: политика коммунистов в профдвижении / Г.М.Адибеков. – М.: Госиздат, 1981. – 297 с.

4.246. Адибеков Г.М. Организационная структура Коминтерна 1919 –1943 / Г.М. Адибеков, Э.Н. Шахназарова, К.К. Шириня. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1997. – 287 с.

4.247. Александров Д.А. Почему советские ученые перестали печататься за рубежом: становление самодостаточности и изолированности отечественной науки, 1914 –

1940 / Д.А.Александров // Вопросы истории естествознания и техники. – 1996.– № 3. – С.3-24.

4.248. Андрушко О.І. Діяльність партійних організацій по зміцненню братерських зв'язків з трудящими Західної України. 1921-1925р.р. / О.І.Андрушко // УІЖ. – 1974. – № 3. – С.71-77.

4.249. Апрельев В.М. Крепка как сталь пролетарская солидарность / В.М.Апрелев. – М.: Издательство ЦК МОПР СССР, 1934. – 87 с.

4.250. Бабиченко Л.Г. Красная помощь в борьбе прогрессивных сил Германии против фашизма и войны / Л.Г.Бабиченко // Новая и Новейшая история. – 1972. – № 6. – С. 114-121.

4.251. Безродний Є.Ф. З історії міжнародних зв'язків Радянської України в галузі освіти (1922-1928рр.) / Є.Ф.Безродний // УІЖ. – 1977. – № 3. – С.85 – 93.

4.252. Безродний Є.Ф. Радянська Україна в міжнародному співробітництві СРСР в галузі спорту. 1924-1928рр. / Є.Ф.Безродний // Український історичний журнал. – 1972. – №8. – С.98-107.

4.253. Березовчук М.Д. Інтернаціоналістична діяльність комнезамів України /М.Д.Березовчук // УІЖ. – 1965. – № 2. – С.63-71.

4.254. Бенак Ф. Задачи Спортинтерна и пролетфизкультура. С предисловием К.Мехоношина / Ф.Бенак. – М.: Госиздат [1924]. – 72 с.

4.255. Бланке Д. История рабочего Эсперанто-движения (ИПЭ, ЭКРЭЛО, Эсперанто и социализм) / Д.Бланке // Эсперанто-движение: фрагменты истории. – М.: Импэто, 2008. – С.115 – 216.

4.256. Бондар В.П. Солідарність і дружба. Інтернаціональні зв'язки трудящих Радянської України з пролетаріатом зарубіжних країн / В.П.Бондар. – К.: Наукова думка, 1970. – 145 с.

4.257. Бугров Н.Н. Международные связи советских спортивных организаций на службе социального прогресса и упрочнения всеобщего мира / Н.Н.Бугров. – М.: Госполитиздат, 1971. – 179 с.

4.258. Васильева А.Н. Из истории интернационального воспитания трудящихся / А.Н.Васильева // История СССР. – 1973. – № 2. – С. 117-124.

- 4.259. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія й сучасність (друга половина XVIII – початок XXI.) / В.М. Васильчук. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.
- 4.260. Внешнеполитическая деятельность советских государственных и общественных организаций: история, историография, источниковедение. – М.: УОН, 1984. – 140 с.
- 4.261. Ватлин А.Ю. Коминтерн: первые десять лет: Ист. очерки / А.Ю. Ватлин, Ф.И. Фирсов (авт. послеслов.). – М.: Россия молодая, 1993. – 144 с.
- 4.262. Гак А.М. Братская материальная помощь советского народа трудящимся капиталистических стран / А.М. Гак, В.А. Кузько, И.С. Полянский // Вопросы истории. – М., 1966. – № 7. – С. 67-81.
- 4.263. Гедем. Современное Идо-движение / Гедем, Некрасов Н. – М.: Изд. ЦК СЭСС, 1928. – 12 с.
- 4.264. Гейлер Г. МОПР на фронте советского общества / Г. Гейлер. – М.: Изд. ЦК МОПР, 1927. – 39 с.
- 4.265. Голуб А.И. Деятельность профсоюзов Украины по расширению и упрочнению интернациональных связей с пролетариатом Германии в годы первой пятилетки (1928-1932 гг) / А.И. Голуб, В.В. Иваненко // Вопросы германской истории: Русско-германские связи и отношения нового и новейшего времени: межвузовский сб. науч. трудов. – Днепропетровск, 1985. – С. 55-64.
- 4.266. Голуб А.І. Інтернаціоналізм – химера чи реальність? / А.І. Голуб, В.В. Іваненко, Л.П. Польовий // Український історичний журнал. – К., 1992. – № 2/3. – С. 47-54.
- 4.267. Голуб Ю.Г. Международные профессиональные секретариаты. / Ю.Г. Голуб. – Саратов: Издательство Саратовского педуниверситета, 1994. – 294 с.
- 4.268. Гусаров В.К. Діяльність модрівських організацій Української РСР у справі зміцнення інтернаціональних зв'язків із зарубіжним пролетаріатом (1922 – 1928 рр.) // Питання нової та новітньої історії. – Вип. 14. – Х., 1972. – С. 55-65.
- 4.269. Даль О.А. От иллюзий к трагедии. Немецкие эмигранты в СССР в 30-е годы / О.А. Даль. – М.: Нейес Лебен, 1997. – 146 с.

- 4.270. Даниленко В.М. Соціальний тип та інтелектуально-освітній рівень номенклатури скрипниківського наркомосу: Біографічні нариси / В.М.Даниленко, М.М. Кузьменко. – Севастополь; Донецьк: Вебер, 2003. – 56 с.
- 4.271. Данилов С.Д. Красный спортивный интернационал как классовая организация рабочего класса / С.Д.Данилов. – Л.: Госполитиздат, 1988. – 172 с.
- 4.272. Демин И. За красное спортивное единство / И.Демин. – М.: Красный спорт, 1934. – 59 с.
- 4.273. Денисовець П.М. Сторінка колгоспного будівництва / П.М.Денисовець // Український історичний журнал. – 1962. – №5. – С.104-106.
- 4.274. Х років Червоного Спортінтерну. – Х.: На варті, 1931. – 30 с.
- 4.275. Дихан М.Д. Болгари-політемігранти у соціалістичному будівництві на Україні в 1924-1929рр. / М.Д.Дихан. – К.: Наукова думка, 1973. – 277 с.
- 4.276. Дихан М.Д. Г.Димитров і болгарська політична еміграція в Одесі (1923 – 1929рр.) / М.Д.Дихан, П.С.Сохань // УІЖ. – 1983. – №6. – С.51–57.
- 4.277. Дрезен Э. Проблема международного языка. Опыт материалистического обоснования вопроса / Э.Дрезен. – М.: Изд. ЦК СЕСС, 1922. – 28 с.
- 4.278. Дуднік О.Я. Ідеологія та ідеологічні табори в середовищі українського еміграційного студентства на початку 20-х років / О.Я.Дуднік // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2002. – № 11. – С. 178-186.
- 4.279. Дуднік О.Я. Розкол українського студентського руху в еміграції у міжвоєнний період: причини та наслідки / О.Я.Дуднік // Наук. записки. іст. науки: зб. наук. статей Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. – 2002. – Вип. 45. – С.22-29.
- 4.280. Дьомін І. За червону спортивну єдність / І.Дьомін. – К.: Радянське будівництво і право, 1934. – 56с.
- 4.281. Елпатьевский А.В. Испанская эмиграция в СССР / А.В.Елпатьевский. – М., Тверь: ГЕРС, 2002. – 289 с.
- 4.282. Елпатьевский А.В. Испанская эмиграция в СССР начала 1930-х гг. / А.В. Елпатьевский // Международный исторический журнал. – 1999 – №3, май-июнь:

Аналитические исследования в исторической науке //

http://history.machaon.ru/all/number_03/analiti4/2/index.html

4.283. Єрмак О.П. Доля болгарських комуністів / О.П. Єрмак // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – №1. – С.59–63

4.284. Жолдак И. Борьба за массы в международном спортивном движении / И.Жолдак. – М.: Красный спорт, 1930. – 63 с.

4.285. Журба М.А. Громадські об'єднання України та зарубіжний світ (20-30-і роки ХХ століття) / М.А.Журба, С.М.Свистович. – К.: Варта, 2009. – 207 с.

4.286. Журба М.А. Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.): [монографія]. / М.А.Журба. – К.: Ред. Бюл. ВАК України: Науковий світ, 2002. – 499 с.

4.287. Журба М.А. Міжнародні зв'язки Українського Червоного Хреста / М.А.Журба. – К.: Леся, 2007. – 212 с.

4.288. Журба М.А. Селянська кооперація радянської України і Міжнародний кооперативний Альянс (20-ті роки ХХ ст.) /М.А.Журба // Український історичний журнал. – 2001. – № 2. – С. 61-74.

4.289. Журба М.А. Участь селянських спілок України в діяльності прокомуністичних міжнародних організацій у 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки й знахідки. – К.: Інститут історії України НАН України, 2000. – Вип. 9. – С. 126-142.

4.290. Забарко Б.М. Движение солидарности рабочего класса СССР с рабочим классом Германии 1923-1924 / Б.М.Забарко // Вопросы германской истории и историографии. – Днепропетровск, 1975. – Вып. 3. – С. 77-86.

4.291. Забарко Б. Классовая борьба и международная рабочая помощь / Б.Забарко. – К.: Держполітвидав України, 1974. – 156 с.

4.292. Західна Україна // Енциклопедія Українознавства. Словникова Частина. – Т.2. – Перевидання в Україні. – К.: Глобус, 1994. – С.761-762.

4.293. Иваненко В.В. Проблемы новейшей историографии истории МОПР / Вопросы развития историографических исследований в свете решений XXVI съезда КПСС / В.В.Иваненко. – Донецк, 1986. – С.138-139.

- 4.294.Иваненко В.В. Движение солидарности на Украине за освобождение Эрнеста Тельмана / В.В.Иваненко // Вопросы германской истории и историографии. – Днепропетровск, 1975. – Вып.3. – С. 54-62.
- 4.295.Иваненко В.В. Деякі питання шефської роботи модрівських організацій на Україні в роки другої п'ятирічки /В.В.Иваненко //Питання історії народів СРСР. – Х., 1978. – Вип.3. – С.36 – 44.
- 4.296.Иваненко В.В. Джерело народної дипломатії. Міжнародні зв'язки трудящих України в 20-30-х р.р. /В.В.Иваненко, А.І.Голуб. – Дніпропетровськ: видавництво ДНУ, 1992. – 159 с.
- 4.297.Иваненко В.В. Діяльність МОДР УРСР по інтернаціональному вихованню трудящих (1933-1937) / В.В.Иваненко // УІЖ. – 1975. – № 5. – С.64-69.
- 4.298.Иваненко В.В. Из истории интернациональной солидарности трудящих Украины с антифашистской борьбой зарубежного рабочего класса 30-е годы / В.В.Иваненко // Вопросы рабочего и национально-освободительного движения. – Днепропетровск, 1974. – № 1. – С. 188-193.
- 4.299.Иваненко В.В. Интернациональные связи рабочего класса советской Украины (1921 – 1932) /В.В.Иваненко. – Днепропетровск: издательство ДГУ, 1989. – 127 с.
- 4.300.Иваненко В.В. Новейшая советская историография об интернациональных связях рабочего класса СССР (1921-1939гг) /В.В.Иваненко, А.И.Голуб // Рабочий класс СССР – ведущая революционная и созидательная сила советского общества: тезисы докладов и сообщений республиканской научной конференции 5-7 февраля 1987 года. – Донецк, 1987. – Ч.II. – С.88-89.
- 4.301.Иваненко В.В. Поддержка трудящихся Советской Украины антифашистского выступления рабочего класса Австрии в 1934 / В.В.Иваненко // Вопросы германской истории. – Днепропетровск, 1983. – Вып.11. – С.134-151.
- 4.302.Иваненко В.В. Роль украинской организации МОПР в оказании братской помощи в рабочем движении капиталистических стран /В.В.Иваненко //Вопросы развития рабочего и национально-освободительного движения на Украине (1933-1937). – Днепропетровск: Изд-во ДГУ им. 300-летия объединения Украины с Россией, 1982. – Вып. 2. – С. 32-44.

- 4.303.Иваненко В.В. Солидарность рабочих Приднепровья с республиканской Испанией (1936-1939) / В.В.Иваненко // Рабочий класс Приднепровья. – Днепропетровск, 1989. – С.134-151.
- 4.304.Иванцева О.М. З історії робітничо-селянських делегацій з Польщі та Західної України до Радянського Союзу в 1927-1933р.р. / О.М.Іванцева // УІЖ. – 1969. – № 9.
- 4.305.Ізгур І. Всесвітня мова Есперанто й школа. Вид. "Нова Епоха" при ЦК СЕРК Український сектор / І.Ізгур. – М.-Харків (Кременчук), 1926. – 32 с.
- 4.306.Изгур И. Организация международной солидарности. Международный язык по службе пролетариату / И.Изгур. – М.-Казань: Изд. "Новая Эпоха" при ЦК СЭСР, 1925. – 36 с.
- 4.307.Иодко А.Р. Рабочий класс и международный язык. 2-е изд. Новая Эпоха при ЦК СЭСС / А.Р.Иодко. – М.-Казань, 1925. – 28 с.
- 4.308.Історія кооперативного руху в Україні. – Львів, 1994. – 584 с.
- 4.309.Каплан Е.Б. V пленум ИККСИ. Итоговая и вступительная статья секретаря КСИ т. Е.Каплана и резолюции. – 1929.
- 4.310.Карпачев Б.А. Красный Интернационал Профсоюзов (1920-1937) / Б.А.Карпачев. – Саратов: Изд. Саратовского гос. пед. ин-та, 1987. – 387 с.
- 4.311.Кедров М.С. Раскольническая деятельность социал-демократов в рабочем спорте и наша тактика. Доклад на V пленуме ИК КСИ /М.С.Кедров. – М.: Изд. Красный спорт, 1929. – 49 с.
- 4.312.Кедров М. Бойові завдання Червоного спортивного інтернаціоналу / Кедров М. – К.: "Фізкультура", 1930. – 54 с.
- 4.313.Кіперман Ш.Т. Солідарність трудящих України з шахтарями Англії в 1926р. / Ш.Т.Кіперман // УІЖ. – 1966. – № 5. – С.125-128.
- 4.314.Кисельов В.І. З історії інтернаціональних (іммігрантських) колективів в Україні / В.І.Кисельов // Український історичний журнал. –1965 – №9 – С. 75-90.
- 4.315.Ключник О.Г. Мигаївські комунари: документальний нарис /О.Г.Ключник. – Одеса: Держвидав, 1972. – 456 с.

- 4.316.Ковальчук О. Допомога українців Канади українському народу (20-40-і роки ХХ століття) / О.Ковальчук, Т.Марусик // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. Серія 6: історія. – Вип.5. – К., 2008. – С. 179-194.
- 4.317.Ковалюк Р. Т. Український студентський рух на західних землях ХІХ-ХХ ст. / Р.Т.Ковалюк. – Л. : Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2001. – 420 с.
- 4.318.Козьмина В.П. Международное рабочее спортивное движение после Великой Октябрьской социалистической революции (1917 – 1928) /В.П.Козьмина //Очерки истории физической культуры. – М., 1967.
- 4.319.Кон Ф. Как был основан МОПР / Ф.Кон. – М., 1932. – 39 с.
- 4.320.Кравченко В. Солідарність трудящих УРСР з вересневим повстанням у Болгарії / В.Кравченко, Г.Славов //УІЖ. – 1973. – № 9. – С.90–95.
- 4.321.Крамар О.С. Проблеми створення та діяльності Всеукраїнського товариства культурного зв'язку із закордоном: друга половина 20-х – початок 30-х років ХХ століття. / Крамар Олександр Сергійович // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. – К.: Міленіум, 2009. – №2. – С.95-100.
- 4.322.Крамар О.С. Міжнародні контакти української кооперації в умовах становлення тоталітарного режиму (20-і роки ХХ століття) / Крамар Олександр Сергійович // Українознавство. – К.: Науково-дослідний інститут Українознавства, 2008. – № 4. — С.161-164.
- 4.323.Крамар О.С. Міжнародні зв'язки громадських об'єднань України у радянській історіографії / Крамар Олександр Сергійович // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – К.: ФПУ, 2008.– № 4. – С.46-51.
- 4.324.Крамар О.С. Проблеми налагодження міжнародних контактів організованого студентства України в умовах становлення тоталітаризму (20-і роки ХХ століття) / Крамар Олександр Сергійович // Гілея: Збірник наукових праць / Гол.ред. В.М. Вашкевич – К., 2009. – Випуск 18. – С.111-120.
- 4.325.Крамар О.С. Громадські об'єднання есперантистів України у контексті міжнародної політики комуністичного режиму (20-і роки ХХ століття) / Крамар Олександр Сергійович // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь:

Крымский научный центр Национальной академии наук Украины, 2009. – № 151. — С.119-123.

4.326.Крамар О.С. Формування світоглядних стереотипів як складова міжнародної діяльності громадських об'єднань України (1922-1930 роки) / Крамар Олександр Сергійович // Українознавство. – К.: Науково-дослідний інститут українознавства, 2009. – № 1. — С.109-113.

4.327.Крамар О.С. Товариства технічної допомоги та рееміграція зарубіжної української громадськості у політиці комуністичного режиму (1921–1925 рр.) / Крамар Олександр Сергійович // Гілея: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич – К., 2009. – Випуск 20. – С.70-79.

4.328.Крамар О.С. Проблеми створення та діяльності закордонних представництв української кооперації у 20–х роках ХХ ст. // Гілея: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич – К., 2009. – Випуск 22. – С.59-69.

4.329.Крамар О.С. Участь української кооперації у діяльності Міжнародного кооперативного Альянсу у 20-х роках ХХ століття /О.С.Крамар // Громадський рух та становлення громадянського суспільства в Україні: матеріали Всеукраїнської конференції 8 жовтня 2008 р. – Сімферополь: УРОНІ, 2008. – С.63-68.

4.330.Красников О.И. История Союза Эсперантистов Советских Республик (СЭСР) / О.И.Красников // Эсперанто-движение: фрагменты истории. – М.: Импэто, 2008. – С.8-114.

4.331.Кровицкий Г. МОПР и социалистическое строительство / Г.Кровицкий. – М.: Изд. ЦК МОПР, 1928. – 38 с.

4.332.Кровицкий Г. Что такое МОПР / Г.Кровицкий. – М.: Издательство ЦК МОПР, 1931. – 48 с.

4.333.Кушинська С.В. З історії солідарності трудящих Радянської України з революційними борцями буржуазно-поміщицької Польщі (1933-1938) / С.В.Кушинська // Проблеми слов'язнавства. – Вип. 20. – Львів, 1979. – С.77-83.

4.334.Кушинська С.В. Класова солідарність трудящих Радянського Союзу з антифашистською боротьбою австрійського пролетаріату у 1933-1935 р.р. /

С.В.Кушинська // Питання нової і новітньої історії. – Вип. 24. – Харків, 1978. – С.53-58.

4.335.Кушинська С.В. Солідарність трудящих Радянської України з антифашистською боротьбою пролетаріату Іспанії (1934-1935) /С.В.Кушинська // УІЖ. – 1985. – № 1. – С.64-70.

4.336.Кушинська С.В. Участь громадськості Радянської України в міжнародному русі проти посилення фашистської реакції у Німеччині / С.В.Кушинська // УІЖ. – 1978. – № 1. – С.75-82.

4.337.Кушнір Є.А. Радянський Червоний Хрест / Є.А.Кушнір. – Харків: Мед. Вид-во, 1934. – 62 с.

4.338.Лепешинский П.Н. МОПР – детище Октября / П.Н.Лепешинский. – М.: Изд. ЦК МОПР, 1925. – 103 с.

4.339.Лещенко О.Л. З історії сільськогосподарських комун канадських українців на Україні / О.Л.Лещенко // Український історичний журнал. – 1991. – №10 – С. 58-69.

4.340.Линц У. Опасный язык: Кн. о преследованиях эсперанто / Ульрих Линц; [Пер. с яз. эсперанто В. Ароловича и др.] – М.: Права человека: Импэто, 1999. – 574с.

4.341.Лукиянов К.Т. Интернациональная солидарность трудящихся СССР с рабочими Германии / К.Т.Лукиянов //Вестник ЛГУ. – История, язык, литература. – 1975. – № 2. – С. 98-107.

4.342.Львунин Ю.А. Из истории создания и первых лет деятельности советской секции МОПР (1922-1928) / Ю.А.Львунин //Вестник МГУ. – М., 1973. – № 1. – С.8-13.

4.343.Львунин Ю.А. Трудящиеся страны Советов в авангарде борьбы против фашизма и войны (1933-1937) / Ю.А.Львунин // Вестник МГУ. – Серия история. – 1981. – № 2. – С. 102-113.

4.344.Майдинов Д. МОПР в СССР: краткий очерк возникновения и работы / Д.Майдинов. – М.: Изд. ЦК МОПРа, 1928. – 38 с.

4.345.Макаренко А.А. Мировой пролетариат – стране советов / А.А.Макаренко. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 342 с.

- 4.346.Макаренко А.А. Могучая сила пролетарской солидарности. Поддержка зарубежным пролетариатом Советской страны в 1921-1925 годах / А.А.Макаренко. – М.: Изд. полит. лит., 1976. – 385 с.
- 4.347.Макарова Г.В. Поездка делегаций трудящихся Польши в СССР в 1929г. / Г.В.Макарова // Советско-польские отношения 1918-1975гг. – М., 1974.
- 4.348.Маринич Л. Західноукраїнська еміграція в УСРР, 1930-ті роки: репресивний епілог / Л.Маринич // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Збірник статей. – Випуск 35. – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – С.196-210.
- 4.349.Мартенс Л. Воспоминания о В.И.Ленине / Л.Мартенс // Исторический архив. – 1958. – №5. – С.146-150.
- 4.350.Материалы к 60-ти летию Союза советских обществ дружбы и культурной связи с зарубежными странами. – М.: Мысль, 1985. – 224 с.
- 4.351.Международный язык Эсперанто. Нужен ли пролетариату международный язык. – 2-е изд. "Новая Эпоха" при ЦК СЕСС. – М.-Казань, 1925. – 28 с.
- 4.352.Меньчикова О.В. Деятельность КПСС по воспитанию трудящихся в духе пролетарского интернационализма в первые годы НЭПа / О.В.Меньчикова // Пролетарский интернационализм – боевое знамя партии – М., 1959. – С. 34-42.
- 4.353.Меринг Р. Работа комсомола в спортивных организациях: доклад на V Всемирном конгрессе КИМ / Р.Меринг. – М., 1928. – 49 с.
- 4.354.Мичев Д. Межрабпом – организация пролетарской солидарности / Д.Мичев. – М.: Госполитиздат, 1971. – 287с.
- 4.355.Микальчук В. До статті "Інтернаціоналізм – химера чи реальність?" / В.Микальчук // УІЖ. – К., 1996. – № 1. – С. 77-82.
- 4.356.Могилевский С.А. Роль советского рабочего класса в организации помощи борцам революции / С.А.Могилевский // Из истории рабочего класса СССР: сб. статей. – Л., 1962. – 145-154.
- 4.357.Моргаєнко О.П. Утворення і початок діяльності Всеукраїнського товариства культурного зв'язку з закордоном / О.П.Моргаєнко //Український історичний журнал. – 1980. – № 8. – С.119-125.

- 4.358. На путях к международному языку: сб. статей. – М.: Изд. Госиздат, 1926. – 168 с.
- 4.359. Нерод В.А. Интернациональные связи трудящихся Украинской ССР и Польши 1929-1933 / В.А.Нерод. – К.: Наукова думка, 1983. – 124 с.
- 4.360. О помощи трудящихся зарубежных стран советскому сельскому хозяйству (1921-1925) // Исторический архив. – 1961. – №4. – С.51-77.
- 4.361. Озеров Л.С. Индустриализация СССР и международный пролетариат (1926-1932) / Л.С.Озеров. – М.: Госиздат, 1983. – 154 с.
- 4.362. Озеров Л.С. Под знаменем пролетарского интернационализма. Интернациональные и культурные связи трудящихся СССР и стран Азии, Африки и Латинской Америки 1921-1937 / Л.С.Озеров. – Москва, 1979. – 138 с.
- 4.363. Ольшанский П.М. Интернационалистическая политика КПСС в советско-польских отношениях / П.М.Ольшанский, С.М.Фалькович // СССР и Польша: интернациональные связи и современность в 2-х т. – М., 1977. – Т.1. – С.505-540.
- 4.364. Осетров О.Ф. Братерські зв'язки робітників Радянської України та Англії (1924-1927) / О.Ф.Осетров // УІЖ. – 1966. – № 8. – С.13-23.
- 4.365. Павленко В.В. Солидарность трудящихся Украинской ССР с революционной борьбой рабочих и крестьян Болгарии 1923-1934 г.г. / В.В.Павленко. – К.: Наукова думка, 1977. – 140 с.
- 4.366. Павленко В.В. Українсько-болгарські взаємини 1918-1939рр. / В.В.Павленко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 224 с.
- 4.367. Павлов П. Международное рабочее спортивное движение / П.Павлов. – М.: Молодая гвардия, 1927. – 67 с.
- 4.368. Панкратов А. Международная деятельность советских профсоюзов (1918-1941) / А.Панкратов. – Горький: Волго-Вятское книгоиздательство, 1972. – 480 с.
- 4.369. Петерс И.А. Страницы пролетарской солидарной поддержки чешскими и словацкими трудящимся дела социалистического строительства в СССР (1926 – 1932) / И.А.Петерс. – К.: Наукова думка, 1980. – 167 с.
- 4.370. Петровський Е.П. Заручники системи: Справа контрреволюційної організації болгарських політемігрантів / Е.П. Петровський // Одеський мартиролог: Дані про

репресованих Одеси і Одеської області за роки радянської влади. – Т. 3 / Уклад.: Л.В. Ковальчук, Г.О. Разумов. – Одеса: ОКФА, 2005. – С. 843-869.

4.371. Пиковская Р.И. Создание Советской секции МОПР (1922-1925) / Р.И. Пиковская // Труды МГИАИ. – М., 1967. – Т.23. – С.128 – 137.

4.372. Подвойский Н.И. Международное Красное спортивно-гимнастическое движение и его основные задачи / Н.И. Подвойский. – М., 1925. – 97 с.

4.373. Постников Н.А. Незримые линии. / Н.А. Постников. – К.: Политиздат, 1989. – 110 с.

4.374. Прилуцький В. Опір молоді політиці більшовицького режиму та репресивні заходи проти неї в УСРР (1928-1936 рр.) / В. Прилуцький // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 81-87.

4.375. Рабочий спорт против империалистической войны. – М., Л.: "Красный спорт", 1929. – 63 с.

4.376. Райсберг А. Австрия, февраль 1934. Причины и следствия / А. Райсберг. – М.: Политиздат, 1975. – 302 с.

4.377. Рейберг Г.Е. Об участии американских рабочих в восстановлении народного хозяйства Советской республики / Г.Е. Рейберг, Б.С. Шапик // История СССР. – 1961. – №1. – С.147-152.

4.378. Романов А.О. Международное спортивное движение / А.О. Романов. – М.: Спортивное издательство, 1973. – 174 с.

4.379. Самусенко М.В. Солідарність народів СРСР з революційним рухом на Західній Україні 1929-1938р.р. / М.В. Самусенко // Вісник Львівського Університету: серія суспільних наук. – Львів, 1979. – Вип. 16. – С.17-23.

4.380. Свистович С.М. Громадський вимір соціалістичного експерименту в Україні (20-30 роки ХХ століття) / С.М. Свистович. – К.: Варта, 2007. – 568 с.

4.381. Свистович С.М. Українська секція Спілки есперантистів радянських республік (СЕРР) у контексті більшовицької ідеї "світової революції" // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – К., 2007. – Т. 4. – С. 372-379.

- 4.382. Стальний В.А. Роль МОПР ССРСР в розвитку інтернаціональних зв'язей советського народу (1922-1939гг) / В.А.Стальний // Ученые записки Куйбышевского гос. пед. института – К., 1969. – Вып. 60. – С.64-71.
- 4.383. Стасова Е.Д. 10 лет МОПР. – М.: Изд. ЦК МОПР, 1933. – С.31.
- 4.384. Стасова Е.Д. Очередные задачи МОПР в новых условиях / Е.Д.Стасова. – М. : Изд. ЦК МОПР, 1928. – 126 с.
- 4.385. Стасова Е.Д. Пережитое. Воспоминания / Е.Д.Стасова. – М.: Политиздат, 1961. – 450 с.
- 4.386. Стасова Е.Д. Работа МОПРа за границей и в ССРСР / Е.Д.Стасова. – М.: Изд. ЦК МОПР, 1930. – 87 с.
- 4.387. Стасова Е.Д. Революционное движение в странах капитала и задачи МОПР / Е.Д.Стасова. – М.: Изд. ЦК МОПР, 1934. – 37 с.
- 4.388. Стуканов А. Інтернаціональні зв'язки трудящих Донбасу з "Союзом червоних робітників" Німеччини / А.Стуканов // УІЖ. – 1974. – № 6. – С.56-64.
- 4.389. Твердохліб В.Ю. Солідарність в боротьбі за визволення. Допомога громадськості країни Рад західноукраїнським трудящим у боротьбі за воз'єднання в єдиній Українській Радянській державі. 1917-1939. / В.Ю.Твердохліб – Київ: Вища школа, 1978. – 195 с.
- 4.390. Ткаченко В. Українська наука у царині міжнародної комунікації (1920 – 1939 рр.) / Володимир Ткаченко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – Випуск 14. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – С.364- 376.
- 4.391. Украинско-чехословацкие интернациональные связи: сб. науч. трудов. – К.: Наук. думка, 1989. – 259 с.
- 4.392. Фещенко Р.А. Виховна робота серед іноземних робітників і спеціалістів на підприємствах УРСР (1928–1932рр) / Р.А.Фещенко // УІЖ. – 1979. – №12. – С.99.-121.
- 4.393. Фещенко Р.А. Керівництво діяльністю МОДРу по інтернаціональному вихованню трудящих у передвоєнні роки (1938-1941) / Р.А.Фещенко // Наукові праці з історії теорії КПРС. – 1973. – Вип.67.– С.43-48.

- 4.394. Хаустов В.Н. Из предыстории массовых репрессий против поляков. Середина 1930-х гг. / В.Н. Хаустов // <http://www.memo.ru/history/polacy/chaucorr.htm>
- 4.395. Цейтлин Л. Красный Спортинтерн и его белорусская секция / Л.Цейтлин. – М.: "Красный спорт", 1926.
- 4.396. Что надо знать интересующимся единым международным языком эсперанто. – Казань: Изд. ЦК СЕСС, 1926. – 18 с.
- 4.397. Швидак О.М. Інтернаціональна єдність трудящих Західної України і Польщі у революційно-визвольній боротьбі 1929-1939 рр. / О.М.Швидак. – К.: Вид. Київського ун-ту, 1972. – 228 с.
- 4.398. Шевелева О.В. Некоторые итоги факты работы МОПР СССР от III до IV Всесоюзного съездов / О.В.Шевелева. – М.: Изд. ЦК МОПР, 1934. – 42 с.
- 4.399. Щегленко О.Г. Інтернаціональні зв'язки моряків Чорноморсько-Азовського флоту з трудящими зарубіжних країн (1921-1925) / О.Г.Щегленко // УІЖ. – 1973. – № 10. – С.74-82.
- 4.400. Nollau G. Die Internationale. Wurzeln und Erscheinungsformen der proletarischen Internationalismus. – Köln, 1959. – 328 s.
- 4.401. Ryle D. International Red Aid and Comintern Strategy. 1922-1926 // International Review of Soviet History. – Vol.15. – Part. I. – Amsterdam, 1970. – P.42-72.
- 4.402. Rhodes R. The International Cooperative Alliance During War and Peace 1910 – 1950 / Rita Rhodes. - ICA Geneva, 1995. – 423 pp.
- 4.403. Watkins W.P. International Cooperative Alliance 1895-1970. – London, 1970. – 387 pp.

5. ДИСЕРТАЦІЇ ТА АФТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

- 5.404. Барихновский Г.Ф. Идеино-политический крах белоэмиграции и разгром внутренней контрреволюции в 1921-1925 гг.: автореф. дисс. д-ра ист. наук: 07.00.02. – история СССР / Г.Ф.Барихновский. – М., 1982. – 39 л.

- 5.405.Безродный Е.Ф. Участие Советской Украины в международных связях СССР (1923-1929): Автореф. дисс. д-ра ист. наук: 07.00.02. – история СССР / Е.Ф.Безродный; МП УССР, Киевский гос. пед. институт. – К., 1990. – 38 л.
- 5.406.Васильева А.Н. Руководство Коммунистической партии советской секции Международной организации помощи борцам революции: автореф. дисс. на соис. учен. степени д-ра ист. наук: 07.00.02. – история СССР / А.Н.Васильева. – М., 1974. – 37 л.
- 5.407.Васильчук В.М. Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст.: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / В.М. Васильчук; Донецький національний ун-т – Донецьк, 2006. – 39 с.
- 5.408.Голуб А.И. Международная деятельность профсоюзов Советской Украины в 1929-1939 гг.: Автореф. дисс. на соискание научной степени канд. ист. наук: 07.00.02. – история СССР / А.И.Голуб. – Днепропетровск, 1986. – 16 с.
- 5.409.Гриднев Ю.А. Всесоюзное общество культурной связи с заграницей: 1925-1929 гг.: Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 – всеобщая история / Гриднев Юрий Алексеевич; Моск. гос. ун-т им. М.В Ломоносова – М., 2006. – 28 с.
- 5.410.Дуднік О.Я. Український студентський рух в еміграції (Центрально-Східна Європа, 20-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.02. – всевітня історія / Дуднік Олександр Якович; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського – К., 2003. – 20 с.
- 5.411.Євсеєнко І.В. Українсько-чесько-словацькі культурні зв'язки в міжвоєнний період: Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 – всевітня історія / Євсеєнко Ірина Вікторівна; НАН України. – К., 1996. – 23с.
- 5.412.Калінічева Г.І. Українсько-німецькі освітні і наукові зв'язки у 20-ті-на початку 30-х років: Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 – історія України / Калінічева Галина Іванівна; Донецький держ. ун-т. – Донецьк, 1996. – 21 с.

- 5.413. Кондратюк Г.М. Етнополітика і розвиток народної освіти в Криму в 20-30 роках ХХ століття: Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Г.М. Кондратюк; Національний педагогічний ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2005. – 19 с.
- 5.414. Кротюк С.Ф. Культурні зв'язки України і Веймарської Німеччини (1921-1932 рр.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.03 – загальна історія / Кротюк Світлана Федорівна; Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1993. – 18с.
- 5.415. Манукян М.Н. Германская политическая эмиграция в СССР (1933-1941 гг.) / М.Н. Манукян: Дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02; Воронеж, 2004. – 161 с.
- 5.416. Муляр І.Ю. Українсько-польські культурні зв'язки в 20-30-х роках ХХ століття: Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.03 – всесвітня історія / Муляр Ірина Юріївна; НАН України. – К., 1993. – 17 с.
- 5.417. Саган Г.В. Наукові зв'язки українських та іноземних вчених у міжвоєнний період (1918 - 1939 рр.): Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: 07.00.02 – всесвітня історія / Саган Галина Василівна; НАН України. – К., 1999. – 19 с.